

2022

Олександр АВРАМЕНКО

Українська література

ЛІТЕРАТУРА

УКРАЇНСЬКА

Олександр АВРАМЕНКО

5

57

УДК

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 08. 02. 2022 № 140)

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Відтворюємо
прочитане

Аналізуємо
зміст та
особливості
художнього
твору

Творчо
мислимо

Даємо
відповіді
за змістом
твору

Виконуємо
домашнє
завдання

Авраменко О.

Українська література : підруч. для 5 кл. закл. загальн. середн. освіти / Олександр Авраменко. — Київ : Грамота, 2022. — 288 с. : іл.

ISBN 978-966-349-918-5

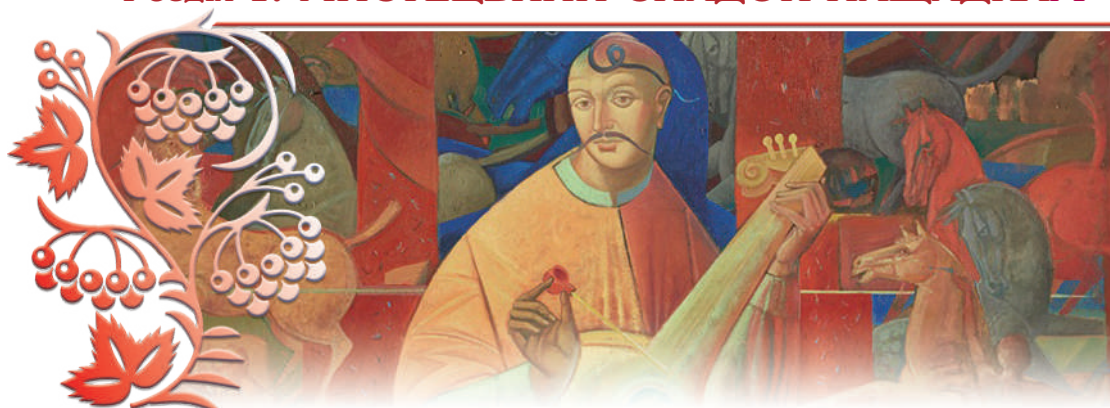
Підручник відповідає вимогам Державного стандарту. Видання підготовлено відповідно до Модельної навчальної програми «Українська література. 5–6 класи» для закладів загальної середньої освіти (*автори: Архипова В. П., Січкара С. І., Шило С. Б.*).

Підручник містить біографічні матеріали про письменників і письменниць, відомості з теорії літератури, художні твори.

Методичний апарат підручника охоплює різнорівневі завдання, зорієнтовані на вікові особливості п'ятикласників і п'ятикласниць.

УДК

Розділ 1. МИСТЕЦЬКИЙ СПАДОК НАЩАДКАМ

НЕВИЧЕРПНІ ДЖЕРЕЛА МУДРОСТІ

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА ЯК МИСТЕЦТВО СЛОВА

Про що ви дізнаєтеся?

- Які є види мистецтва?
- Чому художню літературу вважають мистецтвом слова?
- Що таке *образне слово*?

Найкращі художні твори оспівують красу світу й людської душі: доброту, щедрість, розум і благородство. У літературі основним засобом творення краси є слово, у музиці — звук, у скульптурі — лінії та форми, у малярстві — фарби. І художня література, і музика, і скульптура, і малярство — це різні *види мистецтва*.

Мистецтво — це творче відображення дійсності за допомогою художніх образів. Які ще види мистецтва вам відомі?

Письменники чи письменниці не копіюють наше життя, а через свою творчу уяву та фантазію створюють ніби новий віртуальний світ у художніх образах. Вони творять художню дійсність за законами краси.

Мова має надзвичайно велике значення в житті людини. Як без повітря неможливо дихати, так і без мови людина не здатна спілкуватися. Згадайте прекрасні миті свого життя: бабусину казку, пригодницький мультфільм, захопливу гру на комп'ютері — усі вони пов'язані зі словом. Через нього ви пізнаєте світ, дістаєте емоційну й естетичну насолоду.

Порівняйте два маленькі тексти.

Місяця не видно. Він,
напевно, за хмарами.
Але скоро посвітлішає.

Де ж блідолиций? Мабуть,
сховався за хмарами. Проте
світанок не за горами.

Чи однаковим зображено місяць у текстах? У якому з них ви його сприймаєте як казкового героя? У тексті, що праворуч, він наділений ознаками людини: у нього бліде лице, він ховається за хмарами, ніби грається в схованки. Тут місяць — *художній образ*.

Який із текстів більш емоційний? Звичайно ж, другий, адже в ньому більше слів, ужитих у переносному значенні, є запитання та відповідь, унаслідок цього у вашій уяві виникають яскравіші образи. Отже, саме в другому тексті більше **образних слів** (*блідолиций, сховався, світанок, не за горами*).

Образні слова, на відміну від звичайних, яскравіші, емоційніші, краще вимальовуються в уяві людини, тож ними широко послуговуються майстри й майстрині слова. А й справді, важко уявити художній твір без образних слів. Вони ніби цеглинки, з яких вибудовано казку чи вірш. Образні слова частіше мають переносне значення (*золотий перстень — золота душа*), хоча їх можуть уживати й у прямому значенні (*фонтан — водограй; лоб — чоло*). А ще образності можуть надавати зменшено-пестливі або згрубілі суфікси (*кішка — кицюня; кіт — котяра*), іноді й префікси (*давній — прадавній*).

Із чого ж починалося словесне мистецтво? З усної народної творчості, а також із літописів. Першим літописам майже тисяча років, найвідоміший із них — «Повість минулих літ», уривки з нього ви прочитаєте в підручнику. Однак фольклор ще давніший, у ньому відтворено первинні уявлення наших далеких предків про світ, мудрість попередніх поколінь, козацьку славу й красу людських почуттів.

1. Образне слово вжито в рядку

- A** повільно читати
B швидко помитий

- B** солов'їні співи
Г родовий відмінок

2. Установіть відповідність.

Вид мистецтва	Засіб творення мистецтва
1 хореографія	A фарба
2 декламація	B слово
3 література	B мармур
4 малярство	Г рух
	Д голос

3. Установіть відповідність.

Засіб творення образності	Приклад
1 переносне значення	А чорне хмарище
2 зменшено-пестливий суфікс	Б вовча душа
3 згрубілий суфікс	В руденьке собача
4 префікс	Г червона калина
	Д возвеличення роду

- З яких слів розпочинається ваш день?
- У яких ситуаціях ви використовуєте образні слова?
- Назвіть улюблений вид мистецтва. Чим він вам подобається?
- Назвіть імена відомих вам митців.
- Із чого починалося словесне мистецтво?
- Образ якого літературного героя вам найбільше запам'ятався в початковій школі? Чим саме?
- Які ви знаєте словесні засоби творення образності?

- Чи можна фотографію вважати видом мистецтва? Висловіть свої міркування. Оживіть світліну (опишіть час, місце, звуки міста, погоду, атмосферу, присутність фотографа).

Н. Павлусенко. Кошовий отаман Іван Сірко (фрагмент)

Костел Святого Миколая.
м. Київ

- Більшість людей зазначає, що набагато цікавіше й приємніше читати художній твір у книжці, а не із цифрового носія (планшета чи електронної книжки). Чому так? Яка ваша думка?

- Випишіть у зошит образні слова з улюбленого вірша чи народної пісні.
- Прочитайте міф «Про Зоряний Віз».

Подумайте й розкажіть

- Який ваш улюблений вид мистецтва?
- Який раніше прочитаний твір художньої літератури вам найбільше сподобався? Чим саме?
- Чи вживаєте ви образні слова в побуті?

ПОЧАТОК СЛОВЕСНОГО МИСТЕЦТВА

Про що ви дізнаєтеся?

- Як починалося словесне мистецтво?
- Що таке *легенда* та *міф*? Які бувають різновиди легенд?
- Яким уявляли світ наші далекі предки?

Ми живемо у ХХІ ст., тож маємо можливість і читати художні твори, і слухати їх в аудіозапису, і переглядати в театрі, у мережі «Інтернет» чи по телевізору. Навіть найдавніші твори, які виникли тоді, коли людина ще не винайшла письмо, нині надруковані в книжках. Вони дійшли до нас із сивої давнини. А як? Коли не було писемності, люди передавали їх з уст в уста (звідси й прикметник *усний*), від покоління до покоління. Міфи, легенди, казки, перекази, пісні, загадки та прислів'я складали талановиті люди, імена яких тепер невідомі. Первинний варіант таких творів із часом зазнавав змін. Скажімо, пісню, що подобалася людям, переспівували в різних місцевостях, постійно вносячи в неї щось своє, удосконалюючи її. Пісня із часом змінювалася, ставала кращою. До речі, українських народних пісень нині нараховують майже 300 тисяч! До нас дійшла велика кількість народних казок, легенд і переказів. Усі ці твори називають **фольклором** (від англ. *folk-lore* — народна мудрість), або **усною народною творчістю**, про це ви вже знаєте.

Найдавнішими видами усної народної творчості є міфи й легенди.

Теорія літератури

Легенда

Легенда — це усний прозовий народнопоетичний розповідний твір казкового або фантастичного характеру про давноминулі події міфологічного змісту.

У легендах здебільшого йдеться про реальну людину, яку знає і любить народ, або про визначну історичну подію. Найпопулярніші легенди розповідають про героїчні вчинки Богдана Хмельницького, Максима Залізняка, Олекси Довбуша, Устима Кармелюка. Цих історичних постатей народ наділив неймовірною силою та відвагою, часто їхні можливості було перебільшено, як у казках. Отже, казковість і фантастичність — яскраві прикмети легенди.

Учені поділяють легенди на три різновиди: *міфологічні*, *біблійні* та *героїчні*.

Легенди		
міфологічні	біблійні	героїчні
уявлення про Всесвіт, природу, богів, демонів	життя святих, перших християн	героїчні вчинки реальних історичних осіб

Теорія літератури

Міф

Міф — це розповідь, що передає уявлення наших далеких предків про створення світу, його будову, про богів і демонів, різних фантастичних істот.

У чому ж тоді полягає відмінність між міфом і казкою? Казки й у далекі часи, і на етапі створення сприймали як плід людської фантазії, а ось до міфів тоді ставилися як до чогось імовірного та реального.

ПРО ЗОРЯНИЙ ВІЗ

Колись давно, а де саме — невідомо, та трапилася велика посуха. І була вона така, що не тільки в річках та озерах, а навіть і в колодязях повисихала геть-чисто вся вода, і люди без води почали хворіти та вмирати. У тому краю, де трапилася така посуха, жила одна вдова, а в тієї вдови була всього-на-всього одна дочка. Удова без води захворіла, і дочка, щоб не вмерла її мати, узяла глечик та й пішла шукати воду. Де вона її шукала, хто її знає, а тільки десь-то знайшла. Набрала воду в глечик і понесла додому. По дорозі зустріла одного чоловіка, що вмирав без води; дала йому напитись і тим урятувала його від смерті. Далі вона зустріла другого, такого ж самого; потім третього, четвертого й, нарешті, сьомого. Усім давала пити й усіх урятувала від смерті. Води залишилось у неї тільки на самому дні.

Ішла вона, ішла й по дорозі сіла відпочити, а глечик поставила біля себе на землі. Коли в той час де не взявся собака. Хотів, мабуть, теж напитися та й перекинув глечик. Коли той глечик перекинувся, то з нього вилетіли сім великих зірок і восьма маленька та й поставали на небі.

Ото ті зірки і є Віз, або душі тих людей, що дівчина їм давала пити, а восьма, маленька, — так то душа собаки, що

перекинув глечик. Так ото Бог на те їх і поставив на небі, щоб усі люди бачили, яка щира була та дівчина, а за її щирість Бог послав дощ на ту країну (За С. Плачиндою).

✦ Розвиваємо компетентності

Засуха, глобальне потепління, пожежі — ці й інші природні катаклізми періодично трапляються в різних куточках планети, унаслідок чого страждають рослини, тварини та люди. Чи може людина допомогти природі? Придумайте міф про уявне сузір'я Злива, у якому люди врятували планету від засухи. Розкажіть його (усно).

◆ До речі

Зоря — символ животворної та родючої природи; дівчини-красуні, кохання; нового щасливого життя; світлого духу, оборонця людей; очей Бога.

ЧОМУ ПЕС ЖИВЕ КОЛО ЛЮДИНИ

Давно, дуже давно жив собі самотній пес. Нарешті надокучило йому самому блукати в лісі, і він вирішив знайти собі друга-товариша. Але хотів, щоб цей товариш був найсильнішим з усіх тварин.

Лісові звірі радили йому піти до вовка. Пішов пес до нього й каже:

— Вовче, брате, живімо разом!

Вовк відповів:

— Чому б і ні!

Почали жити разом. Раз, як ночували в лісі, почув пес якийсь шелест і почав трястися-боятися. Розбудив вовка, а той йому каже:

— Сиди тихо, бо прийде ведмідь і з'їсть нас!

Пес тоді здогадався, що ведмідь сильніший за вовка. Пішов до ведмедя й каже:

— Ведмедю, братику, живімо разом!

— Коли разом, то разом, — відповів ведмідь.

Минула доба. Одного разу зранку пес почув якийсь шелест і злякався. Пробудився ведмідь та й сказав:

— Заховаймося в корч, бо ще надійде лев і роздере нас обох!

Подумав пес, що лев має бути сильнішим. Залишив ведмедя й пішов до двору короля лева й каже:

— Леве, леве, королю звірів, живімо разом!

— За слугу прийму тебе, — відповів лев.

Пес зостався з ним. Одного разу ввечері пес злякався й почав вити та гавкати. Вибіг лев із палати й каже йому:

— Мовчи, бо ще надійде людина й застрелить нас обох!

Пес замовк, але здогадався, що людина має бути сильнішою, коли її лев боїться.

Пішов пес до людини та пристав на службу до неї. Від того часу й живе пес із людиною (*За С. Плачидою*).

✦ Розвиваємо компетентності

Про яку рису собаки йдеться в приказці «Вивченого пса нічим не підкупиш»? У яких життєвих ситуаціях собака може допомогти людині? Розкажіть про них, використовуючи свій життєвий досвід.

1. Розповідь казкового чи фантастичного характеру про незвичайну подію або життя й діяльність якоїсь реальної особи називають

А міфом   **Б** казкою   **В** легендою   **Г** літописом

2. Віз на нічному небі складається із зірок

А чотирьох   **Б** семи   **В** восьми   **Г** десяти

3. Пес, за легендою, шукав собі друга-товариша в такій послідовності

А вовк — ведмідь — людина — лев

Б лев — ведмідь — людина — вовк

В людина — вовк — ведмідь — лев

Г вовк — ведмідь — лев — людина

4. Що таке *фольклор*? Чому народну творчість називають *усною*?

5. Чим легенда відрізняється від міфу?

6. Поміркуйте й розкажіть, чому героїв легенд народ наділяв надлюдськими можливостями.

7. На які різновиди поділяють легенди?

8. **Гра «Так — ні».** Дайте відповіді *так* або *ні* на запитання за змістом твору «Про Зоряний Віз».

1. Глечик перекинув сьомий чоловік?

2. Вода висохла в озерах, річках і навіть колодязях через посуху?

3. Зоряний Віз складається із семи зірок?

4. Бог за щирість дівчини віддячив дощем?

5. Дівчина напоїла сімох людей?

6. Оповідь про Зоряний Віз є міфом?
7. Восьма зірка позначає душу дівчини?
9. На скільки частин за змістом можна поділити легенду «Чому пес живе коло людини»?
10. Людина сильніша від лева, царя звірів, фізичною силою чи чимось іншим? Поясніть свою думку.

11. У збірці українських приказок і прислів'їв зібрано майже 200 висловів про собаку. Яка з поданих нижче приказок (прислів'їв) найближча за змістом до легенди «Чому пес живе коло людини»?

Битий собака не боїться палиці.
Бійся не того собаки, що бреше, а того, що ластиться.
Навченого пса нічим не підкупиш.
Добрий собака й на хазяїна бреше.
Лихого собаку господар шанує.

12. Прочитайте легенду «Чому пес живе коло людини» за ролями.

1. Знайдіть і прочитайте в мережі «Інтернет» (або в спеціальній літературі) легенду про назву вашої вулиці, вашого району, села чи міста. Підготуйтеся розповісти її в класі (за бажанням).
2. Прочитайте міфи й легенди «Неопалима купина», «Як виникли Карпати», «Ракова криниця». Випишіть у зошит незрозумілі слова.

НЕОПАЛИМА КУПИНА

Було це дуже давно. Два королі — польський та угорський — об'єднали свої війська й підступили до стін славного міста Дорогобужа (тепер це село Рівненської області. — *Авт.*). Захисникам града зійди передали листа. Запропонували без битви відчинити міські брами, вийти в поле без зброї та здатися в полон. За це королі обіцяли всім зберегти життя. В іншому разі — місто буде спалене й на ласку переможців сподіватися нічого.

Коли минув відведений час на роздуми, з Дорогобужа вийшов посланець. Зайди-воїни зустріли його й провели на узвишшя, де на золочених стільчиках сиділи королі.

— Я приніс відповідь на ваш лист, — сказав посланець і передав угорському та польському владарям бадилину з листям, подібним до ясенового, з блідо-рожевим суцвіттям на верхівці.

— Як?! — здивувалися владарі. — Оце й усе?

Посланець поклонився:

— Мені старійшини доручили передати тільки це. А ще веліли сказати, якщо вам цього зілля замало, то ось довкола вас на пагорбі його цвіте скільки завгодно.

Зібрали королі своїх радників і наймудріших мужів. Думали, думали — ніяк не зрозуміють, що саме захисники міста сказали їм цим зелом. Коли знайшовся один:

— Я знаю це зілля. Воно горить і не згорає.

Він узяв із багаття палаючу гілку й підніс її до квітучого куща. У ту ж мить увесь кущ спалахнув голубувато-зеленкуватим полум'ям. Та ще через мить полум'я згасло. І всі побачили, що кущ стоїть неушкоджений — такий же рожевоквітний, усміхнений.

І всі зрозуміли, що саме відповіли захисники Дорогобужа на ультиматум¹.

І мовив угорський король польському:

— Ми ніколи не завоюємо цієї країни. Тому я повертаю своїх воїнів додому. І тобі раджу зробити те ж саме.

Давно це було...

Відтоді сотні разів вороги хотіли завоювати наш край, але кожного разу залишалися ні з чим. А край зеленіє під синім небом та ясным сонцем. І щоліта тут рожево квітують кущі неопалимого зела, утверджуючи незнищенність української землі та її народу (*За Є. Шморгуном*).

✦ Розвиваємо компетентності

Знайдіть на карті село Дорогобуж Рівненської області (скористайтесь пошуком Google, увівши назву *Дорогобуж* і натиснувши на піктограму *Карти*). Опишіть природні об'єкти, що навколо цього села.

◆ До речі

• **Купина́** — це лісова трав'яниста рослина з білими квітами, подібна до конвалії. Її вважають лікарською. Вона охороняється законом і занесена до Червоної книги України.

¹ *Ультиматум* — категорична вимога, що супроводжується погрозою.

ЯК ВИНИКЛИ КАРПАТИ

Колись на нашій землі була величезна рівнина, кінця-краю якій не було видно, укрита шовковистими травами, вічнозеленими смереками та ялинами, могутніми буками та яворами, берестами й тополями. Долиною текли потічки й річки, багаті на форель та іншу дрібну й велику рибу.

Володарем долини був велетень Силун. Коли він ішов, від його кроків здригалася земля. Розповідають, що Силун добре розумівся на газдівстві, мав безліч усякої худоби. Череди корів і волів, отари овець, табуни коней, стада буйволів і свиней паслися на толоках, бродили лісами. А птиці!.. Тисячі качок і гусей плавали в ставках, багато курей кудкудакали на фермах.

Цей газда жив у прекрасному палаці з білого мармуру, з високими шпилями, які сягали аж до хмар. Палац був вибудований на груночку¹, насипаному людськими руками. Було там стільки кімнат, що легко можна було заблудитися, а в помешканні — добра всякого! Уночі Силун спав у золотій колисці, вистеленій дорогими килимами. А вдень звик відпочивати в срібленому кріслі. На широкій долині слуги обробляли землю, вирощували хліб, за худобою доглядали, птицю годували. Люди мучилися, від зорі до зорі трудилися, багатство примножували, та не собі, а Силунові. Слуги й служниці жили не в палаці, а далеко від нього, у дерев'яних зрубках і землянках. Не хотів господар, щоб у світлицях смерділо гноєм чи людським потом. Ні чоловіки, ні жінки, ні літні люди, ані молодь не сміли покидати маєток Силуна й іти шукати іншої роботи, мусили жити й умирати кріпаками.

Поміж цієї челяді служив у Силуна один хлопець, якого звали Карпом Дніпровським. Він прийшов сюди від берегів Дніпра. Ще десятирічним хлопчиком подався в мандри шукати щастя, бо батько помер, а мати жила бідно, і мусив їй чимось допомогти. Служив Карпо рік, другий, п'ятий. Як і всі, косив траву, орав і сів пшеницю й жито, ячмінь та овес, збирав хліб. Не тільки за себе працював, а й іншим допомагав, бо жалів слабих.

Його полюбили всі слуги й служниці за чесність, працьовитість і справедливість. Карпо ненавидів тих, хто панові дуже низько кланявся, до землі нагинався. Тяжко йому було

¹ Груно́чок — невеликий пагорб.

дивитися, як Силун усе забирає, а народ голодує. Коли Карпові виповнилося двадцять літ, вирішив додому повертатися. Був певен, що за добру працю пан йому заплатить і він повернеться до матері не з порожніми руками. І тільки про це тепер і думав. Усе розмірковував, як із паном поговорити про розрахунок.

Одного разу вночі він вийшов надвір подихати свіжим повітрям. Проходив біля наймитських хатинок і раптом побачив якусь тінь. Упізнав Силуна. Той ішов подивитися, як худоба ночує, чи все в порядку. Карпо подумав, що саме час поговорити з паном. Коли Силун наблизився, хлопець закашляв, щоб привернути до себе увагу.

— Чому ти тут, Карпе? — озвався Силун, упізнавши його. — Чи не дівча виглядаєш?

— Не дівча, — відповів Карпо, — а Вас, світлий пане. Хочу з Вами поговорити. Служив я Вам довго й чесно, та маю додому повертатися, аби матінку живою застати... Платню за службу хочу попросити.

Силун спочатку подумав, що слуга жартує, бо досі ніхто не наважувався просити в нього піти геть. Та й платні ніхто не вимагав.

Але Карпо й не думав відступати:

— Я чесно служив, світлий пане. І моя робота, думаю, щось коштує.

— Нікуди не підеш! — розізлився Силун. — То вже я знаю, коли й куди мої слуги повинні ходити.

— Я піду, пане, — стояв на своєму Карпо. — Лише ще раз Вам мушу сказати, що я повинен одержати за свою роботу гроші.

Це вже була нечувана зухвалість, якої пан простити не міг.

— Туди, під землю, тебе відпущу! — розлютився він, показуючи пальцем униз і приступаючи до парубка. — Там буде твоя платня.

Та хлопець не відступав ані на крок:

— За мою роботу, пане, доведеться заплатити, — ще раз нагадав, ніби й не чув панської погрози.

Ця відповідь ще більше розізлила Силуна: закипів так, що аж очі кров'ю налилися, а з рота вогонь пішов. Схопив він Карпа своїми дужими руками, підняв і вдарив об землю. Ударив так, що аж яма утворилася. Але хлопцю нічого не сталося, підвівся на ноги й відчув у собі непереможну силу, то,

мабуть, земляця подарувала її йому за те, що чесно працював на ній. Схопив Карпо Силуна, ударив ним об землю, потім ще раз і ще раз. Не витримала матінка-земля тих ударів, розкололася. Й опинився Силун у підземній печері, у яку хотів загнати непокірного слугу. Даремно він намагався вибратися на

поверхню: земля зімкнулася і не можна було знайти жодної щілинки. Тоді вдався Силун до власної сили. Ударив ногою об земну кору — вона вигнулася, та не відкрилася, ударив другою — вигнулася ще більше, але не відкрилася. Спробував головою пробити землю, плечима витиснути — марно, кулаками гатив — теж не допомогло. Але від його ударів на землі виникли гори. І що дужче бив Силун-велетень, то вищі гори піднімалися навколо. А найдужче бив там, де Гуцульщина, і там з'явилися найвищі гори.

Уранці, коли прокинулися наймити й побачили, що трапилося, дуже здивувалися. Навколо — гори, а там, де був палац, нічого не залишилося, усе провалилося в прірву. Чудувалися люди, а потім зібралися на велику раду: як далі бути, як жити. Вирішили в цьому краї залишитися. Озеро назвали Синевирським, бо було синє-синє, як небо. А горам на честь Карпа дали назву Карпати. Люди зажили по-новому. Одні залишилися на рівнині, інші подалися в гори. Орали, сіяли, хліб вирощували, худобу доглядали. Навчилися дерева рубати, хати будувати.

Кажуть, що Силун і дотепер не затих під землею, пробує вирватися, але даремно, бо постарів, і гори більше не ростуть від його ударів. Та вже не вирватися йому на поверхню ніколи!

Давним-давно вважали, що наш край — частина раю. Але на землі почав танути льодовик, настало потепління. Вода затоплювала долини. Народ почав молитися й просити Бога, аби змилостивився над затопленою карпатською землею та дав можливість вижити природі. Бог змилостивився: небесні сили схопили землю й підняли її з води разом з усім, що росло на ній. Так утворилися Карпатські гори, а край із низинного став гірським.

✦ Розвиваємо компетентності

За допомогою якого суфікса утворено ім'я Силун? Утворіть і запишіть подібні назви від таких умінь героя/героїні казки, міфу чи легенди: *уміння багато говорити, чаклувати, швидко плавати, голосно кричати, ефективно шпигувати, добре чепуритися, далеко стрибати.*

◆ До речі

Карпати — гори на сході Центральної Європи (на території України, Угорщини, Чехії, Польщі, Словаччини, Румунії, Сербії та Австрії). Вони простягаються на 1500 км. Найбільша висота — 2655 м (гора Герлаховські-Штіт у Словаччині), в Україні — 2061 м (гора Говерла). Карпатські гори відносно молоді, їм понад 25 млн років (З енциклопедії).

Кожне село має свої легенди. У них народ розповідає про річку, ліс чи балку, про їхні назви, як вони утворилися. Ці легенди можна об'єднати в групу **«Сила рідної землі»**, оскільки в них ми дізнаємося про чудодійну воду, багатий дарами ліс чи родючу землю. Одна з таких легенд розповідає про криницю, що здавна дарує воду (а отже, і силу!) людям села Нечаївки, що неподалік міста Кропивницького.

РАКОВА КРИНИЦЯ

У старій Нечаївці, хоча й стояла вона на річці, питну воду дуже цінували — з волі пана село постало на кам'янистому правому березі Сугаклею. З питною водою було сутужно — одна криниця (ще козацьких часів!) була на східній околиці села, інша — у тодішньому центрі, біля панського маєтку та волосної управи. Більшість селян худобу напували з річки, а воду для власних потреб брали з копанок.

Якось на весняного Миколи прибився до села один чоловік. Дід Рак (так його звали), хоча й мав більше семи десятків літ, був ще міцним, як дуб: у свої роки завиграшки міг гнути залізні підкови й піднімати багатопудові мішки зі збіжжям. Говорили люди, що в минулому був він у гайдамаках, знав і козаччину, побував за Дунаєм і в Сибіру. Місцеві жителі побоювалися його: баби казали, що він був характерником-ворожбитом. Чи це так було, чи ні, тепер уже ніхто не скаже. Збудував він собі одиноку хижу понад берегом річки. Жив із того, що наймався пасти вівці в місцевих багатіїв.

Усе було б добре, так до криниці з водою було далеко. На Петра й Павла чудувалися селяни — зійшов із глузду старий Рак: ходить балкою з вербовим рогаčem. Невдовзі потому на лівобережному крутосхилі викопав Рак криницю. Не йняли віри люди, що в Раковій криниці може бути

вода, але вже більше ста п'ятдесяти літ як пішов на той світ старий Рак, а вода в його криниці не убуває ні літньої спеки, ні в лютий мороз. Навіть у найбільшу спеку в ній чиста й прохолодна вода. (...)

✦ Розвиваємо компетентності

Знайдіть на карті річку Сугоклея та опишіть її форму (скористайтеся пошуком Google, увівши назву *Сугоклея* і натиснувши на піктограму *Карти*).

1. Озеро Синевир згадано в легенді

- А** «Як виникли Карпати»
- Б** «Неопалима купина»
- В** «Ракова криниця»
- Г** «Чому пес живе коло людини»

2. Установіть відповідність.

Герой легенди	Місце подій
1 Рак	А місто Дорогобуж
2 Силун	Б село Нечаївка
3 угорський король	В гори Карпати
	Г річка Десна

3. Установіть відповідність.

Назва легенди	Уривок
1 «Як виникли Карпати»	А «Думали, думали — ніяк не зрозуміють, що саме захисники міста сказали їм цим зелом».
2 «Неопалима купина»	

<p>З «Ракова криниця»</p>	<p>Б «У тому краю, де трапилася така посуха, жила одна вдова, а в тієї вдови була всього-навсього одна дочка».</p> <p>В «Місцеві жителі побоювалися його: баби казали, що він був характерником-ворожбитом».</p> <p>Г «Карпо ненавидів тих, хто панові дуже низько кланявся, до землі нагинався».</p>
----------------------------------	--

4. Які бувають різновиди легенд?
5. Який вчинок угорського короля з легенди «Неопалима купина» свідчить про те, що він розважлива людина?
6. Що є казковим (фантастичним) у легенді «Неопалима купина»?
7. Охарактеризуйте Силуна й Карпа з легенди «Як виникли Карпати».
8. До якого різновиду легенд — міфологічна, біблійна, героїчна — належить твір «Як виникли Карпати»?
9. Дослідіть на карті місце, де відбуваються події легенди «Ракова криниця» (річка, ліс, степ, область України). Знайдіть відомості про с. Нечаївку в інтернеті.
10. Перекажіть легенду «Ракова криниця».

11. **Гра «Упізнайте героя/героїню».** Опишіть за допомогою прикметників одного/одну з героїв або героїнь легенд і запропонуйте іншим групам їх упізнати.

12. Напишіть своє продовження легенди «Ракова криниця».

1. Намалюйте ілюстрацію до легенди «Ракова криниця» (за бажанням).
2. Прочитайте народний переказ «Прийом у запорожці». Випишіть у зошит незрозумілі слова.

Подумайте й розкажіть

- Яка легенда найцікавіша?
- Який фольклорний жанр вам сподобався більше — міф чи легенда? Чим саме?
- Які труднощі виникли під час вивчення міфів і легенд?

НАРОДНІ ПЕРЕКАЗИ

Про що ви дізнаєтеся?

- Що таке *народні перекази*?
- Які звичаї та традиції були в запорозьких козаків?
- Чому народ любить перебільшувати можливості своїх героїв?

У народних переказах відтворено мрії українців та українок про справедливість, перемогу добра над злом. Народні перекази бувають як сумні за змістом, так і жартівливі.

У них народ наділяв своїх улюбленців богатирською силою, непереможністю, ця ознака також властива казкам і легендам. Мабуть, найбільше до наших днів дійшло переказів про славних запорожців, адже їх вважали прикладом лицарства, відваги й патріотизму.

Теорія літератури

Народний переказ

Народний переказ — це усне оповідання про визначні історичні події та їхніх героїв / героїнь. За змістом перекази близькі до легенд, проте в них значно менше (а іноді й немає) фантастичних елементів і більше фактичних подій та достовірності.

ПРИЙОМ У ЗАПОРОЖЦІ

Запорожці, коли підмовлять, було, до себе на Січ якого хлопця з Гетьманщини¹, то перше пробують, чи годиться бути запорожцем. Ото звелять йому варити кашу:

— Гляди ж, вари так, щоб і не сира була, щоб і не перекипіла, а ми підемо косити. То ти, як уже буде готова, вийди на такий-то курган і клич нас, а ми почуємо та й прийдемо.

От поберуть коси та й підуть нібито косити, а де там їм хочеться косити! Заберуться в комиш та й лежать. То оце хлопець, зваривши кашу, вийде на могилу й зачне гукати. А вони чують, але не озиваються. То він гукав, гукав та й давай плакати:

¹ *Гетьманщина* — напівофіційна назва території Лівобережної України, якою в середині XVII ст. управляв гетьман.

— От занесла мене нечиста сила між сії запорожці! Лучче б було дома сидіти при батькові та при матері. А то ще перекипить каша, то прийдуть та битимуть, вражі сини! Ой бідна ж моя головонька! Чого мене понесло між сії запорожці!

То запорожці, лежачи в траві, вислухають усе та й кажуть:

— Ні, се не наш!

А далі вернуться до куреня, дадуть тому хлопцеві коня й грошей на дорогу та й скажуть:

— Їдь собі к нечистому! Нам таких не треба!

А якщо якийсь буде розторопний та догадливий, то, виїшовши на могилу, кликне разів зо два:

— Гей, панове-молодці! Ідіть кашу їсти!

Та як не озиваються, то він:

— Чорт же вас бери, коли мовчите! Буду я і сам їсти. — Та ще перед відходом ударить на могилі гопака: — Ой тут мені погуляти на просторі! — Та затягнувши на весь степ козацьку пісню, і піде собі до куреня, і давай уплітати тую кашу.

То запорожці, лежачи в траві, і кажуть:

— Оце наш!

Та, побравши коси, ідуть до куреня.

А він:

— Де вас до біса носило, панове? Гукав, гукав, аж горло розболілося; та щоб каша не перекипіла, то я почав сам їсти.

То запорожці поглянуть один на одного та й скажуть йому:

— Ну, чуро¹, уставай! Годі тобі бути хлопцем. Тепер ти — рівний козак.

І приймають у товариство.

¹ Чуро (джура) — у XVI–XVIII ст. зброєносець у козацької старшини; тут: козак.

✦ Розвиваємо компетентності

Кмітливість, підприємливість, корисливість, байдужість, кулінарні здібності, боязливість, недовірливість, обережність, хитрість, щирість, сміливість, почуття гумору, щедрість, дружелюбність, самовпевненість, безкорисливість, добродушність... Які із цих ознак характеризують хлопця, посвяченого в козаки? Що з переліченого потрібно сучасній людині, щоб стати успішною?

ПРО ЗАПОРОЖЦІВ

...От які богатири були — земля не держала! У нього, у того запорожця, сім пудів голова! А вуса в нього такі, що як візьме, було, він їх у руки та як розправить одного туди, а другого сюди, то і в двері не влізе, хоч би ті двері були такі, що через них і трійка коней із повозкою проскочила. Вони на дванадцяти мовах уміли балакати; вони з води могли сухими виходити; вони вміли, коли треба, і сон на людей насилати, і туман, на кого треба, пускати, і в річки переливатися...

Вони мали в себе такі верца́дла¹, що, дивлячись у них, за тисячу верстов бачили, що воно у світі й робиться. Оце, як іти куди в похід, то він (хто там у них був за старшого — чи ватажок який, чи сам кошовий) візьме в руки верца́дло, подивиться в нього й каже: «Туди не йдімо, бо там ляхи йдуть, і туди не йдімо, бо там турки або татари заходять, а сюди йдімо, бо тут аж нікогісінько немає».

А як вони воювали? Стануть, було, тут, на Орловій балці, а проти них двадцять полків вийдуть. Так полки самі себе поріжуть, кров тектиме по черево коням, а запорожцям і байдуже: стоять та сміються... А це все від того, що вони знаючий народ були. На своїй землі їх ніхто не міг узяти.

ЯК СІРКО ПЕРЕМІГ ТАТАР

Давно-давно це було, ще за запорожців і за кошового Сірка. Прошло років чимало, як жив Сірко та як його не стало, а слава про нього не пройшла, не пропала. Він був для ворогів страшний і сердитий, а для християн — дуже добрий та милостивий.

Якось запорожці пішли із Сірком у похід, а татари прочули про те, одразу й побігли на Січ, і почали там хазяйнувати: усіх православних християн² забрали та й повезли в полон. А вони,

¹ Верца́дло — заст. дзеркало.

² Тут ідеться про мешканців слобід, що були навколо Січової фортеці.

бідні, не хочуть іти та ридають так, що аж земля стогне. А татари на плач не зважають і нагайками їх підганяють.

Як прочув про те кошовий Сірко, зараз зібрав своїх козаків — і в погоню за татарами визволяти православних людей. Та летить, як птиця. Добіг близько до татар, бачить, що їх дуже багато, а козаків дуже мало — і давай хитрити. Спинив свого коня й крикнув на козаків: «А стійте, братці! Подождіть, не ворухіться!» Тоді зіскочив із коня, дав його другому козакові, а сам — кувирдь — та й зробився хортом¹ і побіг до татар.

Татари бачать: хорт, красивий такий! Сподобався він їм. Узяли вони його, нагодували.

Коли татари відпочивали, то той хорт поробив так, що вони поснули. Потім повернувся назад до козаків — і зробився чоловіком! Тоді козаки вирубили татар, а християн повернули назад.

Християни дуже дякували Сіркові й пішли собі щасливо додому. А Сірко зі своїми козаками став гуляти по-старому.

І. Рєпін.
Запорожці пишуть листа турецькому султану. У центрі картини — Іван Сірко (фрагмент)

Довідка. *Іван Сірко* (1605–1680) — кошовий отаман Запорозької Січі, видатний український полководець; брав участь у Національно-визвольній війні українського народу під керівництвом Б. Хмельницького 1648–1654 рр. Здобув перемогу в 65-ти боях.

Радимо прочитати

Народні перекази «Запорожці в урочищі Сагайдачному» та «Олекса Довбуш».

- Народними переказами є всі названі твори, ОКРІМ

А «Про запорожців»	В «Приєм у запорожці»
Б «Про Зоряний Віз»	Г «Як Сірко переміг татар»
- Правильним є твердження, що у творі «Як Сірко переміг татар»

А немає казкових (фантастичних) елементів
Б ідеться про визволення християн із турецького полону
В український полководець здобув перемогу в 65-ти боях
Г вороги прийшли на Січ і полонили християн

¹ Хорт, хірт — собака.

3. Установіть відповідність.

Слово	Синонім
1 хорт	А собака
2 чура	Б знамено
3 верцадло	В дзеркало
	Г козак-зброєносець

4. Чим народні перекази близькі до легенд і в чому полягає між ними різниця?
5. Покажіть на карті, де була Запорозька Січ. Що ви знаєте про Хортицю?
6. Які якості запорожці перевіряли, даючи завдання приготувати кашу?
7. У народному переказі «Приєм у запорожці» сказано, що хлопець виходить на могилу й починає гукати. Чому саме на могилу? Яке слово в тексті є синонімом до слова *могила*?
8. Знайдіть у народному переказі «Про запорожців» приклади перебільшення. Поміркуйте, чому народ перебільшував можливості своїх героїв.
9. Що ви знаєте про Івана Сірка? Яким він постає в народному переказі?
10. Чи цінують нині якості, що були властиві запорожцям? Назвіть їх.

11. Прочитайте народний переказ «Приєм у запорожці» за ролями.
12. **Гронування.** Створіть гроно «Образ Івана Сірка» (за народним переказом «Як Сірко переміг татар»): доберіть і запишіть якомога більше слів, що характеризують цього героя.

1. Навчіться переказувати народні перекази «Приєм у запорожці» та «Як Сірко переміг татар».
2. З'ясуйте, хто такі козаки-характерники. Підготуйте про них розповідь.

Подумайте й розкажіть

- Що цікавого ви дізналися з народних переказів?
- Чим найбільше запам'яталися вам козаки?
- Чи маєте ви бажання прочитати ще кілька народних переказів?

ЗАГАДКИ

Про що ви дізнаєтеся?

- Що таке *загадка*?
- Як навчитися розгадувати загадки?
- Як створювати загадки?

Одним з улюблених жанрів усної народної творчості як у дітей, так і в дорослих є загадки.

Цей жанр фольклору виник дуже давно, ще в добу, коли створювали міфи. Тоді вірили в магію слова: наприклад, за певних умов не можна було називати імена божеств чи духів, щоб вони не з'явилися, почувши своє ім'я. Для цього використовували не ім'я, а опис: скажімо, той, що пускає стріли (*Перун*); той, що живе в лісі (*дух лісу*). Навіть сьогодні дехто каже не чорт, а той, кого не згадують опівночі. Цікаво, що мисливці на полюванні не називали звірів їхніми іменами, а вживали вигадані назви, щоб у такий спосіб приховати свої наміри, увести в оману духів і приспати пильність звірів.

Теорія літератури

Загадка

Зага́дка — це короткий та дотепний опис людей, тварин, предметів, подій та явищ, які треба розпізнати й відгадати.

Щоб знайти відгадку, потрібно вміти зіставляти життєві явища на основі їхньої близькості чи подібності за певними ознаками, рисами або характеристиками. Звідси й назва «загадка», що походить від слова *гадка*, тобто *думка* (*гадати* й *думати* — синоніми).

Загадки, з одного боку, розважають, а з іншого — тренують розум і розвивають спостережливість. Ви, напевно, не раз помічали, що одні люди дуже швидко знаходять відгадку, а інші довго думають і можуть узагалі не знайти відповіді. Тому загадка — це ще й своєрідний тест, який визначає, наскільки людина кмітлива, уважна, якою мірою в неї розвинена творча уява.

Загадки поділяють на кілька видів.

Загадки			
про людей	про природу	про рослини	про тварин

Загадки про людей найчастіше стосуються віку, частин тіла, побуту, діяльності чи знарядь праці.

Уранці ходить на чотирьох, удень — на двох,
а ввечері — на трьох.

Віконниці то зачинаються, то відчинаються.

Не людина, а говорить і співає.

Хто в руки не візьме — по голові його б'є.

У загадках про природу треба впізнати якесь явище (сніг, дощ чи завірюху), небесні світила (сонце, місяць, зорі), частину доби (день, ніч, вечір чи ранок).

Руками махнув — дерево зігнув.

Тисяча овець, а між ними один баранець.

Прийшла баба, сама чорна і чорний жупан, заховала тарілочку в сивий туман.

Діти найбільше люблять *загадки про тварин*: у них описано особливості зовнішності або поведінки.

Шерсть м'якенька, а кігті гостренькі.

Без дерева, без сокири, а хату будує.

Хто двічі родився, у школі не вчився, а години знає?

Загадки про рослини описують їхній вигляд, склад, властивості.

Стоїть хлопчик під пеньком, накрив голову брильком.

Без вікон, без дверей, повна хата людей.

Хто без болю та печалі приводить у сльози?

Як бачите, здебільшого за основу загадки взято опис зовнішнього вигляду тварини, рослини чи предмета або опис дій та властивостей. Описують, як правило, одну чи дві ознаки, але найяскравіші й найприкметніші. Прочитайте загадку.

Біле, як сорочка, а пухнасте, як квочка.

Крил не має, а гарно літає.

Що це за птиця, що сонця боїться?

У цій загадці йдеться про щось біле й пухке, воно літає та боїться сонця, тобто світла або тепла, спеки. Що може літати білого кольору й розтопитися чи розтанути? Звичайно ж, сніг.

Є багато загадок, у яких використано протиставлення, наприклад загадка про мороз: «Без рук, без олівця, а малює без кінця». А ще багато загадок побудовано на запитаннях: «Де є річка без води?» або «Від чого гуска пливе?»

Загадки можуть бути створені як прозовою, так і віршованою мовою.

Довгі ноги, довгий ніс,
По болоті ходить скрізь. *(Лелека)*

Ці народні перли часто використовують у казках: здебільшого їх загадують королі або багатії, а відгадати має проста людина.

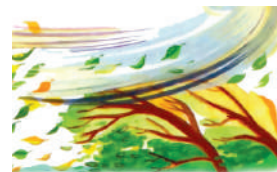
Іноді загадки мають відповідь-жарт, наприклад: «Скільки у великий казан бараболь улізе?» Тут можливі дві відповіді: 1) повен; 2) жодної, бо бараболя не лазить.

Окрім фольклорних загадок, бувають і авторські, але про них ви дізнаєтеся в одному з наступних розділів.

Українські народні загадки

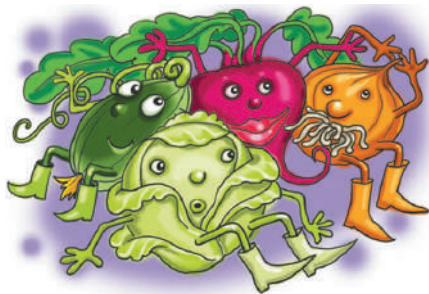
Природа

1. Крутиться, вертиться, нікого не боїться, ходить весь вік, а не чоловік.
2. Місяць бачив — не добачив, а Сонце вкравло — і не сказало.
3. 365 чайок, 52 орли, 12 голубів одне яйце знесли.
4. Ой за лісом, за пралісом золота діжа горить.
5. Червоне коромисло через річку повисло.
6. Що у воді родиться, а води боїться?
7. Без рук, без ніг, а ворота відчиняє.
8. Надворі — горою, а в хаті — водою.
9. Яке каміння на дні моря?
10. Що сходить без насіння?

Рослини

11. Стоїть, коливається, своєю головою величається, а як торкнеш, то кусається.
12. Стоять коні на припоні, не їдять і не п'ють, а все товщі стають.
13. Біла-біла в лісі стояла: «Мое тіло рубають, мою кров п'ють».
14. Стоїть Ганна, гарно вбрана; хто розбере, той плакати буде.
15. Сидить красна дівиця в темній темниці, а коси на вулиці.
16. Стоїть стріла серед двора, а в тій стрілі — сімсот і дві.
17. Сидить баба на грядках, вся закутана в хустках.
18. На літо вбирається, а на зиму одержі цурається.
19. Стоїть стріла, а круг неї — волоса.
20. Без рук, без ніг, а на тин лізе.

Тварини

21. Коло бабусі сидить у кожусі, проти печі гріється, без водички миється.
22. Ішов дощ, летіли горобці... На яке дерево вони сіли?
23. Крила є, а не літає, ніг немає, а не доженеш.
24. Купалася, купалася, а сухою зосталася.
25. Чи може страус назвати себе птицею?
26. Куди ходить — за собою хату носить.
27. Ніс, як у свинки, та колючі щетинки.
28. По дорозі стрибає, а у воді плаває.
29. Від чого в качки червоні ноги?
30. Двічі родиться, а раз умирає.

Людина

31. Живе п'ять братів, один від одного більший.
32. Не їсть, не п'є, а ходить і молоточком б'є.
33. Не гавкає, не кусає, а до хати не пускає.
34. Два брати — куди один, туди й другий.
35. Весь світ одягає, а сама одягу не має.
36. Мовчить, а багатьох людей навчить.
37. Ні вуж, ні гадюка, а смачна штука.
38. Маленький погрибець повен овець.
39. Мамина дочка, а мені не сестра.
40. Що стоїть посеред Києва?

✦ Розвиваємо компетентності

Для передавання прихованого змісту загадки часто вдаються до таких несловесних засобів: інтонація, сила голосу, логічний наголос, темп, пауза, міміка, жести, пози. Згадайте життєву ситуацію, у якій уміння розшифровувати перелічені засоби вам допомогло зрозуміти те, що від вас приховували?

◆ До речі

Усі ці загадки фольклорист Гнат Танцюра записав у селі Зятківцях, що на Вінниччині, від баби Явдохи Зуїхи. Вона знала понад тисячу народних пісень, півтори сотні казок і більше шестисот загадок! Якось один чоловік запитав у неї, чи не знає вона продовження однієї пісні, на що Явдоха лукаво всміхнулася:

— Кому ж знати, як не мені? Я все життя провела в піснях і біді. До мене, сину, за піснями, до мене. Я тобі їх стільки проспівую, що й на трьох волових шкурах не запишеш.

Явдоха Зуїха прославилася знанням усної народної творчості на всю Україну. Вивчайте і ви фольклор!

✦ Розвиваємо компетентності

Для передавання прихованого змісту загадки часто вдаються до таких несловесних засобів: інтонація, сила голосу, логічний наголос, темп, пауза, міміка, жести, пози. Згадайте життєву ситуацію, у якій уміння розшифровувати перелічені засоби вам допомогло зрозуміти те, що від вас приховували.

1. У загадці «У нас була така корова, що їла солому й дрова» йдеться про

А людину
Б тварину

В рослину
Г природу

2. Розгадування загадок допомогло перемогти зло в казці
А «Яйце-райце»	В «Мудра дівчина»
Б «Летючий корабель»	Г «Фарбований Лис»
3. Установіть відповідність.

Загадка	Відгадка
1 Летить — виле, сяде — риє.	А літак
2 Без рук, без ніг, а на дерево пнеться.	Б жук
3 Ревнув вил на сто сіл, на тисячу городів.	В грім
4 Літом спить, зимою їсть, тіло тепле, а крові не має.	Г хміль
	Д піч

4. Коли виникли перші загадки? Якими вони були?
5. Які ознаки має загадка як жанр усної народної творчості?
6. На які види поділяють загадки?
7. Якими бувають загадки за будовою?
8. Наведіть приклад загадки, що має відповідь-жарт.
9. Чому в загадках більшість слів не треба сприймати буквально?
10. Поміркуйте, чому загадки мають бути дуже стислими.

11. **Гра «Пантоміма»**. Поділіться на групи й придумайте по дві пантоміми¹: 1) на одну з професій; 2) на тварину. Позмагайтеся між групами на розгадування пантомім.

12. Прочитайте вислів дослідника фольклору М. Дмитренка: «Є скарби в морі, під землею, у шкатулці, скрині (золото, срібло, діаманти, персні, перли), а є скарби душі, розуму й серця: пісні, загадки, казки, прислів'я та приказки». Чому жанри фольклору вчений назвав *скарбами*? Запишіть свої міркування (4–5 речень) у зошит.

1. Запишіть кілька загадок, які ви почули від своїх бабусь чи дідусів.
2. Вивчіть напам'ять десять загадок.
3. Придумайте загадки про предмети шкільного вжитку або про овочі й фрукти (за бажанням).
4. Порівняйте українські загадки із загадками інших народів світу, вивченими на уроках зарубіжної літератури.

Подумайте й розкажіть

- Що таке *загадка*?
- Як часто вам не вдавалося розгадати загадку?
- Чи подобається вам розгадувати загадки?

¹Пантоміма — вистава без словесного тексту, у якій зміст розкривається за допомогою міміки, жестів і виразних рухів.

ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ

Про що ви дізнаєтеся?

- Що таке прислів'я та приказка?
- Чим відрізняються ці малі жанри усної народної творчості?
- Чому прислів'я та приказки називають «золотими зернами народної мудрості»?

«Народ скаже, як зав'яже» — саме так характеризують приказки й прислів'я через їхню точність і дотепність. Достатньо вжити приказку (кілька слів) — і зміст її якнайтонше (а іноді з гумором) передасть основну думку, оцінку подіям чи вчинкам людей. Щоб переконатися в цьому, порівняйте два тексти.

— Галю, яка в тебе сусідка?

— Узагалі-то, вона непогана людина, але я стала помічати, що вона не дуже щедра. Я їй і пироги коли дітям спечу, і яблук (цього року стільки вродило!). А як я колись попросила в неї солі, то вона сказала, що в самої мало.

— Галю, яка в тебе сусідка?

— Не питай: як «на» — то чує, а як «дай» — то глуха!

Приказки й прислів'я, як і загадки, належать до найменших жанрів усної народної творчості. Це стійкі фрази, що в стислій та точній формі висловлюють думку про певні життєві явища, людські риси та вчинки. Як же розрізнити, де прислів'я, а де приказка? Іноді це важко зробити, проте здебільшого вони мають свої відмінні ознаки. Які ж?

Теорія літератури

Прислів'я та приказка

Прислів'я — довершений за змістом вислів про риси та вчинки людей із повчальним характером.

Приказка — це образний вислів, що влучно характеризує людину, але, на відміну від прислів'я, висловлює думку неповно.

Прислів'я здебільшого мають дві граматичні основи, тобто вони є складним, інтонаційно завершеним реченням. А приказки коротші, вони переважно є частиною речення.

Щоб краще збагнути відмінність між приказками й прислів'ями, порівняймо їх.

Приказка	Прислів'я
Береженого Бог береже.	Береженого Бог береже, а козака шабля стереже.
Баба з воза.	Баба з воза — кобилі легше.
Кров людська не водиця.	Кров людська не водиця — проливати не годиться.
Старість — не радість.	Старість — не радість, похорон — не весілля.
Бачили очі, що вибирали.	Бачили очі, що вибирали, — їжте, хоч повилазьте.

Не всі приказки є частиною прислів'їв, як у поданих прикладах. У прислів'ях є висновок із першої частини, а в приказках є лише натяк на нього, його треба додумати. Порівняйте: «Які батьки, така й дитина» (прислів'я) і «Як собаці п'ята нога» (приказка). У першій фразі є висновок, а в другій треба його додумати: раз собаці достатньо чотирьох лап, то навіщо йому п'ята, тобто вона зайва.

Приказки й прислів'я не вживають у прямому значенні, їх не треба сприймати буквально, бо їхній справжній зміст прихований.

Приказки й прислів'я відображають мудрість попередніх поколінь нашого народу, його погляди на світ, людину, її характер і поведінку. Як і загадки, їх поділяють на групи за змістом: дружба, сусідство, дозвілля, згода і сварки, майнові й грошові відносини, біда, правда і неправда, бідні і багаті, рідний край, вірування, природа, господарська діяльність людини.

Ті, хто знає багато приказок і прислів'їв і вживає їх у своєму мовленні, — надзвичайно цікаві люди. Тож, почувши дотепний вислів, намагайтеся запам'ятати його.

◆ До речі

Найбільшу тематичну групу становлять приказки та прислів'я про господарську діяльність людини, їх майже сім тисяч. До них належать приказки та прислів'я про працю в полі й саду, речі побуту, про тварин, птахів і звірів, транспорт, ремесла та професії, про їжу й народні прикмети.

Метафора

Метафора — це слово чи словосполучення, яке розкриває ознаки та властивості одного явища чи предмета через перенесення на них ознак іншого явища чи предмета: *засипаний піском часу* (дуже давній), *оповитий серпанком загадковості* (таємничий). У наведених прикладах одні предмети та явища використано для розуміння іншого поняття: пісок утворюється в морі протягом століть і навіть тисячоліть шляхом постійного тертя каменів, потім камінчиків, а потім уже й крупинок піску. Ось чому метафора «*засипаний піском часу*» означає «дуже давній».

Поміркуйте й так само розтлумачте метафору «*оповитий серпанком загадковості*».

Якщо ви навчитесь розуміти метафору, то буде легше розгадати багато загадок, адже в них ознаки та властивості одного предмета перенесено на ознаки та властивості іншого, щоб лише натякнути на розгадку, а не прямо сказати про розгадуваний предмет. У загадці «*За лісом-пралісом золота діжа горить*» метафора «*золота діжа*» за формою і кольором нагадує сонце. Якщо ви уявите ліс, а над ним блискучу золоту діжу (а вона кругла), то відразу здогадаєтеся, що то сонце.

Фантазуйте — і, збагнувши метафору, ви розгадаєте загадку.

Метафору часто використовують у прислів'ях і приказках для створення образності, наприклад: «*Чужі гроші не гріють*» (метафора «*гроші не гріють*»), або «*Чим більше насолити сусідові, як не язиком*» (метафора «*насолити язиком*»).

1

Грошей багато, а щастя мало.
Останню сорочку зніме та віддасть.
Ліпше людям давати, ніж самому просити.

2

Не заглядай до сусіда, може з того бути біда.
Добре, як сусід близький та перелаз низький.
Близький сусід кращий від далекого брата.
Немає більшої біди, ніж лихі сусіди.

3

Хто під зиму зорав, той на весну золото буде мати.
Не той урожай, що на полі, а той, що в коморі.

Як жнуть укупі, то не болить у пупі.
Посій у погоду — більше приплоду.
Яка пшениця, така й паляниця.

4

У хорошій компанії розуму наберешся, у поганій і свій загубиш.

Дружба міцніша від кам'яних стін.
Друзі пізнаються в біді.

5

Де стопа орди перейшла, там вже трава не росла.
Рідна земля — мати, а чужа — мачуха.
З рідної сторони й ворона мила.
Козак із бідую, як риба з водою.

6

Голодному — їжа, холодному — тепло, а ситому — музика.
Дотанцювалися, що без хліба осталися.
Він усе під чужу дудку танцює.
Хоч три дні не їсти, аби з печі не злізти.

7

Щодень Бога хвалить і щодень людей дурить.
Гріх не сховаєш у міх, не затопчеш у болото.
Бог тобі допоможе, як будеш робити, небоже.
Святий та божий, на чорта похожий.

8

Чисте небо не боїться ні блискавки, ні грому.
Люди дякують дощеві, а подорожній лає.
З неба зорі хвата, а під носом не бачить.
Хто землі дає, тому земля утроє віддає.
Тиха вода береги рве.

9

З добрими людьми завжди згоди можна дійти.
Ліпше переконувати словами, як кулаками.
Де два б'ються, третій не мішайся.
Він тебе каменем, ти його хлібом.

Після бійки кулаками не махають.
Дружні сороки орла заклюють.

10

Бідний піт лє, а багатий його кров п'є.
Багатому дурню й багатство не в поміч.
Багач шукає апетиту, а бідний — хліба.
Кожні ворота для бідного заперті.

11

Не тішся людською бідною, бо твоя тебе не мине.
Плачем горя не зміниш і в сльозах не втопиш.
Зійшлися сім бід на один обід.
Біда мучить, біда й научить.
У біді пізнавай приятеля.

12

Не всю правду треба людям знати, треба щось і собі сховати.
Кажі завжди правду, то не будеш нічого придумувати.
Кожний правду знає, та не однаково її розуміє.
Правда і в огні не горить, і у воді не тоне.
Мала правда велику брехню переможе.

✦ Розвиваємо компетентності

Згадайте приказки або прислів'я, які ви вивчали на уроках іноземної мови. Перекажіть і прокоментуйте їхній зміст. Англійський стійкий вислів «*One less thing to worry about*» буквально має такий переклад: «*На одну річ менше, про яку треба хвилюватися*». Доведіть, що прислів'я «*Баба з воза — кобилі легше*» має подібний зміст.

◆ До речі

Серед прислів'їв про господарську діяльність людини особливо цінними є ті, у яких ідеться про народні прикмети. Вони здавна були життєвим орієнтиром для мудрих людей. Людина прокидалася, дивилася на небо, дерева, на воду в річці — і робила висновок, яким буде день, за яку роботу краще братися. Пізній вечір і ніч теж повідомляли людині багато важливої інформації. Ось кілька таких перлів.

Багато зірок — на погоду, немає зірок — буде дощ.
Ластівки літають низько — буде дощ.
Сніжна зима — багатий рік.
Багряні зорі — на вітер.

1. Прислів'ям є вислів
  - А Гнатися за двома зайцями.
  - Б Риба не пливе проти бистої води.
  - В На кожну гадюку держи кріпко руку.
  - Г Уранці чути грім — увечері буде дощ.

2. Установіть відповідність.

Приказка	Синонім
1 Вилами по воді писано.	А неспіливий
2 Сидить як засватаний.	Б щасливий
3 Де Макар телят пасе.	В невідомо
4 Коса найшла на камінь.	Г посваритися
	Д далеко

3. Які спільні та відмінні ознаки мають приказки й прислів'я?
4. На які тематичні групи поділяють приказки та прислів'я?
5. Доведіть, що вислів «*Поженешся за двома зайцями — жодного не здоженеш*» — не приказка, а прислів'я.
6. Поміркуйте, чому серед народних прикмет переважають саме прислів'я, а не приказки.
7. Чому, на вашу думку, найбільше приказок і прислів'їв саме про господарську діяльність людини? Висловте свої міркування.
8. Чому приказки та прислів'я називають «золотими зернами народної мудрості»?
9. Що дає людині знання приказок і прислів'їв?

10. **Гра «Відновіть прислів'я та приказки».**

- Байдуже, рак, у, який, горщик, він, зварити.
- Боятися, не, той, собака, що, брехати, а, той, що, лащитися.
- Борода, не, робити, мудрий, чоловік.
- У, тихий, болото, чорти, водитися.
- Ледачий, двічі, робити, скупий, двічі, платити.

11. Доберіть до кожної групи прислів'їв і приказок назву й запишіть ці назви в зошит разом із номером групи.

12. З якими з наведених приказок чи прислів'їв ви можете погодитися, а з якими — ні? Чому?

- Вивчіть напам'ять десять приказок і десять прислів'їв.

Подумайте й розкажіть

- Що таке *приказка* й *прислів'я*?
- Яка ваша улюблена приказка (прислів'я)?

ВЕЛИКЕ ДИВО КАЗКИ

НАРОДНА КАЗКА

Про що ви дізнаєтеся?

- Що таке народна казка, дійова особа й алегорія?
- Які бувають групи казок?
- Яку будову має казка?

Казки — улюблена тема для дітей. Їх люблять також і дорослі. Чим же вони так привертають до себе увагу? Що в них особливого? Передусім те, що в казках завжди перемагає добро, вони мають цікавий зміст, їхні герої/героїні часто наділені надлюдськими можливостями, а тварини, як люди, уміють розмовляти. У казках засуджено жадібність, жорстокість, у них висміяно ледачих людей, боягузів і дурнів, а прославлено працьовитість, мужність і мудрість.

Казка — один із найдавніших видів усної народної творчості.

Теорія літератури

Народна казка

Народна казка — усне оповідання про вигадані події, що сприймаються як реальні. Вигадка в ній пов'язується із життям людини, з її мріями про кращу долю.

Дійовими особами, або персонажами, у казках найчастіше бувають люди, тварини, рослини та явища природи.

Казки за змістом поділяють на кілька груп.

Казки		
про звірів	побутові	фантастичні
Дійові особи — звірі, птахи, риби — розмовляють, мріють, поводять себе, як люди («Котик і Півник»).	Дійові особи — бідний селянин, кмітливий солдат, пан, вередлива жінка — показані в повсякденному житті («Мудра дівчина»).	Дійові особи наділені чудодійною силою, тут зображено незвичайні події, що неможливі в повсякденному житті («Летючий корабель»).

Які ж іще ознаки мають казки? У них часто трапляються чудодійні предмети: скатерка-самобранка, шапка-невидимка, меч-кладенець, чарівна паличка, жива і мертва вода, чоботи-самоходи та ін. Казкам властиві трикратні повтори: наприклад, у казці «Мудра дівчина» пан тричі дає Марусі непосильні завдання.

Казки мають просту будову: *типовий початок (зачин), основну частину й кінцівку*. Часто вони починаються зі слів: «Жили колись дід і баба...», а можуть закінчуватися таким реченням: «От вам казка, а мені — бубликів в'язка».

До казки можуть входити невеликі пісні, загадки, прислів'я та приказки.

◆ До речі

У казках і байках назви тварин сприймають як їхні імена, тож пишуть із великої букви: Вовк, Лисичка, Ведмідь.

ВОВК І ЧАПЛЯ

Ішов голодний Вовк. Він, бідний, так їсти хотів, аж в очах йому чорніло. Ішов він, ішов, аж гульк — Чапля стоїть. Підкрався Вовк тихенько — і хап її!

Бачить Чапля, що непереливки їй, та й каже:

— Дозволь мені, Вовче, хоч перед смертю потанцювати.

«Від цього мені шкоди не буде», — подумав Вовк і дозволив: — Танцюй, коли хочеш, тільки швидше, а то я їсти хочу.

Чапля перед ним із ноги на ногу перескакує — танцює наче (хоч усім відомо, що чаплі ніколи не танцюють). Скаче, а сама потрошку вбік відходить. А коли відійшла вже далеенько, піднялась і полетіла.

Вовк подививсь їй услід та й говорить:
— І навіщо мені ті танці здалися, коли я їсти хочу?!

❖ Розвиваємо компетентності

Як схитрувала Чапля в казці? Чи згодні ви з думкою, що хитрим людям легше досягнути успіху в житті? Хитрість — добра чи погана людська риса?

❖ Теорія літератури

Алегорія

Чи властиві риси вдачі Вовка й Чаплі людям? Звичайно ж, так. Усі люди різні: кожний має свої вади й переваги. Мабуть, тим світ і цікавий. Кожна культурна й освічена людина прагне досконалості, тому працює над собою, учить на помилках. Казки теж навчають бачити у тваринах людські вади, а отже, й уникати їх. Наділення тварин і рослин рисами людського характеру називають **алегорією**. Отже, казка про звірів має алегоричний зміст. Яке алегоричне значення має образ Вовка? Вовк нагадує хижу й зажерливу людину, не завжди розумну, іноді легковажну. А й справді, він дозволяє своїй жертві потанцювати, не знаючи, що Чапля не вміє цього робити; він зовсім не думає про крила цієї птахи, які можуть її врятувати.

- Поміркуйте, яке алегоричне значення має образ Чаплі.

ЛИСИЦЯ ТА РАК

Біжить Лисичка полем. Добігає до річки, аж дивиться — Рак виліз із води на камінь і клешні точить, щоб гостріші були.

— Здоров був, Раче! — каже йому Лисичка. — З тим днем, що сьогодні! Це ти, мабуть, до косовиці готуєшся, що клешні об камінь гостриш?

Поздоровкався Рак та й каже:

— Я клешнями роблю те, що ти зубами; так треба, щоб гостріші були.

А Лисичка тоді йому:

— Тепер я бачу, чого з тебе люди сміються, розказуючи, як ти сім літ по воду ходив, та й ту на порозі розлив! Як його ходити у світі, коли на ногах зуби? Признайся, що таки правду люди говорять про тебе!

— Може, колись тее і правдою було, та тепер брехнею стало! Ось коли хочеш, то давай побіжимо наввипередки. Я тобі ще на один скок уперед ходу дам. Біжимо до тієї осички, що стоїть онде на узліссі.

— Як так, то й так, — каже Лисиця.

Повернулася до лісу, стала на один скок уперед проти Рака та й дожидає, коли той звелить бігти. А Рак, учепившись клешнями за хвіст Лисички, підібгав усі вісім своїх ніг і гукнув:

— Но!

От Лисичка й подалася вповдовж поля. Добігає до осики, повернулася, щоб подивитися, а де той Рак чимчикує, аж чує позад себе:

— Та й забарилася ти, Лисичко! Я вже й на осику лазив, усе визирав, чи скоро ти прибіжиш.

Дуже здивувалася Лисичка, аж рота роззявила.

— Чи то ж видано! — каже.

І більше не глузувала з Рака.

1. Мудрими в казках «Вовк і Чапля», «Лисиця та Рак» є

А Вовк і Лисиця

В Лисиця і Чапля

Б Вовк і Рак

Г Рак і Чапля

2. Казка «Вовк і Чапля» закінчується реченням

А «Ішов голодний Вовк».

Б «Дозволь мені, Вовче, хоч перед смертю потанцювати».

В «І навіщо мені ті танці здалися, коли я їсти хочу?!»

Г «Танцюй, коли хочеш, тільки пошвидше, а то я їсти хочу».

3. Глузувати з інших найбільше любив (любила)

А Рак

В Чапля

Б Вовк

Г Лисиця

4. Що таке казка? На які групи за змістом поділяють казки?

5. Яку будову має казка?

6. Поділіть казку «Вовк і Чапля» на три частини: зачин, основна частина, кінцівка.

7. Про що казка «Вовк і Чапля»? Яка її основна думка?
8. Що таке *алегорія*? Розкрийте алегоричне значення образів Лисиці та Рака.
9. Розкрийте поняття «дійова особа». Як іще називають дійових осіб?
10. Чого навчає казка «Лисиця та Рак»?

11. Випишіть із прочитаних казок імена дійових осіб і навпроти кожної з них запишіть по три прикметники, що їх характеризують.

Вовк — ... , ... , ...

12. **Мальований скрайбінг.** За допомогою простих геометричних фігур¹ зобразіть у зошиті або на дошці цікавий момент із казки «Лисиця та Рак».

1. Поділіть казку «Лисиця та Рак» на три частини: зачин, основна частина, кінцівка (*усно*). Навчіться її переказувати.
2. Прочитайте народну казку «Мудра дівчина». Випишіть у зошит незрозумілі слова.

МУДРА ДІВЧИНА

Були собі два брати: один — убогий, а другий — багатий. От багатий якось пожалів бідного, що не має той ні ложки молока дітям, та й дав йому дійну корову. Каже:

— Потроху відробиш мені за неї.

Бідний брат відробляв потроху, а далі тому багачеві шкода стало корови, він і каже вбогому братові:

— Віддай мені корову назад!

Той каже:

— Брате! Я ж тобі за неї відробив!

— Що ти там відробив — як кіт наплакав тієї роботи було, а то таки корова! Віддай!

Бідному стало жаль своєї праці, не схотів він віддавати корову. Пішли вони позиватися до пана.

Прийшли до пана. А панові, мабуть, не схотілося роздумувати, хто з них правий, а хто ні, то він і каже їм:

— Хто відгадає мою загадку, того й корова буде.

— Кажіть, пане!

— Що у світі є ситніше, прудкіше та миліше над усе?

Завтра прийдете, скажете.

¹ *Мальований скрайбінг* — швидке зображення за допомогою простих геометричних фігур (квадрат, коло, трикутник, лінія, точка) героїв / героїнь художнього твору, рослин та інших предметів. Зображення має бути не стільки гарним, скільки зрозумілим (схематичним).

Пішли брати. Багач іде додому та й думає собі: «От дурниця, а не загадка! Що ж є ситніше над панські кабани, прудкіше над панські хорти, а миліше над гроші! Ге, моя корова буде!»

Бідний прийшов додому, думав, думав та й зажурився. А в нього була дочка Маруся. Вона й запитує:

— Чого Ви, тату, зажурилися? Що пан казав?

— Та тут, дочко, таку пан загадку загадав, що я і не надумаю, що воно.

— А яка ж загадка, тату?

— Що є у світі ситніше, прудкіше та миліше над усе?

— Тату, слухайте: ситніше над усе — земля-мати, бо вона всіх годує і напуває; прудкіше над усе — думка, бо думкою враз куди хоч перелетиш; а миліше над усе — сон, бо хоч як добре та мило чоловікові, а він усе покидає, щоб заснути.

— Ти ба, — каже батько, — адже й справді так! Так же я і панові казатиму.

Другого дня приходять обидва брати до пана. От пан їх і питає:

— Ану, відгадали?

— Відгадали, пане, — кажуть обидва.

От багатий зараз виступає, щоб собі попереду поспішитися, та й каже:

— Ситніше, пане, над усе — Ваші кабани, а прудкіше над усе — Ваші хорти, а миліше над усе — гроші!

— Е, брешеш, брешеш! — каже пан. Тоді до вбогого:

— Ану, ти!

— Та що ж, пане, немає ситнішого, як земля-мати: вона всіх годує і напуває.

— Правда, правда! — каже пан. — Ну, а прудкіше що?

— Прудкіше, пане, над усе — думка, бо думкою враз куди хоч перелетиш.

— Так! Ну, а миліше?

— А миліше над усе — сон, бо хоч як добре та мило чоловікові, а він усе покидає, щоб заснути.

— Так, усе! — говорить пан. — Твоя корова. Тільки скажи мені, чи ти сам це повідгадував, чи тобі хто сказав.

— Та що ж, пане, — каже вбогий, — є в мене дочка Маруся, так це вона мене так навчила.

Пан аж розсердився:

— Як це? Я такий розумний, а вона проста собі дівка та мої загадки повідгадувала! Стривай же! На тобі оцей десяток варених яєць і понеси їх своїй дочці: нехай вона посадить на них квочку, та щоб та квочка за одну ніч вилупила курчат, вигодувала й щоб твоя дочка зарізала трьох, спекла на снідання, а ти, поки я встану, щоб приніс, бо я дождити-му. А не зробить — то буде лихо.

Іде сердешний батько додому та й плаче. Приходить, а дочка й запитує його:

— Чого Ви, тату, плачете?

— Та як же мені, дочко, не плакати: ось пан дав тобі десяток варених яєць і казав, щоб ти посадила на них квочку, а вона за одну ніч вилупила й вигодувала курчат, а ти щоб спекла їх йому на снідання.

Дочка взяла горщечок каші та й каже:

— Понесіть, тату, оце панові та скажіть йому, нехай він виоре ниву, посіє цю кашу, і щоб із неї виросло просо, достигло на ниві, і щоб він його скосив, змолотив і натовк пшона годувати тих курчат, що їм треба вилупитися із цих яєць.

Приносить чоловік до пана цю кашу, віддає та й каже, як дочка навчила.

Пан дивився, дивився на ту кашу та взяв і віддав її собакам.

Потім десь знайшов стеблинку льону, дає чоловікові й каже:

— Неси твоїй дочці цей льон, та нехай вона його вимочить, висушить, поб'є, попряде й витче сто локіт¹ полотна. А не зробить — то буде лихо.

Іде додому той чоловік і знову плаче. Зустрічає його дочка та й каже:

— Чого Ви, тату, плачете?

— Та бач же чого! Ось пан дав тобі стеблинку льону, щоб ти його вимочила, висушила, побила, спряла й виткала сто локіт полотна.

¹ *Сто локіт* — приблизно 50 м.

Маруся взяла ніж, пішла й вирізала найтоншу гілочку з дерева, дала батькові та й каже:

— Несіть до пана, нехай пан із цього дерева зробить мені гребінь, гребінку й днище¹, щоб було на чому прядсти цей льон.

Приносить чоловік панові ту гілочку й каже, що дочка загадала з неї зробити. Пан дивився, дивився, узяв та й викинув ту гілочку, а на думці собі: «Цю обдуриш! Мабуть, вона не з таких, щоб обдурити...» Потім думав, думав та й каже:

— Піди та скажи своїй дочці, щоб вона прийшла до мене в гості, та так, щоб ні йшла, ні їхала; ні боса, ні взута; ні з гостинцем, ні без гостинця. А як вона цього не зробить — то буде лихо.

Іде знову батько, плачучи, додому. Прийшов та й каже дочці:

— Ну що, дочко, будемо робити? Пан загадав так і так.

— Не журіться, тату, усе буде гаразд. Підіть купіть мені живого зайця.

Пішов батько, купив живого зайця. А Маруся одну ногу вбула в драний черевик, а друга боса. Тоді піймала горобця, узяла ґринджоли², запрягла в них цапа. От узяла зайця під руку, одну ногу поставила на санчата, а другою по шляху ступає — одну ногу цап везе, а другою іде. Приходить отак до

¹ Днище — дошка, на одному кінці якої закріплюють гребінь із кужелем (вичесаним льоном, коноплями чи вовною); на другому кінці днища сідає прядівниця й гребінкою розчісує кужіль.

² Ґринджоли — сани.

пана у двір, а пан, як побачив, що вона так іде, та й каже своїм слугам:

— Прицькуйте її собаками!

Ті прицькували її собаками, а вона випустила їм зайця. Собаки погналися за зайцем, а її покинули. Вона тоді при- йшла до пана у світлицю, поздоровкалася та й каже:

— Ось Вам, пане, гостинець.

Та й дає йому горобця. Пан тільки хотів його взяти, а він — пурх та й вилетів у відчинене вікно!

А на той час приходять двоє до пана судитися. От пан вийшов на рундук² та й питає:

— Чого вам, люди добрі?

Один каже:

— Та ось чого, пане: ночували ми обидва в полі, а як уранці повставали, то побачили, що моя кобила привела лоша.

А другий чоловік каже:

— Ні, брехня — моя! Розсудіть нас, пане!

От пан думав, думав та й каже:

— Приведіть сюди лоша й коней: до якої лоша побіжить — та й привела.

От привели, поставили запряжені коні, а лоша пусти- ли. А вони, ті два хазяїни, так засмикали те лоша, кожний до себе тягнучи, що воно вже не знає, куди йому й бігти — узяло та й побігло геть. А Маруся каже:

— Ви лоша прив'яжіть, а матерів повипрягайте та й пус- тить, котра побіжить до лошати, то та й привела.

Зараз так і зробили. Пустили їх — так одна й побігла до лошати, а друга стоїть. Тоді пан побачив, що нічого з дівчиною не поробиш, і відпустив її.

❖ Розвиваємо компетентності

До кого пішли позиватися брати в казці «Мудра дівчина»? Куди в наш час треба звертатися в разі виникнення майнової суперечки? Що ви знаєте про цю установу?

1. Ситнішим над усе багатий брат вважав

- А гроші
- Б землю-матір
- В панських хортів
- Г панських кабанів

¹ Рундук — тут: ганок.

2. Маруся відволікла нацькованих на неї собак, випустивши
  - А горобця
  - Б зайця
  - В лоша
  - Г цапа

3. Слова «Ви лоша прив'яжіть, а матерів повипрягайте та й пустіть» належать
  - А панові
  - Б Марусі
  - В бідному братові
  - Г багатому братові

- 4. До якого виду казок належить казка «Мудра дівчина»: про звірів, побутових чи фантастичних? Чому ви так вважаєте?
5. Які події в казці відбуваються тричі?
6. Хто, на вашу думку, виявився мудрішим: пан чи Маруся? Проілюструйте свою відповідь прикладами з тексту казки.
7. У якому вчинку виявилася жорстокість пана?
8. Яке магічне число кілька разів використано в казці «Мудра дівчина»?
9. Чи буває так у реальному житті, щоб дитина, як Маруся в казці, була мудрішою від пана та свого рідного батька? Чи таке можливо лише в казках? Чому?
10. Як ви розумієте зміст прислів'я «Тіло в злоті, а душа в болоті»? Якого героя казки можна охарактеризувати цим висловом?

- 11. **Робота в групах «Досліджуємо казку».** Поділіться на групи, кожна з яких буде вивчати казку за одним із пунктів плану. Проведіть дослідження й запропонуйте його класові.

План

  1. Будова казки (поділ казки на частини за змістом і складання за ними плану).
  2. Характеристика пана та Марусі (з використанням цитат).
  3. Костюми дійових осіб (моделювання вбрання головних героїв: одяг, взуття, головний убір).
  4. Роль тварин у казці (назва всіх тварин, їхніх поведок).
  5. Загадки в казці (визначення належності загадок до тематичних груп).
12. Як ви вважаєте, чи змінилися в наш час відгадки на загадки пана, адже сучасне суспільство дуже стрімко розвивається (мережа «Інтернет», надшвидкісні літаки та ракети, інформаційні технології тощо)? Висловіть свої міркування.

- Прочитайте казку «Про правду і кривду». Випишіть у зошит незрозумілі слова.

Виразне читання прозових творів

За кілька років навчання в школі ви опрацювали багато художніх творів і робили це по-різному, адже читати оповідання чи вірш можна мовчки або вголос.

Як же навчитися читати виразно вголос? Вірші, байки, оповідання й казки читають по-різному, адже одні з них римовані, тобто написані віршем, а інші — неримовані. Навчитися виразно читати прозовий твір можна на прикладі казок. Виразне читання ще називають *декламацією*.

Виразно можна прочитати речення лише тоді, коли ви повністю, а не частково *розумієте його зміст*. Для цього треба з'ясувати значення незрозумілих слів і фразеологізмів. Здебільшого лексичне значення таких слів і фразеологізмів розтлумачено в зносках, тож їх не можна оминати увагою. Крім того, значення слів можна знайти в тлумачному словнику чи в мережі «Інтернет».

Потрібно чітко *розмежувати слова автора/авторки та казкових героїв/героїнь*. Слова автора/авторки читають менш емоційно, ніж репліки персонажів. Проте перетворювати читання слів автора/авторки на монотонне в жодному разі не можна. Воно також потребує неабиякої майстерності, бо за допомогою інтонації можна передати ставлення автора/авторки до подій: схвальне, осудливе чи байдуже.

Готуючись до читання всього тексту чи його фрагмента, треба зробити так звану *розмітку* — підкреслити в кожному реченні одне-два слова, на які падає *логічний наголос*, котрі треба інтонаційно виділити. Наприклад, у реченні «*Цар довго морщився, що за простого віддає свою дочку*» потрібно наголосити на словах *довго* й *простого*, бо вони найглибше передають стан батька, бачення ним ситуації, що склалася.

Під час читання важливими також є *темп, сила голосу, тембр звука, дикція та паузи*. Уважно прочитайте визначення цих понять у таблиці (с. 46) і під час читання контролюйте себе, чи дотримуєтеся ви *засобів декламації*.

Декламуючи, обов'язково уявляйте картини, які озвучуєте, набирайте повітря рівними частинами під час пауз.

Засіб читання	Значення
Темп читання	швидкість читання — рівна, уповільнена чи прискорена (залежно від змісту)
Сила голосу	максимальний ступінь вияву голосу, його напруженість (найчастіше посилюють голос у репліках, особливо в окличних реченнях)
Тембр звука	характерне забарвлення, завдяки якому людина говорить ніби різними голосами
Дикція	чітка вимова звуків, слів і фраз
Пауза	зупинка в читанні на місці розділових знаків
Інтонація	головний засіб донесення до слухачів / слухачок змісту твору, його / її настрою, наприклад інтонація переліку, протиставлення чи зіставлення, інтонація осуду чи співчуття

ПРО ПРАВДУ І КРИВДУ

Жили колись два брати: один багатий, а другий бідний, що й не сказати. Цей бідний брат умер. Зостався в нього син, і він жив теж бідно. І запитав він раз у свого дядька:

— А що, дядьку, як краще жити: правдою чи неправдою?

— Е-е-е!.. Де ти тепер знайдеш правду? Немає тепер правди на світі! Тепер скрізь одна кривда.

— Ні, дядечку! Є правда — правдою краще жити.

— Ходімо на суд.

— Та чого ж ми таки підемо на суд? Краще давайте підемо по дорозі та спитаємо чоловіка, якого зустрінемо; як скаже, так і буде. Ваша правда — уся моя худоба буде вам; моя правда — ваша худоба буде мені. Так спитаймо до трьох раз.

— Ну, добре.

І пішли вони дорогою. Ідуть, ідуть — зустрічається їм чоловік — із заробітків, чи що, ішов.

— Здоров, чоловіче добрий!

— Здорові!

— Скажи, будь ласкавий, чоловіче, як тепер краще жити: чи правдою, чи кривдою?

— Е-е-е!.. Добрі люди! Де тепер ви правду знайдете? Немає тепер її ніде на світі. Краще жити кривдою, аніж правдою.

— Ну, оце раз моя правда! — каже дядько.

А небіж¹ і зажурився, що йому прийдеться віддавати всю свою худобу дядькові. Ідуть, ідуть — зустрічається їм пан. А небіж і каже:

— Ну, запитаємо ж цього пана. Цей уже всю правду розкаже: він грамотний і все знає.

— Ну, добре.

От порівнялися з паном і питають його:

— Скажіть, будьте ласкаві, паночку, як тепереньки краще жити: чи правдою, чи кривдою?

— Е-е-е!.. Добрі люди! Де ви тепер знайдете правду? Немає її ніде у світі. Краще жити кривдою, аніж правдою.

— Оце вже й удруге моя правда! — сказав радісно дядько.

Небіж ще більше зажурився. Ідуть, ідуть — зустрічається їм піп. Небіж і каже:

— Ну, запитаємо попа, цей уже правду скаже — на те він і духовний. Цей як уже скаже, то так і буде.

— Ну, добре!

Як порівнялися з попом, питають його:

— Скажіть, панотче, як тепер лучче жити: чи правдою, чи неправдою?

— Е-е-е!.. Добрі люди! Де ви теперечки знайдете правду? Її тепер і у світі немає. Краще жити кривдою, аніж правдою.

— Оце вже й утретє моя правда! — сказав радісно дядько.

Нічого робити небожеві: віддав багатому дядькові всю свою худобу, а сам зостався голий, босий і голодний. Тяжко прийшлось йому жити. Бився, бився, сердешний, та й надумав повіситися — узяв він мотузку й пішов у ліс. Пішов та й дивиться на дерево — вибирає гілку, на якій би повіситися. «Ото, — думає собі, — добра гілка — кріпка, а на оту б сісти та, зачепившись, і повиснути».

Він так задивився на дерево, що й не помітив, як вовк прибіг. Як уздрів його чоловік, кинувся мерщій на дерево, а мотузочок і забув. Виліз на дерево та й сидить. Коли

¹ *Небіж* — племінник.

прибігають три чорти, а трохи згодом і четвертий, їхній ватаг. І запитує він своїх слуг:

— Ти що сьогодні наробив?

— Е... я такого наробив, що там хоч що хай роблять, — не справлять. У таким-то селі, у пана, я поробив так, що й зроду довіку не вгатять греблі. А пан лупить своїх людей, як скажений: багато їх буде в нас.

— Добре ж ти зробив, та ще не так.

— А як же?

— Там посеред яру в лісі росте три дерева. Хто ті дерева зрубає та положить навхрест на греблю — угатить.

— О!.. Хто ж то чув, хто ж то й знав, що це так треба зробити!

— Ну, а ти що зробив? — запитує він другого.

— Е... я такого наробив, що багато буде людей у наших руках. У такому-то горіди всю воду повисушував, так що тепер там ні краплі немає, а носять її за тридцять і за сорок верст. Багато там пропаде людей!

— Добре ти зробив, та ще не так, — каже ватаг.

— А як же?

— Як хто викопає той куц калини, що росте посеред города, — буде вода для всіх.

— О!.. Хто ж то й чув, хто ж то й знав, що треба це зробити!

— Ну, а ти ж що зробив? — запитує він третього.

— Е... я такого наробив, що хай там хоч що не роблять — нічого не подіють! У таким-то королівстві в короля одна дочка, та я і тій поробив так, що хай хоч як лікують, нічого не подіють, буде наша.

— Добре ти зробив, та ще не так.

— А як же?

— Хто відрубає глухого кутка та підкурить — така буде, як і перше.

— Хто ж то чув, хто ж то й знав, що це треба зробити!

А чоловік сидить собі на дереві та й чує все, що чортяки балакають. Як уже розлетілися чортяки, чоловік той і думає: «Може, це й правда, що вони казали? Піду до пана, може, і справді угачу греблю».

Пішов. Приходить до греблі, а там пан б'є та мучить людей, щоб мерщій угачували. Вони, бідні, аж піт із них лється, роблять, а воно нічого не помагає. А пан, знай, лютує. Приходить до нього цей правдивий чоловік та й каже:

— Е-е, пане! Б'єте Ви людей, та ніякого із цього діла не буде. А що дасте мені, як я вгачу?

— Дам я тобі сто карбованців і ще й на придачу цих пару коней із коляскою і кучером (а там і коні панові стояли).

— Дайте ж мені шість чоловік і три підводи.

— Візьми.

Поїхали вони в ліс, зрубали ті три дерева та й поклали їх навхрест на греблі — так зараз і вгатили. Пан віддав йому сто карбованців і пару коней із коляскою та кучером.

Тоді той чоловік і думає: «Поїду ще до того города, де води немає: може, і то правда; може, дам я їм води». Сів та й поїхав до того города. Не доїжджаючи до города кілька верст, зустрів він бабусю, яка несла пару відер на коромислі.

— Що це ти, бабусю, несеш?

— Воду, синочку.

— Дай же й мені напитися.

— Е-е, синочку! Я ж її несу за тридцять верст; а поки ще дійду додому, половину розхлюпаю; а сім'я в мене велика, пропаде без води.

— Я от приїду у ваш гóрод, наділю водою всіх, і буде тієї води у вас довіку.

Вона йому дала напитися, а сама така радісна стала, та мерщій у гóрод трюшком і розказала всім городянам, що їде такий чоловік, що води їм дасть. Городяни всі вийшли за город, назустріч тому чоловікові, з хлібом-сіллю і всякими подарунками. Як прийшов цей чоловік у город, знайшов той кущ калини, викопав його — потекла вода звідти по всьому місту. Городяни нагородили його й грішми, і всяким добром, так що він став тепер багатший від свого дядька.

Далі чоловік і думає: «Поїду ще в те королівство, де дочка короля нездорова, — може, вилікую її».

Як задумав, так і зробив. Приїхав туди, прийшов до королевих хоромів та й питає:

— Я чув, що у вашого короля дочка дуже нездорова. Я її зможу вилікувати.

— Е, чоловіче, куди тобі! Заморські лікарі нічого не подіють, а ти й поготів!

— Усе ж скажіть королю.

Вони сказали королю. Король вийшов до нього та й каже:

— Якщо вилікуєш, нагороджу тебе так, що не буде багатшого від тебе у світі, ще й дочку свою віддам за тебе.

Пішов той чоловік, подивився на неї, а вона помирає. Він узяв, настругав глухого кутка, підкурив — і їй відразу стало краще, а через три дні дівчина й зовсім одужала.

Король і всі люди стали такі раді, що й не сказати. Король на radoщах і каже тому чоловікові:

— За те, що ти вилікував мою дочку, я її віддам за тебе, та ще, як я умру, ти будеш королем.

Скоро й справді король помер, а на його місце став цей правдивий чоловік. Покоролював він уже кілька там літ, коли приїжджає в його королівство якийсь багатий купець і посилає спитати короля, чи дозволить він йому поторгувати в його королівстві. Король звелів йому прийти до нього. Приходить купець. Король одразу впізнав свого дядька, але не показав і виду. А своїм людям наказав, щоб не відпускали його додому, а щоб, як буде збиратися він їхати, просили його до нього. Так і сталося. Приводять цього купця до короля, король і запитує:

— З якого ти королівства? Як прозиваєшся?

— Так-то.

Тут король і признався, що він його небіж — той, що безвісти пропав.

— Ну що, дядьку: ти казав, що кривдою краще жити, ніж правдою. Отже, ні! Ти тільки купець, а я король — правда кривду переважила!

— Як же це сталося?

Той і розказав йому, що з ним сталося: як він хотів повіситися, як слухав, що чортяки говорили... А потім навантажив усякого добра два кораблі та й подарував дядькові, сказавши:

— Я забуваю все те, що ти мені робив. Бери собі ці два кораблі з усім добром. А як прийдеш у свій гóрод, розкажуй усім, що краще жити правдою, аніж кривдою.

Узяв дядько ті два кораблі з усім добром і поїхав додому. Як приїхав уже, стала його заздрість мучити: чого й він не король. Сумував, сумував він, а далі й думає: «Піду і я вішатися, може, і мені так прилучиться, як моему небожеві».

Узявши мотузок, пішов у ліс на те саме місце, де хотів вішатися його небіж. Але цьому не так прилучилося — де не взялися чортяки, схопили його та й почепили на найвищій гілці.

✦ Розвиваємо компетентності

Казка «Про правду і кривду» придатна для інсценізації, бо в ній багато діалогів (вистави в драматичних театрах побудовані на спілкуванні дійових осіб — акторів та акторок). Для яких видів мистецтва надзвичайно важливими є виразне мовлення, декламація? Хто з вашого оточення має спокійну міміку, виражені жести, добру дикцію, приємний голос, грамотне мовлення? Над чим особисто вам треба попрацювати для вдосконалення свого мовлення?

1. До зачину в казці «Про правду і кривду» належить речення
  - А «Узяв дядько ті два кораблі з усім добром і поїхав додому».
  - Б «А чоловік сидить собі на дереві та й чує усе, що чортяки балакають».
  - В «Тут король і признався, що він його небіж — той, що безвісти пропав».
  - Г «Жили колись-то два брати: один багатий, а другий бідний, що й не сказати».
2. Щоб вилікувати королівську дочку, треба було
  - А посеред міста викопати калиновий кущ
  - Б відрубати глухого кутка й підкурити його
  - В зрубати три дерева й покласти на греблю навхрест
  - Г з'ясувати в трьох перехожих, як краще жити: правдою чи кривдою

3. Приказкою «Заздрісна людина від чужого щастя сохне» можна охарактеризувати
- А небожа
  - Б дядька
  - В чортів
  - Г короля

4. Чим відрізняється казка від міфу?
5. Назвіть ознаки казки. Яку вона має будову?
6. Яких учинків небожа не варто й не можна повторювати?
7. Чому навіть у кінці казки дядько все одно не зрозумів, що краще жити правдою, а не кривдою?
8. Що уособлюють собою чорти?
9. Чого навчає казка «Про правду і кривду»?
10. Які події в казці фантастичні?

11. До якого епізоду казки ви хотіли б створити малюнок? Словесно опишіть його.
12. **Інсценізація казки.** Зіграйте першу частину казки «Про правду і кривду» (де дядько й небіж з'ясовували, як краще жити: правдою чи кривдою). Під час читання використовуйте засоби декламації.

1. Напишіть свою кінцівку (3–5 речень) до казки «Про правду і кривду», починаючи від слів «А як приїдеш у свій гóрод, розкажуй усім, що краще жити правдою, аніж кривдою» (за бажанням).
2. Прочитайте народну казку «Яйце-райце».

ЯЙЦЕ-РАЙЦЕ

Колись була птиця-жайворонок царем, а царицею — миша, і мали вони своє поле. Посіяли на тому полі пшеницю. Як уродила їм та пшениця, давай вони зерном ділитися. От одне зерно зайве було. Миша каже:

— Нехай мені буде!

А жайворонок каже:

— Нехай мені!

Думають вони, що робити. Пішли б позиватися, та немає старших за них: немає до кого йти позиватися.

Потім миша каже:

— Ну, я краще його перекушу.

Цар на це діло згодився. Миша тільки взяла зерно в зуби та в нору й побігла. Тут цар-жайворонок збирає всіх птахів, щоб звоювати царицю-мишу, а цариця скликає всіх звірів — і почали війну. Як вийшли в ліс — тільки звірі хочуть яку птицю розірвати, то вона — на дерево; або птиця як почне, літаючи, бити звірів, то вони — у нору... Так билися цілий день, а потім увечері сіли всі відпочивати. Коли цариця дивиться — аж немає на війні комашні. Тоді вона звеліла, щоб конче була на вечір і комашня. Коли це приходить і комашня. Цариця й нагадала їй, щоб вона вночі полізла на дерева й за одну ніч повідкушувала птиці пир'я коло крил.

На другий день, тільки-но розвиднілося, цариця кричить: — Ану, уставайте воювати!

Птиця, яка злетить, то й упаде на землю, — так звір її і розірве. І цариця перемогла царя.

Орел бачить, що то лихо, сидить на дереві й не злітає. Коли тут іде стрілець, бачить, що орел сидить на дереві, як націлиться на нього. А той орел просить його:

— Не вбивай мене, голубчику, я тобі у великій пригоді стану!

Стрілець удруге націлився, він ще його просить:

— Візьми краще мене та вигодуй, то побачиш, у якій я тобі пригоді стану!

Стрілець ще намірився стріляти втретє. Орел знов його почав просити:

— Ей, голубчику-братуку! Не вбивай мене та візьми до себе — я тобі у великій пригоді стану!

Стрілець повірив йому: поліз, зняв із дерева, та й несе його додому. А він йому каже:

— Принеси мене до своєї хати та годуй м'ясом доти, поки крила повідростають.

А в того чоловіка було дві корови, а третій бугай. Він зараз і зарізав одну корову. Орел ту корову за рік з'їв та й каже тому чоловікові:

— Пусти мене, я політаю, побачу, чи вже відросли крила.

Той чоловік і випустив його з хати. Орел літав, літав, та й при-

летів опівдні назад до того чоловіка, каже йому:

— Ще в мене мало сили — заріж іще одну ялівку!

Той чоловік послухав його та й зарізав. Орел з'їв її за рік. Та знову як полетів... Пролітав мало не цілий день, увечері знову прилітає та й каже йому:

— Заріж іще й бугая!

Той чоловік думає: «Що тут робити: чи зарізати, чи ні?» — А потім каже: — Більше пропало — нехай і це пропадає!

Узяв та й зарізав йому бугая. Він з'їв і того бугая за рік, а потім як полетів, то літав так високо — аж під хмарою. Коли це прилітає та й каже йому:

— Ну, спасибі тобі, чоловіче, вигодував мене, а тепер сідай на мене.

Той чоловік запитує:

— Що з того буде?

А він йому каже:

— Сідай!

Той і сів.

Орел його поніс аж під хмари, а потім і пустив. Коли це орел не дав йому долетіти до землі, підхопив та й каже:

— А що ти відчував?

А чоловік каже:

— Наче я вже неживий був.

Тоді орел йому каже:

— Отак само й мені було, як ти на мене націлився. Сідай знову!

Тому чоловікові й не хотілося сідати на орла — ну, немає що робити, таки сів. Орел знов його як поніс, та аж під саму хмару, а потім скинув і підхопив за два сажні від землі й питає:

— А що ти відчував?

Чоловік йому каже:

— Наче вже кістки мої розсипалися.

Тоді орел йому каже:

— Так само й мені було, як ти вдруге націлився. Ну, ще сідай.

Чоловік сів.

Орел як поніс його аж за хмару, та звідти й пустив додолу, та підхопив коло самої землі, а тоді й запитує його:

— А що ти відчував, як летів на землю?

Чоловік каже:

— Наче мене зовсім не було вже на світі.

Тоді орел йому каже:

— Отак же й мені було, як ти втретє націлився. Ну, тепер уже ніхто нікому не винний: ні ти мені, ні я тобі. А тепер сідай на мене, та полетимо до моєї господи.

От прилітають вони до його дядька. Орел і каже чоловіку:

— Іди ж у хату, та як будуть питати про мене, то ти скажеш: «Як дасте яйце-райце, то я його й приведу».

Чоловік приходить у хату, коли це йому кажуть:

— Чи по волі, чи по неволі?

А чоловік їм каже:

— Добрий козак усе по волі ходить.

Вони його питають:

— Чи не чув ти щось про нашого небожа? Бо вже третє літо, як пішов на війну, — ні чутки, ні звістки.

А чоловік їм каже:

— Як дасте яйце-райце, то я його й приведу.

Вони йому кажуть:

— Краще нам його ніколи й не бачити, як віддати тобі яйце-райце.

Тоді чоловік виходить із хати та й каже орлу:

— Говорили так: «Краще нам його ніколи й не бачити, як тобі віддати яйце-райце».

Орел йому каже:

— Летимо далі!

Летять, та й летять, та й прилітають до брата орла, та й тут чоловік те саме говорив, що в дядька, — і тут не отримав яйця-райця.

Прилітають до його батьків, а орел каже чоловіку:

— Іди в хату, та як будуть про мене питати, то скажеш, що бачив і приведеш мене.

Заходить чоловік у хату, а батьки йому кажуть:

— Чи по волі, чи по неволі?

Він їм:

— Добрий козак усе по волі ходить.

Батьки його стали запитувати:

— Чи не бачив ти нашого сина? Бо вже немає його четверте літо: десь пішов на війну, та, мабуть, там і загинув.

А чоловік їм каже:

— Як дасте яйце-райце, то я його й приведу.

Батько орла каже:

— Нащо ж воно тобі? Краще ми тобі дамо багато грошей.

Чоловік каже:

— Я не хочу грошей, дайте мені яйце-райце!

— Приведи сина, тоді дамо яйце-райце!

Чоловік заводить орла в хату. Тоді батьки так зраділи, що дали яйце-райце й сказали:

— Тільки не розбивай його ніде по дорозі, а як прийдеш додому, то зроби загороди великі, а тоді його й розіб'єш.

Чоловік іде та йде, та захотілося йому пити... Коли це знайшов криничку. Тільки став пити воду, та якось об цебрину й розбив те яйце-райце. Як почав скот виходити з того яйця!.. Виходить та й виходить. Чоловік збирає його, збирає,

а зібрати не може... Кричить бідолаха — нічого не може зробити! Коли це де не візьметься змія та й каже йому:

— Що ти мені даси, чоловіче, як я цей скот зажену в яйце-райце?

А він їй каже:

— А що тобі дати?

Змія йому каже:

— Даси те, що без тебе з'явилося вдома?

А чоловік каже:

— Дам!

Ото вона загнала скот у яйце-райце, заліпила яйце й дала йому в руки.

Він приходить додому, аж там без нього син народився. Ударив він об поли руками:

— Це ж я тебе, сину, віддав змії!

Ну, ото журяться вони із жінкою та й кажуть:

— Що тут зробиш, журбою горю не допоможеш! Якось треба жити.

Зробив він загороди великі, розбив те яйце, випустив скот і забагатів.

Живуть вони, аж поки син підріс. От син і каже:

— Це Ви мене, тату, віддали змії. Ну, дарма, якось буде!

От хлопець зараз і пішов до змії.

Приходить до неї, а вона йому каже:

— Зроби мені три справи та й підеш собі додому, а як не зробиш, то я тебе з'їм!

Коло хати змії був великий луг. Так вона йому й каже:

— Щоб ти за одну ніч отой луг викорчував, зорав, пшениці насіяв, зжав її, у скирти поскладав і щоб у ту ніч з тієї самої пшениці мені паляницю спік: поки я встану, щоб вона на столі лежала.

Хлопець пішов до ставка та й зажурився. А там близько був мурований стовп, а в тому стовпі була зміїна дочка замурована. Він сидить та й плаче.

А зміїна дочка його питає:

— Чого ти плачеш?

А він каже:

— Як же мені не плакати, коли змія загадала таке, чого я ніколи за одну ніч не зроблю?

Вона його питає:

— А що?

Хлопець їй і розказав.

— Як візьмеш мене за жінку, то я тобі все зроблю так, як змія веліла, — говорить зміїна дочка.

Хлопець каже:

— Добре!

— Лягай же тепер спати, а завтра рано понесеш змії паляницю.

От пішла зміїна дочка до того луку та як свисне: той лук тріщить, лущить — на тій місці ореться, пшениця сіється... — до світу спекла паляницю, дала йому. Він приніс її до змії в хату й поклав на столі.

Змія прокинулася, вийшла у двір та й дивиться на той лук, — тільки скирти стоять... Тоді йому й каже:

— Ну, упорався! Гляди ж, щоб і другу справу зробив! Щоб ти гору розкопав, щоб туди Дніпро йшов, а коло того Дніпра побудуй комори, щоб туди човни причалювали, щоб ти ту пшеницю продавав. Як устану рано, то щоб це все було готове!

Він знов іде до того стовпа та й плаче. Дівка його питає:

— Чого ти плачеш?

Хлопець розказав їй усе, що йому змія загадала. Так вона йому й каже:

— Лягай спати, я все зроблю.

А сама як свисне, то та гора розкопується, Дніпро туди заходить, коло нього комори будуються... Тільки прийшла та розбудила його, щоб він пшеницю продав купцям.

Змія встає та й дивиться, що все так зроблено, як вона йому загадала.

Тоді знову йому каже:

— Щоб ти цієї ночі зловив золотого зайця й раненько приніс мені в хату.

Він знов іде до того стовпа та й плаче. Дівка питає його:

— Що вона загадала?

Він каже:

— Оце вже не жарти: хто його знає, як того золотого зайця зловити.

Вона каже йому:

— Ходімо до тієї скелі. Стань над корою, ти будеш ловити, а я буду гонити з нори, і гляди ж: як тільки буде хто виходити з нори, бери його — то золотий заєць!

Ото вона пішла та й жене. Коли це вилазить із нори гадюка та й сичить. Він її і пустив. Дівчина виходить із нори та й питає:

— А що, нічого не вилазило?

А хлопець каже:

— Лізла гадюка, а я побоявся її, щоб не вкусила, та й пустив.

А дівчина йому каже:

— А щоб тебе! Ото ж і є заєць! Ну, гляди ж, я ще раз піду; та як буде хто виходити й казатиме, що тут немає золотого зайця, то ти не вір, а хапай його!

Полізла вона та й жене. Коли виходить стара баба та й питає того парубка:

— Що ти, сину, тут шукаєш?

А він їй каже:

— Золотого зайця.

Вона йому каже:

— Де б він узявся: тут його немає!

Сказала та й пішла. Коли це виходить дівка та й питає його:

— А що, немає зайця? Ніхто з нори не виходив?

Він каже:

— Виходила баба стара та спитала мене, що я тут шукаю, а я сказав, що золотого зайця. А вона каже, що тут його немає, то я її і відпустив.

Тоді дівчина каже:

— Чому ти не зловив? Ото ж і є заєць! Ну, тепер більше ніде його не піймаєш, хіба я стану зайцем, а ти мене прине-сеш змії та покладеш на стілець, тільки не віддавай їй у руки, бо як віддаси, то вона пізнає та розірве і тебе, і мене.

От вона так і зробила: стала золотим зайцем, хлопець приніс того зайця, поклав його на стілець та й каже змії:

— Нате ж Вам зайця!

Вона каже:

— Добре, іди!

Він пішов.

А змія тільки з хати, а заєць знову став дівчиною. Почали вони вдвох тікати. Коли це змія побачила, що то не заєць був, а її дочка, та послала в погоню свого чоловіка. Змій біжить за ними: коли вони чують — аж стугонить земля... Тоді дівка каже:

— Оце вже змії за нами біжить! Я стану пшеницею, а ти — дідом і будеш стерегти мене. Як змії буде питати тебе, чи не бачив парубка й дівки, то ти скажеш, що бачив тоді, як цю пшеницю сіяли.

Коли це змії летить та й питає того діда:

— Чи не бачив, тут не йшли парубок із дівкою?

А він каже:

— Йшли.

— Давно ж вони йшли?

— Тоді, як оцю пшеницю сіяли.

— Цю пшеницю вже пора косити, а їх учора не стало.

Та й повернувся назад. Зміїна дочка стала знову людиною, а дід — парубком, та давай тікати.

Прилітає змії додому. Змія його питає:

— А що, не догнав? І нікого не зустрів на дорозі?

А він каже:

— Ні! Зустрів тільки діда, який стеріг пшеницю, а я його запитав, чи не бачив він парубка з дівчиною. А він каже, що вони йшли тоді, як оцю пшеницю сіяли, але ж та пшениця така, що пора косити, то я і повернувся.

Тоді змія йому й каже:

— Чому ти того діда й ту пшеницю не розірвав? То були вони! Біжи за ними й розірви!

Летить змії. Коли втікачі чують, що земля реве, так дівка каже:

— Ой, летить знову! Стану я монастирем, таким старим, що от-от розвалиться, а ти — ченцем; та як буде він тебе питати, чи не бачив таких-то, скажеш: «Бачив тоді, як оцей монастир будували».

Коли це летить змії та й питає того ченця:

— Чи не бачив, не йшли тут парубок і дівка?

А він каже:

— Я їх бачив тоді, як оцей монастир будували.

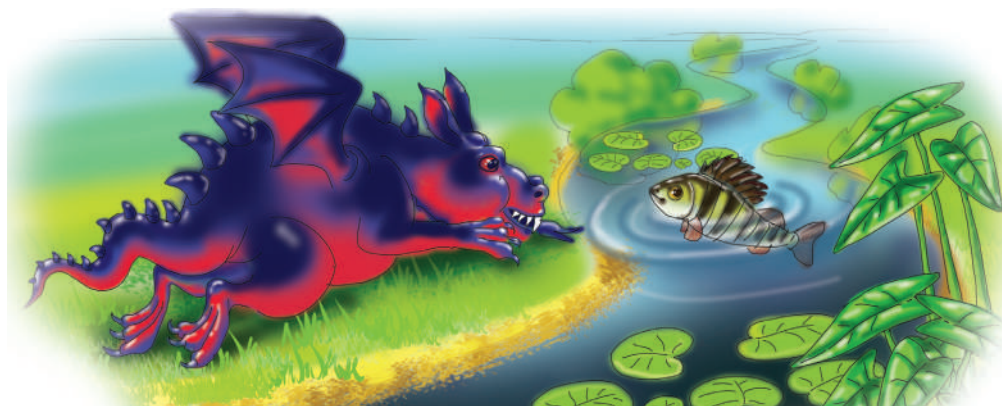
А змії каже йому:

— Їх учора не стало, а цей монастир уже років сто як будували.

Сказав це та й повернувся назад.

Приходить додому та й розказує змії:

— Бачив одного ченця, коло монастиря ходив; як я його запитав, чи не бачив таких-то, то він відповів: «Бачив тоді, як оцей монастир будували».

Тоді вона йому й каже:

— Чому ти не роздер того ченця й монастир не розвалив? То ж вони! Тепер я сама побіжу за ними!

Ото біжить... Коли втікачі чують — земля реве й гаряча. Дівчина тоді каже хлопцеві:

— Отепер ми пропали: уже сама біжить! Я тебе зроблю річкою, а сама стану окунем.

Прибігла змія та й каже до тієї річки:

— А що, утекли?

Стала вона щукою та й давай ловити окуня: тільки хоче його вхопити, а він повернеться гострим пір'ям до неї, то вона й не візьме його. Ловила, ловила, але не зловила та й надумала всю воду з річки випити. Стала пити: пила-пила, випила багато та й лопнула.

Тоді та дівка, що була рибою, каже тому парубкові, що був річкою:

— Тепер уже не бійся! Ходімо до твоєї господи; як ти зайдеш у хату, то гляди: усіх поцілуєш, тільки дядькової дитини не цілуй, бо як поцілуєш її, то забудеш про мене. А я поки наймусь у цьому селі в кого-небудь.

Ото він прийшов у хату, з усіма поздоровкався та й думає собі: «Як же мені не поздоровкатися з дядьковою дитиною? Таж вони подумають щось погане про мене». Поцілував і дитину дядькову. Як поцілував — так і забув про ту дівку.

Ото побув парубок пів року та й задумав женитися. Забув він про ту дівчину, що його врятувала від змії, з іншою заручився.

От перед весіллям, увечері, кличуть на шишки молодичь. Прикликали й ту дівку, що він із нею втікав, — хоча ніхто й

не знав, що воно за дівка. Стали ліпити шишки; та дівка зліпила з тіста голуба й голубку та й пустила додолу, а вони ожили. Голубка й почала говорити до голуба:

— А ти забув, як я за тебе луг викорчувувала й там пшеницю сіяла, а з тієї пшениці паляницю спекла, щоб ти до змії відніс?

А голуб каже:

— Забув, забув!

Потім знову голубка каже:

— А ти забув, як я за тебе гору розкопувала й туди Дніпро пустила, щоб човни ходили до комор і щоб ти пшеницю продавав?

А він каже:

— Забув, забув!

Потім знову голубка каже:

— А ти забув, як ми ходили вдвох за золотим зайцем? Ти й мене забув?

А голуб каже:

— Забув, забув!

Тоді парубок згадав про ту дівку, що голуби зробила, та й оженився з нею. І тепер живе добре.

❖ Розвиваємо компетентності

Яйце входить до складу багатьох страв. Цей продукт насичений поживними речовинами: він містить багато білка та різних вітамінів.

- Розкажіть, які страви можна приготувати з яєць.

❖ До речі

У міфах ідеться про те, що з яйця постає світ. Для українців та українок велике значення має великоднє яйце (писанка, крашанка). Слово *райце* походить від іменника *рай*. Найпростіший зв'язок яйця з раєм можна пояснити через подібну сполуку слів *рай-вирій*, оскільки птахи відлітають у вирій, то зрозуміло, що яйце-райце — це яйце з вирію (райських теплих країв).

1. Жайворонок і миша посварилися через

А яйце-райце

Б паляницю

В зернину

Г окуня

2. Слова «Добрий козак усе по волі ходить» належать

А орлові

Б парубкові

В чоловікові

Г жайворонку

3. Парубка рятує
 А орел
 Б жайворонок
 В дівчина-змія
 Г золотий заєць

4. Що спільне, а що відмінне мають казка та міф?
 5. Чи варта одна зернинка війни? Яка риса вдачі стала причиною ворожнечі?
 6. Коли орел попросив чоловіка зарізати бугая, то він відповів: «Більше пропало — нехай і це пропадає!» Чи не вважаєте ви вчинки чоловіка легковажними?
 7. Які звірі й птахи є героями казки? Коротко охарактеризуйте їх.
 8. Згадайте, які події в казці мають трикратний повтор.
 9. Хто в казці більш кмітливий — тварини чи люди? Чому народ у казці наділив надприродними силами не людей, а тварин?
 10. Згадайте, які фантастичні елементи є в казці.

11. Поміркуйте над значенням слова *райце*. Чому казка має назву «Яйце-райце»?
 12. «**Театр перед мікрофоном**». Знайдіть проілюстровані фрагменти казки «Яйце-райце» й виразно прочитайте їх за ролями.

1. Поділіть казку «Яйце-райце» на 5–6 частин (за змістом). Доберіть до кожної з них заголовки і запишіть у зошит.
 2. Прочитайте народну казку «Летючий корабель».

ЛЕТЮЧИЙ КОРАБЕЛЬ

Були собі дід і баба, а в них було три сини: два розумних, а третій дурний. Розумних же вони й жалують, баба їм щонеділі білі сорочки дає, а дурника всі лають, сміються з нього, а він, знай, на печі в просі сидить у чорній сорочці. Як дадуть, то і їсть, а ні, то він і голодує. Аж ось пройшла чутка, що так і так: виданий такий царський наказ, щоб зібралися до царя всі на обід, і хто змайструє такий корабель, щоб літав, і прилетить на ньому, за того цар дочку віддасть. Розумні брати й радяться:

— Піти б, може, там наше щастя закотилося!

Порадилися, просяться в батька та в матері:

— Підемо ми, — кажуть, — до царя на обід: загубити — нічого не загубимо, а може, там наше щастя закотилося!

Батько їх умовляє, мати їх умовляє... Ні!

— Підемо, та й годі! Благословіть нас на дорогу.

Старі, нічого робити, поблагословили їх на дорогу, баба надавала їм білих паляниць, спекла порося, пішли вони.

А дурень сидить на печі та й собі проситься:

— Піду і я туди, куди брати пішли!

— Куди ти, дурню, підеш? — каже мати. — Десь тебе й вовки з'їдять!

— Ні, — каже, — не з'їдять. Піду!

Старі з нього спершу сміялися, а тоді давай лаяти. Так ні! Вони бачать, що з дурнем, мовляв, нічого не зробиш, та й кажуть:

— Ну йди, та щоб уже й не вертався й щоб не признавався, що ти наш син!

Баба дала йому торбу, поклала туди чорного черствого хліба, пляшку води дала й випроварила з дому. Він і пішов. Іде та й іде, коли зустрічає на дорозі діда: такий сивий, борода біла, аж до пояса!

— Здорові, діду!

— Здоров, сину!

— Куди йдете, діду?

А той каже:

— Ходжу по світу, з біди людей виручаю. А ти куди?

— До царя на обід.

— Хіба ти, — питає дід, — умієш зробити такий корабель, щоб сам літав?

— Ні, — каже, — не вмію!

— То й чого ж ти йдеш?

— А хто його знає, — каже, — чого! Загубити — не загублю, а може, там моє щастя закотилося.

— Сідай же, — каже дід, — та спочинеш трохи, пополуднуємо. Виймай, що там у тебе в торбі!

— Е, дідусю, немає тут нічого, лише черствий хліб, що Ви й не вкусите.

— Нічого, виймай!

От дурень виймає, аж із того чорного хліба та такі стали паляниці білі, що він ніколи й не їв таких: сказано, як у панів!

Пополуднували гарненько, подякував дід дурневі та й каже:

— Ну, слухай, сину: іди ж тепер у ліс, та підійди до дерева, та й удар сокирою в дерево, а сам мерщій падай ниць і лежи, аж поки тебе хто не розбудить. Тоді тобі корабель збудується, а ти сідай на нього й лети, куди тобі треба, тільки по дорозі бери, кого б там не стрів.

Дурень подякував дідові — і розпрощалися. Дід пішов своєю дорогою, а дурень пішов у ліс.

От він увійшов у ліс, підійшов до дерева, цюкнув сокирою, упав ниць та й заснув. Спав, спав... Коли це чує — хтось його будить:

— Уставай, уже твоє щастя поспіло, уставай!

Дурень прокинувся, коли гляне — аж стоїть корабель: сам золотий, щогли срібні, а паруси шовкові так і понадималися — тільки летіти! От він, недовго думаючи, сів на корабель, той знявся й полетів. Як полетів він нижче неба, вище землі, оком не змигнеш!

Летів-летів, коли дивиться: припав чоловік на шляху до землі вухом та й слухає. Він і гукнув:

— Здорові, дядьку!

— Здоров, небоже!

— Що Ви робите?

— Слухаю, — каже, — чи вже позбиралися до царя на обід люди.

— А хіба Ви туди йдете?

— Туди.

— Сідайте зі мною, я Вас підвезу.

Слухало сів. Полетіли. Летіли-летіли, коли дивляться: шляхом іде чоловік, одна нога за вухо прив'язана, а на одній скаче.

— Здорові, дядьку!

— Здоров, небоже!

— Чого Ви на одній нозі скачете?

— Того, — каже, — що коли б я відв'язав другу, то за одним ступнем увесь би світ переступив, а я не хочу.

— Куди ж Ви йдете?

— До царя на обід.

— Сідайте з нами.

— Добре.

В. Бритвін. Ілюстрація до казки «Летючий корабель»

Скороход сів. Знову полетіли. Летіли-летіли, коли дивляться: на дорозі стрілець стоїть і прицілюється з лука, а ніде не видно ні птиці, нічого.

Дурень крикнув:

— Здорові, дядьку! Куди Ви цілитесь, що не видно ні птиці, нічого?

— То що, що не видно? То Вам не видно, а мені видно!

— Де Ви її бачите?

— Е, — каже, — там за сто миль сидить на сухій грушці!

— Сідайте з нами!

Стрілець і сів. Полетіли. Летіли-летіли, коли дивляться: іде чоловік і несе за спиною повний мішок хліба.

— Здорові, дядьку!

— Здоров!

— Куди Ви йдете?

— Іду, — каже, — добувати на обід хліб.

— Та у Вас і так повний мішок!

— Що тут цього хліба! Мені й на один раз поснідати не стане.

— Сідайте з нами!

— Добре.

Сів і Об'їдайло. Полетіли. Летіли-летіли, коли дивляться: ходить чоловік коло озера, мов чогось шукає.

— Здорові, дядьку!

— Здоров!

— Чого Ви тут ходите?

— Пити, — каже, — хочеться, та ніяк води не знайду.

— Та перед Вами ж цілісіньке озеро. Чому Ви не п'єте?

— Е, що тут цієї води! Мені й на один ковток не стане.

— Так сідайте з нами!

— Добре.

Обпивайло сів. Полетіли. Летіли-летіли, коли глянули — аж іде чоловік у село й несе куль соломи.

— Здорові, дядьку. Куди це несете солому?

— У село, — каже.

— Ото! Хіба в селі немає со-
ломи?

— Є, — говорить, — та не така!

— А хіба це яка?

— А така, — каже, — що хоч
би яке спекотне літо було, а
тільки розкидай цю солому, то
зараз де не візьметься мороз і
сніг.

— Сідайте з нами!

Морозко сів. І полетіли далі.
Летіли-летіли, коли дивляться:
іде чоловік у ліс і несе в'язку
дров за плечима.

— Здорові, дядьку!

— Здоров!

— Куди Ви дрова несете?

— У ліс.

— Ото! Хіба в лісі немає дров?

— Чому немає? Є, та не такі.

— А які ж?

— Там, — каже, — прості, а це такі, що як тільки розки-
дав їх, так зараз де не візьметься військо перед тобою!

— Сідайте з нами!

І той згодився, сів і полетіли.

Чи довго вони летіли, чи недовго, а прилітають до царя
на обід. А там серед двору столи понаставлені, понакрива-
ні, бочки меду повикочовані: пий, душе, їж, душе, чого
забажаєш! А людей, сказано, пів царства зійшлося: і старі,
і малі, і пани багаті, і старці вбогі, як на ярмарку. Дурень
прилетів із товариством на тому кораблі, спустився в царя
перед вікнами, повиходили вони з корабля та й пішли обі-
дати.

Цар дивиться у вікно — аж хтось прилетів на золотому
кораблі. Він лакеєві й каже:

— Піди спитай, хто там на золотому кораблі прилетів!

Лакей пішов, подивився, приходить до царя:

— Якась, — каже, — мужва обідрана!

Цар не вірить:

*В. Бритвин. Ілюстрація
до казки «Летючий
корабель»*

— Як можна, щоб мужики на золотому кораблі прилетіли? Ти, мабуть, не допитався!

Узяв та й пішов сам поміж людьми.

— Хто, — питає, — на цьому кораблі прилетів?

Дурень виступив:

— Я!

Цар як подивився, що в нього свиточка — латка на латці, штанці — коліна повилазили, то аж за голову взявся: «Як-таки, щоб я свою дитину та за такого хлопа віддав?!»

Що ж його робити? І давай йому загадки загадувати.

— Піди, — каже до лакея, — скажи йому, що хоч він і на кораблі прилетів, а як не добуде води живлющої та цілющої, поки люди пообідають, то царівни не віддам. То оце мій меч — а його голова з плеч!

Лакей і пішов.

А Слухало підслухав, що цар казав, та й розказав дурневі. Дурень сидить на лаві (такі лави кругом столів пороблено) та й журиться: не їсть, не п'є.

— Чому ти, — питає Скороход, — не їси?

— Де вже мені їсти! І в пельку не лізе.

І розказав:

— Загадав мені цар, щоб я, поки люди пообідають, добув води живлющої та цілющої... Як я її добуду?

— Не журися! Я тобі дістану!

— Ну, гляди!

Приходить лакей, дає йому царський наказ, а він уже давно знає, як і що.

В. Бритвин. Ілюстрація до казки «Летючий корабель»

— Скажи, — говорить, — що принесу!

От лакей і пішов.

А Скороход відв'язав ногу від вуха та як махнув — так в одну мить і набрав води живлющої та цілющої. Набрив, утопився. «Ще, — думає, — поки обід, вернуся, а тепер сяду під млином, відпочину трохи».

Сів та й заснув. Люди вже обід закінчують, а його немає. Дурень сидить ні живий ні мертвий. «Пропає!» — думає.

Слухало приставив до землі вухо — давай слухати. Слухав-слухав, а тоді каже:

— Під млином спить, вражий син!

— Що ж ми будемо тепер робити? — каже дурень. — Як би його розбудити?

А Стрілець каже:

— Не бійся: я розбуджу!

От як нап'яв лук, як стрельне — як торохне стріла в млин, аж тріски полетіли! Скороход прокинувся — мерщій туди! Люди обід тільки що закінчують, а він приносить ту воду.

Цар — що робити? — та й загадує другу загадку:

— Як із'їсть зі своїм товариством за одним разом шість пар волів жарених і сорок печей хліба, тоді віддам свою дитину за нього, а не з'їсть, то оце мій меч — а його голова з плеч!

Слухало підслухав та й розказав дурневі.

— Що ж мені тепер робити? Я і одного хліба не з'їм! — каже дурень.

Та знову зажурився — аж плаче.

А Об'їдайло й каже:

— Не плач, я за вас усіх поїм, ще й мало буде!

Приходить лакей: так і так.

— Добре, — каже, — нехай дають!

От зажарили дванадцять биків, напекли сорок печей хліба. Об'їдайло як почав їсти — усе дочиста поїв і ще просить.

— Ех, — каже, — мало! Хоч би ще трошки дали!..

Цар бачить, що нічого не вдіє, — знову загадав загадку: щоб випив

одним духом сорок сорокових кухлів води та сорок сорокових кухлів меду. А не вип'є, то оце меч — а його голова з плеч!

Слухало підслухав — розказав. Дурень плаче.

— Не плач! — каже Обпивайло. — Я сам вип'ю, ще й мало буде!

От принесли їм по сорок сорокових кухлів води та меду. Обпивайло як узявся пити — усі до краплі випив ще й підсміюється:

— Ех, — каже, — мало! Хоч би ще трохи — ще б випив!

Цар бачить, що нічого не вдіє, та й думає: «Треба його, вражого сина, зі світу звести, а то він мою дитину занапастить!» От і посилає до дурня лакея:

— Піди скажи, що сказав цар, щоб він перед вінчанням у баню сходив.

А другому лакеєві загадує, щоб баню чавунну натопили: «Так він, сякий-такий, зажариться!»

Грубник натопив баню — так і пашисть: самого чорта можна підсмажити!

От іде дурень у баню, а за ним слідом іде Морозко із соломою. Тільки що ввійшли в баню — аж такий жар, що не можна витримати! Морозко розкинув солому — і відразу так стало холодно, що дурень насилу облився, і швидко на піч, та заснув, бо намерзся-таки добре.

Уранці відчиняють баню, думають: тільки з нього попелець зостався!.. Аж він лежить на печі! Вони його розбудили.

— Оце, — каже, — як я міцно спав! — Та й пішов із бані.

Доповіли цареві, що так, мовляв, і так: на печі спав і в бані так холодно, наче цілу зиму не топлено. Цар засмутився дуже: що його робити? Думав-думав, думав-думав...

— Ну, — каже, — як дістане мені на ранок полк війська, то вже віддам свою дочку за нього, а не дістане, то оце мій меч — а його голова з плеч!

А сам думає: «Де простому мужикові полк війська добути? Я цар, та й то!..»

От і дав наказ.

Слухало ж підслухав і розказав дурневі. Дурень знову сидить та й плаче:

— Що мені тепер робити на світі? Де я того війська добуду?

Іде на корабель до товариства:

— Ой, виручіть, братця! Виручали не один раз із біди й тепер виручіть, а то пропав я на світі.

— Не плач, — каже той, що ніс дрова, — я тебе виручу.

Приходить слуга:

— Казав цар, що як поставиш завтра на ранок цілий полк війська, тоді твоєю буде царівна!

— Добре, зроблю! — каже дурень. — Тільки скажи цареві: як не віддасть ще й тепер, то я на нього війною піду та силою царівну візьму.

Уночі повів товариш дурня в поле й поніс із собою в'язку дров. Як почав ті дрова розкидати, як почав розкидати, то що кине — то й чоловік, що кине — то й чоловік! І такого війська набралось. Господи! На ранок прокидається цар — аж чує: грають. Він запитує:

— Що там так рано грає?

— То, — кажуть, — той своє військо муштрує, що на золотому кораблі прилетів.

Цар тоді побачив, що нічого не вдіє, і звелів його покликати до себе.

Приходить лакей, просить. А дурень такий став, що його й не впізнаєш: одежа на ньому так і сяє, шапочка золота, а сам такий гарний, що й не сказати! Веде він своє військо, сам на вороному коні попереду, а за ним старшина. Підступив під палац.

— Стій! — крикнув.

В. Бритвин. Ілюстрація до казки «Летючий корабель»

Військо в лаву стало — як перемите! Він пішов у палац.
Цар його обіймає, цілує:

— Сідай, мій зятю любий!

Вийшла й царівна. Як побачила — аж засміялася: який
у неї гарний чоловік буде!

От їх швиденько й повінчали, такий бенкет задали, що аж
до неба дим пішов!

Розвиваємо компетентності

Справжні летючі кораблі було створено не так давно, як для історії людства, у другій половині XVIII ст. Це була... повітряна куля.

• Знайдіть у мережі «Інтернет» відомості про те, хто її винайшов, який вона мала вигляд та як пересувалася в повітрі.

1. Словами «...в нього свиточка — латка на латці, штанці — коліна повилазили» описано

- А** Стрільця
- Б** Слухала
- В** дурня
- Г** діда

2. Кілька разів у казці «Летючий корабель» повторюється вислів

- А** «Військо в лаву стало — як перемите!»
- Б** «Дурень сидить на лаві та й журиться...»
- В** «То оце мій меч — а його голова з плеч!»
- Г** «...я за вас усіх поїм, ще й мало буде!»

3. Установіть відповідність.

Герой твору	Вчинок
1 дід	А перетворює чорний хліб на білі
2 дурень	паляниці
3 Морозко	Б перетворює в'язку дров на військо
4 Скороход	В добуває живлющу й цілющу воду
	Г охолоджує соломкою гарячу баню
	Д веде своє військо до царя

4. Казка «Летючий корабель» про звірів, побутова чи фантастична? Чому ви так вважаєте?
5. Чому, на вашу думку, дід і баба наказали дурню, щоб нікому не признався, що він їхній син? Як така поведінка їх характеризує?
6. Які вчинки царя свідчать про те, що він нечесна людина?
7. Якому герою найбільше симпатизує народ (оповідач)? Із чого це видно?
8. Чи потрібний був царю летючий корабель? Чому, на вашу думку, він вирішив віддати свою дочку за власника летючого корабля?
9. Як ви вважаєте, чому казки закінчуються перемогою добра над злом?
10. Які фрагменти казки *фантастичні*? Які чарівні предмети є в ній?

11. Прочитавши казку, визначте, яким був головний герой на початку твору та наприкінці. Які події вплинули на ці зміни? Чи може людина так змінитися в реальному житті? А які риси характеру ви б хотіли змінити? Напишіть (5–6 речень).

12. **Гра «Словесний фоторобот».** Складіть словесний портрет Стрільця, Слухала, Об'їдайла, Обпивайла, Скорохода та Морозка. Для цього доберіть і запишіть по три-п'ять слів, що передають яскраві ознаки цих казкових героїв. Запропонуйте свої фотороботи однокласникам та однокласницям для впізнання.

1. Законспекуйте правила зі статті «Виразне читання прозових творів» (с. 45) у зошит.
2. Підготуйтеся до виразного читання казки «Летючий корабель» за ролями.

Подумайте й розкажіть

- Що таке *народна казка*, *дійова особа* й *алегорія*?
- Яка народна казка вам найбільше сподобалася?
- Назвіть своїх улюблених казкових героїв / героїнь.

ЛІТЕРАТУРНА КАЗКА

Про що ви дізнаєтеся?

- Що таке літературна казка?
- Цікаву інформацію про І. Франка.
- Що станеться з Лисом, якщо він стрибне в діжку з фарбою?

Окрім народних казок, є і такі, що створюють письменники або письменниці. Такі твори називають *літературними*, у яких за основу взято народні казки. Такими є казки зі збірки І. Франка «Коли ще звірі говорили», одну з яких («Фарбований Лис») ви обов'язково прочитаєте.

Як і в народних казках, дійовими особами в літературних казках є люди, тварини й рослини. Проте ці твори мають і свої особливості. Народні казки побутують в усній формі, а літературні — у писемній, тому вони незмінні, не мають різних варіантів, як у фольклорі. Літературна казка може бути як прозовою, так і віршованою.

Теорія літератури

Літературна казка

Літературна казка — це авторський художній твір у прозовій чи віршованій формі, заснований на фольклорних джерелах, але може бути й цілком оригінальний. За основу казки взято вигадані фантастичні події. Кінцівка є переважно оптимістичною: добро перемагає зло.

У початкових класах ви вже читали казки літературного походження Сашка Дерманського, Анатолія Дімарова, Редьярда Кіплінга, Джанні Родарі.

До визнаних майстрів казок, окрім І. Франка, належать Леся Українка, В. Симоненко, Вс. Нестайко, Г. К. Андерсен, Ш. Перро, брати Грімм та ін.

Ви, напевно, читали всесвітньо відомі казки «Попелюшка», «Кіт у чоботях», «Дюймовочка», «Снігова Королева», «Гидке каченя», «Хлопчик-Мізинчик». За мотивами цих казок знято багато кіно- і мультфільмів.

Ми пропонуємо вам прочитати літературні казки українських авторів. Вони по-своєму чарівні й захопливі. Тож читайте й насолоджуйтеся!

ІВАН ФРАНКО (1856–1916)

Іван Франко народився 27 серпня 1856 р. в с. Нагуєвичах, що неподалік від м. Львова. Його родина, як на ті часи, була досить заможною. Батько працював сільським ковалем. Мати походила із шляхетського роду, була гордою вдачі, мала чутливе до краси серце, багато співала народних пісень, що впливало на формування Івана як майбутнього письменника.

«Якесь воно не таке, як люди», — казали про нього сусіди, і це ж саме «не таке» помічав у ньому й батько, вирішивши віддати сина в якусь науку. Спочатку хлопець навчався в початковій школі сусіднього села, яку вважали кращою, ніж у Нагуєвичах. Він був дуже здібним: за два роки навчився читати українською, німецькою та польською мовами (до речі, українською навчився читати за десять днів!).

Згодом Іван здобував освіту в так званій «нормальній» школі Дрогобича, а потім — у Дрогобицькій гімназії. Навчання в цих закладах було марудним¹: талановитий сільський хлопчик із Нагуєвичів постійно зазнавав знущань від своїх учителів, адже ті ставилися з повагою лише до дітей із дуже заможних і відомих родин. Незважаючи на це, Іван за підсумками навчального року виявився найкращим учнем. І не дивно, адже він мав феноменальну² пам'ять: «Пам'ять у мене була така, що лекцію з історії, котру вчитель цілу годину говорив, я міг опісля продиктувати майже слово в слово!» З його успіхів особливо тішився батько, про нагородження за успіхи в навчанні (на святковій лінійці) письменник згадував: «Я не бачив його, а тільки коли мене викликали першого, щоб одержати нагороду, то я почув, що він голосно заплакав». А через два місяці в дев'ятирічного Івана батька не стало...

¹ *Марудний* — нецікавий, нудний.

² *Феноменальний* — винятковий, рідкісний.

Щоб утримувати родину із чотирма дітьми й господарство, мати вимушена була вдруге вийти заміж. Вітчим виявився доброю людиною, він сприяв тому, щоб хлопець продовжував навчання. Як і в «нормальній» школі, у Дрогобицькій гімназії Іван також став найкращим учнем. У цей час (йому було шістнадцять років) померла мати. Щоб хоч якось заробляти на прожиття, він давав однокласникам із багатших родин платні уроки з математики, іноземної мови й історії. А ще однокласники згадували, що І. Франко писав за них твори, усі вони були змістовними й різними, хоча й на одну тему. А вчитель дивувався, як швидко та суттєво підвищувалася грамотність у класі.

Навчаючись у гімназії, Іван зібрав чималу бібліотеку — майже п'ятсот книжок, захопився фольклором. Спочатку пісні записував від матері, далі — там, де тільки випадала нагода. Уже незабаром уклав два великі зошити записів — майже вісімсот творів!

У дев'ятнадцятирічному віці хлопець вступив на філософський факультет Львівського університету. Як талановитого й успішного студента, його звільнили від плати за навчання, призначили заохочувальну стипендію¹. Згодом І. Франко продовжив навчання в Чернівецькому університеті, а у Відні захистив наукову роботу, здобувши ступінь доктора філософії.

Особливе місце у творчості письменника посідають його твори для дітей. Дуже популярна для маленьких читачів і читачок його збірка казок «Коли ще звірі говорили». До неї ввійшли такі казки, як «Фарбований Лис», «Осел і Лев», «Як Лисиця сама себе перехитрила», «Лисичка і Журавель» та ін. У казках майстерно змальовано риси тварин: хитрість лисиці, упертість осла чи незграбність ведмедя. Одну з них ви обов'язково прочитаете. А хто зацікавився дитинством І. Франка, той може більше про нього дізнатися з автобіографічних² оповідань письменника «У кузні», «Малий Мирон», «Олівець».

¹ *Стипендія* — регулярна грошова допомога.

² *Автобіографічний* — твір, у якому письменник/письменниця розповідає про події свого життя.

ФАРБОВАНИЙ ЛИС

Жив собі в однім лісі Лис Микита, хитрий-прехитрий. Кілька разів гонили його стрільці, травили його псами, наставляли на нього заліза¹ або підкидали йому затруєного м'яса, нічим не могли йому доїхати кінця. Лис Микита кпив² собі з них, оминав усякі небезпеки, ще й інших своїх товаришів остерігав. А вже як вибрався на лови — чи то до курника, чи до комори, то не було сміливішого, вигадливішого та спритнішого злодія над нього. Дійшло до того, що він не раз у білий день вибрався на полювання й ніколи не повертався з порожніми руками.

Се незвичайне щастя й та його хитрість зробили його страшенно гордим. Йому здавалося, що немає нічого неможливого для нього.

— Що ви собі думаєте! — величався він перед своїми товаришами. — Досі я ходив по селах, а завтра в білий день піду до міста й просто з торговиці курку вкраду.

— Ет, іди, не говори дурниць! — уговкували його товариші.

— Що, дурниць? Ось побачите! — решетився³ Лис.

— Побачимо або й не побачимо. Там пси купами по вулицях ходять, то вже хіба б ти перекинувся на блоху, щоб тебе не побачили й не роздерли.

— От же побачите: і на блоху не перекинуся, і не роздеруть мене! — товк своє Лис і поклав собі міцно зараз завтра, у сам торговий день, побігти до міста та з торговиці вхопити курку.

Але сим разом бідний Микита таки перечислився⁴. Поміж коноплі та кукурудзи він заліз безпечно аж до передмістя; огородами,

¹ Залізо — тут: пастка.

² Кпівти — глузувати, насміхатися.

³ Решетитися — тут: вихвалитися.

⁴ Перечислитися — тут: прорахуватися.

перескакуючи плоти та ховаючися між яриною¹, дістався аж до середмістя. Але тут біда! Треба було хоч на коротку хвилю вискочити на вулицю, збігати на торговицю та повернутися назад. А на вулиці й на торговиці крик, шум, гармидер, вози скриплять, колеса туркочуть, коні гримлять копитами, свині квичуть, селяни гойкають — одним словом, клекіт такий, якого наш Микита й у сні не бачив, і в гарячці не чував.

Але що діяти! Наважився, то треба кінчити те, що зачав. Посидівши пару годин у бур'яні коло плоту, що притикав до вулиці, він освоївся трохи з тим гамором. Позбувшись першого страху, а надто роздивившись потроху, куди і як найліпше бігти, щоб досягнути свою ціль, Лис Микита набрався відваги, розбігся й одним духом скочив через пліт на вулицю. Вулицею йшло та їхало людей багато, стояла курява. Лиса мало хто й запримітив, і нікому до нього не було діла. «От пес, так пес», — думали собі люди. А Микита тому й рад. Знітився, скулився та ровом як не чкурне просто на торговицю, де довгим рядом сиділи жінки, держачи на решетах, у кошах і кобелях² на продаж яйця, масло, свіжі гриби, полотно, сім'я, курей, качок та інші такі гарні речі.

Але не встиг він добігти до торговиці, коли йому настрічу біжить пес, з іншого боку надбігає другий, там видить третього. Псів уже наш Микита не обдурить. Зараз занюхали, хто він, загарчали та і як кинуться до нього! Господи, яке страхіття! Наш Микита скрутився, мов муха в окропі: що тут робити? Куди дітися? Недовго думаючи, він шмигнув у найближчі отворені сіни, а із сіней — на подвір'я. Скулився тут і роздивляється, куди б то сховатися, а сам наслухає, чи не біжать пси. Ого! Чути їх! Уже близько! Бачить Лис, що на подвір'ї в куті стоїть якась діжка. От він, недовго думаючи, скік у діжку та й сховався.

Щастя мав, бо ледве він щез у діжі, коли надбігли пси цілою купою, дзявкаючи, гарчачи та нюхаючи.

— Тут він був! Тут він був! Шукайте його! — кричали передні.

Ціла юрба кинулася по тісенькому подвір'ї, по всіх закутках, порпають, нюхають, дряпають — Лиса ані сліду немає. Кілька разів підходили й до діжі, але негарний за-

¹ Ярина — тут: городина.

² Кобеля — торба.

пах, який ішов від неї, відганяв їх. Укінці, не знайшовши нічого, вони побігли далі. Лис Микита був урятований.

Урятований, але як!

У діжі, що так несподівано стала йому в пригоді, було більше як до половини синьої, густо на олії розведеної фарби. Бачите, у тім домі жив маляр, що малював покої, паркани та садові лавки.

Власне, завтра мав малювати якийсь великий шмат паркану й одразу розробив собі цілу діжу фарби та й поставив її в куті на подвір'ї, щоб мав на завтра готову. Ускочивши в сей розчин, Лис Микита в першій хвилі занурився в нього з головою і мало не задушився. Але потім, діставши задніми ногами дна бочки, став собі так, що все його тіло було затоплене у фарбі, а тільки морда, також синьо помальована, трошечки стирчала з неї. Отак він вичекав, поки минула страшна небезпека. Серце в бідолахи билосся сильно, голод крутив кишки, запах олії майже душив його, але що було діяти! Слава богу, що живий! Та й то ще хто знає, що буде. Ану ж надійде господар бочки та застане його тут?

Але й на се не було ради. Майже вмираючи зі страху, бідний Лис Микита мусив сидіти у фарбі тихо аж до вечора, знаючи добре, що якби тепер у такім строї¹ з'явився на вулиці, то вже не пси, а люди кинуться за ним і не пустять його живого. Аж коли смерклося, Лис Микита прожогом вискочив зі своєї незвичайної купелі, перебіг вулицю й, не спостережений ніким, ускочив до садка, а звідси бур'янами, через плоти, через ка-

¹ Стрій — убрання.

пусти та кукурудзи чкурнув до лісу. Довго ще тяглися за ним сині сліди, поки фарба не обтерлася трохи та не висохла.

Уже добре стемніло, коли Микита добіг до лісу, і то не в тім боці, де була його хата, а геть у протилежнім. Був голодний, змучений, ледве живий. Додому треба було ще бігти зо дві милі, але на се в нього не ставало вже сили. Тож, підкріпившись трохи кількома яйцями, що знайшов у гнізді перепелиці, він ускочив у першу-ліпшу порожню нору, розгорнув листя, зарився в ньому з головою і заснув справді як після купелі.

Чи пізно, чи рано встав він на другий день, сього вже в книгах не записано, — досить, що, уставши з твердого сну, позіхнувши смачно й сплюнувши тричі в той бік, де вчора була йому така немила пригода, він обережненько, лисячим звичаєм, виліз із нори. Глип-глип! Нюх-нюх! Усюди тихо, спокійно, чисто. Заграло серце в лисячих грудях. «Саме добра пора на полювання!» — подумав. Але в тій хвилі зирнув на себе:

— Господи! — аж скрикнув неборачисько. — А се що таке?

З переляку він кинувся тікати, але сам від себе не втечеш! Зупинився та знову придивляється:

— Та невже се я сам? Невже се моя шерсть, мій хвіст, мої ноги?

Ні, не пізнає, не пізнає, та й годі! Якийсь дивний і страшний звір, синій-синій, з препоганим запахом, покритий не то лускою, не то якимись колючими гудзами¹, не то їжаковими колючками, а хвіст у нього не хвіст, а щось таке величезне й важке, мов довбня або здоровий ступернак², і також колюче.

Став мій Лис, оглядає те чудовище, що зробилося з нього, обнюхує, пробує обтріпатися — не йде. Пробує обкачатися в траві — не йде! Пробує дряпати із себе ту луску пазурами — болить, але не пускає! Пробує лизати — не йде! Надбіг до калюжі, скочив у воду, щоб обмитися від фарби, — де тобі! Фарба олійна, через ніч у теплі засохла добре, не пускає. Роби що хочеш, небоже Микито!

У тій хвилі де не взявся Вовчик-Братик. Він ще вчора був добрий знайомий нашого Микити, але тепер, побачивши не-

¹ Гудз — гуля.

² Ступернак — товкач.

чуваного синього звіра, усього в колючках і гудзах, з таким здоровенним, мов із міді вилитим, хвостом, він аж завив із переляку, а отямившись, як не пішов утікати, — ледве хлипає! Подибав¹ у лісі Вовчицю, далі Ведмедя, Кабана, Оленя — усі його питають, що з ним, чого так утікає, а він тільки хлипає, баньки витріщив та, знай, тільки лепоче:

— Он там! Он там! Ой, та й страшне ж! Ой! Та й люте ж!

— Та що, що таке? — допитують його свояки.

— Не знаю! Не знаю! Ой, та й страшенне ж!

Що за диво! Зібралось довкола чимало звіра, заспокоюють його, дали води напитися. Мавпа Фрузя вистригла йому три жменьки волосся з-між очей та пустила на вітер, щоб так і його переполох розвіявся, але, де тобі, усе дарма. Бачачи, що з Вовком непорадна² година, звірі присудили йти їм усім у той бік, де показував Вовк, і подивитися, що там таке страшне. Підійшли до того місця, де все ще крутився Лис Микита, зиркнули собі ж та й кинулися врозтіч. Де ж пак! Такого звіра ні видано, ні чувано, відколи світ світом і ліс лісом. А хто там знає, яка в нього сила, які в нього зуби, які кігті та яка його воля?

Хоч і як тяжко турбувався Лис Микита своєю новою подобою, а все-таки він добре бачив, яке враження зробила та його подобаразу на Вовка, а отсе тепер і на інших звірів.

«Гей, — подумав собі хитрий Лис, — та се не кепсько, що вони мене так бояться! Так можна добре виграти. Стійте, лишень, я вам покажу себе!»

І, піднявши вгору хвіст, надувшись гордо, він пішов у глиб лісу, де знав, що є місце сходин для всієї лісової людності. Тим часом гомін про нового нечуваного й страшного звіра розійшовся геть по лісі. Усі звірі, що жили в тому лісі, хотіли хоч здалека придивитися до нового гостя, але ніхто не смів приступити ближче. А Лис Микита мов і не бачить сього, іде собі поважно, мов у глибокій задумі, а прийшовши посеред звірячого майдану, сів на тому пеньку, де звичайно любив сидати Ведмідь.

Сів і жде. Не минуло й пів години, як довкола майдану нагромадилось звірів і птахів видимо-невидимо. Усі цікаві

¹ *Подібати* — зустріти.

² *Непорядний* — тут: лихий.

знати, що се за проява, і всі бояться її, ніхто не сміє приступити до неї. Стоять здалека, тремтять і тільки чекають хвилі, щоб дати драпака¹.

Тоді Лис перший заговорив до них ласкаво:

— Любі мої! Не бійтеся мене! Приступіть ближче, я маю вам щось дуже важне сказати.

Але звірі не підходили, і тільки Ведмідь, ледве-ледве переводячи дух, запитав:

— А ти ж хто такий?

— Приступіть ближче, я вам усе розповім, — лагідно й солодко говорив Лис.

Звірі трохи наблизилися до нього, але зовсім близько не наважилися.

— Слухайте, любі мої, — говорив Лис Микита, — і тіштеся! Сьогодні рано святий Миколай виліпив мене з небесної глини — придивіться, яка вона блакитна! І, ожививши мене своїм духом, мовив: «Звіре Остромисле! У звірячій царстві запанував безлад, несправедливий суд і неспокій. Ніхто там не певний свого життя та свого добра. Іди на землю й будь звірячим царем, заводь лад, суди по правді та не допускай нікому кривдити моїх звірів!»

Почувши се, звірі аж у долоні сплеснули.

— Ой Господи! Так се ти маєш бути наш добродій, наш цар?

— Так, дітоньки, — поважно мовив Лис Микита.

Нечувана радість запанувала у звірячій царстві. Зараз кинулися робити порядки. Орли та яструби наловили курей, вовки й ведмеді нарізали овець, телят і нанесли цілу купу перед нового царя. Сей узяв часточку собі, а решту по справедливості розділив між усіма голодними.

Знову радість, знов оклики зачудування й подяки. От цар! От добродій! От премудрий Соломон! Та за таким царем ми проживемо віки вічні, мов у бога за дверима!

Пішли дні за днями. Лис Микита був добрим царем, справедливим і м'якосердним, тим більше, що тепер не потребував сам ходити на лови, засідати, мордувати. Усе готове, зарізане, навіть обскубане й обпатране приносили йому услужні міністри. Та й справедливість його була така, як звичайно у звірів: хто був дужчий, той ліпший, а хто слабший, той ніколи не виграв справи.

¹ Дати драпакá — утекти.

Жили собі звірі під новим царем зовсім так, як і без нього: хто що зловив або знайшов, той їв, а хто не зловив, той був голодний. Кого вбили стрільці, той мусив загинути, а хто втік, той Богу дякував, що живе. А проте всі були дуже раді, що мають такого мудрого, могутнього й ласкавого царя, а надто такого не схожого на всіх інших звірів.

І Лис Микита, ставши царем, жив собі, як у бога за дверима. Тільки одного боявся, щоб фарба не злізла з його шерсті, щоби звірі не пізнали, хто він є по правді. Для того він ніколи не виходив у дощ, не йшов у гущавину, не чухався й спав тільки на м'якій перині. І взагалі він пильнував, щоб нічим не зрадити перед своїми міністрами, що він є Лис, а не звір Остромисл.

Так минув рік. Надходили роковини того дня, коли він став на царство. Звірі надумали святкувати врочисто той день і справити при тій нагоді великий концерт. Зібрався хор із лисів, вовків, ведмедів, уложено чудову кантату, і вечором після великих процесій, обідів і промов на честь царя хор виступив і почав співати. Чудо! Ведмеді ревли басом, аж дуби тряслися. Вовки витягали соло, аж вухо в'януло. Але як молоді лисички в народних строях задзявкотіли тоненькими тенорами, то цар не міг витримати. Його серце було переповнене, його обережність заснула, і він, піднявши морду, як задзявкає й собі по-лисячому!

Господи! Що стало? Усі співаки відразу затихли. Усім міністрам і слугам царським одразу мов полуда з очей спала. Та се — Лис! Простісінький фарбований Лис! Ще й паскудною олійною фарбою фарбований! Тьфу! А ми собі думали, що він не знати хто такий! Ах ти, брехуне! Ах ти, ошуканче!

І, не тямлячи вже ані про його добродійства, ані про його величну мудрість, а люті тільки за те, що так довго давали йому дурити себе, усі кинулися на нещасного Лиса Микиту й розірвали його на шматочки. І від того часу пішла приповідка: коли чоловік повірить фальшивому приятелеві й дасть йому добре одуритися, коли який драбуга¹ отуманить нас, обдере, оббреше й ми робимося хоть дрібку мудрішими по шкоді, то говоримо: «Е, я то давно знав! Я на нім пізнався, як на фарбованім лисі».

¹Драбуга — тут: пройдисвіт.

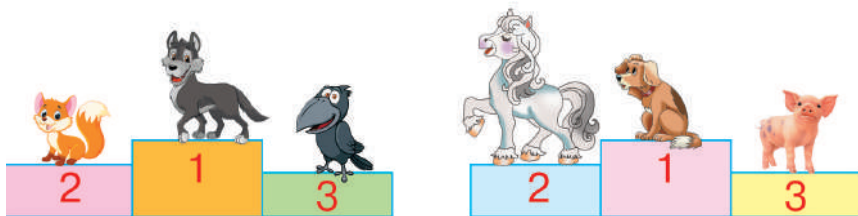

Розвиваємо компетентності

Як Лис Микита став царем звірів? Як він керував своїм царством? Як у вашому класі вибирали старосту? У який спосіб вибирають Президента в Україні? Поміркуйте, чому, вибираючи ватажка, важливий голос кожної людини.

До речі

У кожного народу є свої звірі-улюбленці. З давніх-давен найбільшу популярність у нас мають вовк, лисиця й ворона, про яких складено багато казок, прислів'їв і приказок. Фольклористи нараховують 147 прислів'їв і приказок про вовка, 51 — про лисицю та 49 — про ворону. Поведінка цих тварин часто нагадує людську вдачу, тому, читаючи байки про вовка й лисицю, ми вбачаємо в них хижу й хитру людину. Значно меншу популярність має лев (усього 7 приказок). Чому? Напевно, тому, що він цар звірів в екзотичних країнах, а в нас верховодить тваринами ведмідь, про нього народ склав 27 прислів'їв і приказок. Серед домашніх тварин народними улюбленцями є собака (197 стійких висловів), кінь (150) і свиня (99).

Теорія літератури

Мова автора та персонажів

Ми вже згадували про мову автора й персонажів, коли йшлося про виразне читання (с. 45). У літературних творах розповідь ведеться від імені особи, її називають **мовою автора**, а репліки дійових осіб — **мовою персонажів** (або **дійових осіб**).

Мова персонажів подається в діалогічній формі: репліки дійових осіб чергуються, а перед ними стоять тире. Мова автора менш емоційна, це помітно і за змістом, і за використанням розділових знаків у кінці речень. У мові персонажів переважає знак оклику (часто використовують знак питання), а в авторській розповіді здебільшого вживають крапку або три крапки.

Мова автора та мова дійових осіб тісно пов'язані між собою, вони постійно чергуються й становлять єдине ціле — художній твір.

Як уже зазначалося раніше, мову автора й персонажів треба читати по-різному: авторську оповідь читають хоч емоційно й ви-

разно, проте стриманіше, ніж мову дійових осіб. Читаючи репліки персонажів, треба ніби вживатися в образ героя, ставати на його місце, імітувати його прикметні особливості. Наприклад, читаючи слова лисиці, потрібно підсолоджувати сказане улесливим тоном, а слова вовка чи ведмедя треба передавати зі згрубілістю, зайця — невпевнено й боязко.

Під час виразного читання не забувайте про основні засоби декламації: логічний наголос, темп, силу голосу, тембр звука, дикцію, паузу й інтонацію.

Мова художніх творів буває двох видів: прозова та віршована.

Прозова мова не організована ритмічно, не віршована, вона подібна до тієї, якою ми спілкуємося в повсякденні. Прозою написані народні казки «Мудра дівчина», «Летючий корабель», народні легенди й перекази, літературна казка І. Франка «Фарбований Лис».

1. Першим побачив фарбованого Лиса Микиту й перелякався

А Ведмідь	В Кабан
Б Вовк	Г Олень
2. Мовою персонажа в казці «Фарбований Лис» є речення

А <i>«Усім міністрам і слугам царським одразу мов полуда з очей спала».</i>
Б <i>«Але що діяти! Наважився, то треба кінчити те, що зачав».</i>
В <i>«А хто там знає, яка в нього сила, які в нього зуби, які кігті та яка його воля?»</i>
Г <i>«У звірячій царстві запанував нелад, несправедливий суд і неспокій».</i>
3. Відмінними між народними й літературними казками є

А герої з тваринного світу
Б неймовірні, фантастичні події
В усна й писемна форми побутування
Г чергування слів автора й персонажів

4. У чому полягає відмінність між словами автора й персонажів? Як їх треба читати?
5. Які казки вам більше до вподоби: народні чи літературні? Чому? Назвіть найвідоміших українських і зарубіжних майстрів казок.
6. Яке значення фразеологізмів: *мов муха в окропі, дати драпака, мов у бога за дверима, мов полуда з очей спала?*
7. Назвіть усіх персонажів казки «Фарбований Лис» і поділіть їх на головних і другорядних.
8. Поділіть казку на частини за змістом, дібравши до них заголовки. Запишіть їх у зошит.

9. Кого, крім Лиса Микити, І. Франко висміяв у казці?
10. Виберіть прислів'я та приказки, що якнайкраще характеризують казкового Лиса Микиту.
З лиса лише кожух добрий.
Лиса вбили — курям радість.
Лисиця спить, а курей бачить.
Старого лиса не виведеш із ліса.
Стара лисиця від собак захиститься.
І на хитру лисицю капкан знайдеться.

11. **Кубування.** Виконайте завдання колективно.
1. Опишіть Лиса Микиту.
  2. Лис Микита — алегоричний образ. Яку людину він вам нагадує? (*риси вдачі, звички, вчинки*)
  3. Порівняйте Лиса Микиту з головною героїнею народної казки «Лисиця та Рак». Що в них спільного, а що відмінне?
  4. Проаналізуйте поведінку Лиса Микити та мешканців лісу.
  5. «Приміряйте» на себе образ Лиса Микити: визначте, яку спільну з ним рису ви маєте.
  6. Лісові мешканці наприкінці казки розірвали Лиса Микиту. Чи справедливо звірі вчинили? Знайдіть аргументи «за» і «проти».
12. Якої помилки припустився художник в ілюстрації сцени вистрибування Лиса Микити з діжки (с. 79)? Виправте помилку, словесно домалювавши ілюстрацію.

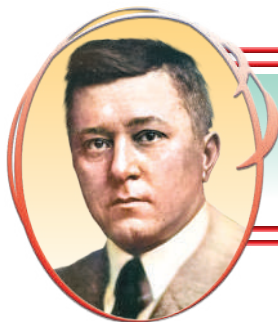

1. Знайдіть у казці І. Франка «Фарбований Лис» такі слова автора, які інтонаційно потрібно читати, як мову дійових осіб. Позначте олівцем ці фрагменти.
2. Порівняйте казку І. Франка «Фарбований Лис» та індійську народну казку «Фарбований шакал», яку ви прочитали на уроках зарубіжної літератури. Чим вони подібні, а чим відрізняються?
3. Підготуйтеся до виразного читання уривка, що починається й закінчується такими словами: «*Сів і жде. Не минуло й пів години ... Та за таким царем ми проживемо віки вічні, мов у бога за дверима!*»
4. Прочитайте казку В. Королева-Старого «Мавка Вербинка». Випишіть у зошит незрозумілі слова.

Подумайте й розкажіть

- Що таке літературна казка?
- Чи хотіли б ви зіграти Лиса Микиту у виставі?
- Який епізод казки І. Франка «Лис Микита» вам найбільше сподобався?

ВАСИЛЬ КОРОЛІВ-СТАРИЙ (1879–1943)

Про що ви дізнаєтеся?

- Хто такі Хухи, Мавка та Лісовик?
- Як дбають одне про одного лісові мешканці?
- Як добро перемагає зло?

Василь Королів-Старий (справжнє прізвище *Королів*) народився на *Полтавщині*. Навчався в Полтавській духовній семінарії, потім — у Харківському ветеринарному інституті. Працював ветеринаром¹ і навіть видав дуже популярний у той час посібник для лікування тварин.

Письменник працював у галузі журналістики, а також редактором журналу. Через складну політичну ситуацію в країні 1919 р. В. Королів-Старий переїхав до Чехословаччини, де провів решту свого життя. Саме тут розквітнув його талант письменника.

У спадщині митця є багато творів для дітей: роман «Чмелик», збірка казок «*Нечиста сила*», п'єси-казки «*Русалка-жаба*», «*Лісове свято*» та ін.

Роман «Чмелик» певною мірою — автобіографічний, тобто розповідає про долю самого автора. Цей твір має підзаголовок «Навколо світу» не випадково, адже в ньому йдеться про долю юнака з Полтавщини, який був змушений покинути рідну землю й блукати по світу. І хоч йому вдалося влаштуватися в Австралії, проте він усе одно повертається в рідну Україну. А ось збірка казок «Нечиста сила» побудована на фольклорному матеріалі. Одна з казок цієї збірки — «*Мавка Вербинка*» — розповідає про життя лісових тварин і міфічних істот — Мавки, Хух, Лісовика та ін. Сподіваємося, що вам буде цікаво. Прочитайте казку.

¹ *Ветеринар* — фахівець, який лікує тварин.

3 української міфології

Лісовик — персонаж слов'янської міфології; лісовий дух, утілення лісу. Лісовика уявляли як бородатого сірого діда, часто одягненого у звірині шкури чи червоний одяг. Очі цього духа зелені й палають. Вважали, що лісовик не має тіні, улітку ходить лісом, а взимку спить у землі. Може лякати людей, що заходять до лісу, своїм сміхом, збивати зі шляху, забрати дитину. Покровитель вовків і дрібних звірів, випасає зайців та оленів, а ведмеді служать йому як охоронці. За народними уявленнями слов'ян, лісовика можна задобрити, залишивши для нього частування.

Мавка — лісова істота української міфології, близька до русалки, в образі дівчини з довгим, зеленим, розпущеним волоссям. Згідно з народними повір'ями, на мавок перетворюються душі утоплениць або дівчаток, померлих без хрещення. Мавки живуть у лісах. Вважають, що мавки можуть заманювати хлопців у хащі, де залоскочують їх до смерті.

Хухи — добрі лісові духи в слов'янській міфології. Зовні вони схожі на маленьких пухнастих звірків. Давні слов'яни вважали, що свої маленькі будинки-нори хухи влаштовують між корінням дерев. Узимку вони впадають у сплячку аж до весни. Ці міфічні істоти мають здатність змінювати забарвлення шерсті залежно від того місця, де знаходяться. Вони дуже рідко спілкуються з людьми, а коли це роблять, то стають невидимими. Побачити їх можуть тільки люди з добрим серцем і світлою душею, які ніколи нікого не ображають. Хухи попереджають людей про небезпеку, яка чатує на мандрівника в лісі (*З енциклопедії*).

МАВКА ВЕРБИНКА

У лісі знявся переляк...

Першим вісником прибіг сам не свій — аж мордочка йому побіліла — бувалий у бувальцях чорновухий Заєць. Захекавши, він перебіг лісом і кого тільки спіткав по дорозі, перед кожним сідав на задні лапки, передніми витирав вуса, відкашлювався й пошепки говорив:

— Біда, братця! Біда-а!.. Бачив я, своїми очима бачив на узліссі мисливців, собак і загонщиків... Тисячі, ти-и-сячі йдуть сюди... А в кожного по кілька блискучих рушниць... Ріжки мідяні, а торбинки величе-е-зні, мов лантухи... А собак! А собак! — тисячі!.. Тікай, братця, куди хто!..

Після цих слів він відсапував і летів далі до нової зустрічі. Навіть здибавши Лисицю, що вилізла з нори й, приплющивши око на сонце, потягувалася зі сну, навіть перед нею спинився на мить і гукнув:

— Біда, братця!.. Мисливці на узліссі!.. Тисячі...

Але ж згадав, що й від самої Лисиці йому так само може бути біда, а через те чкурнув ще дужче.

Усі мешканці лісу заворушилися...

Хто тікав у поле, хто ховався в нору, хто шукав схованку в дуплах або ж біг до очерету, що густо поріс понад болотом.

Аж ось і справді залунав постріл, загавкали ловецькі пси, заграли ріжки...

Мавка Вербинка, що вдень ховалася у великому дуплі старої верби над болотом, прокинулася й нашорошила вуха. Серце їй болісно стислося. Багато вже разів на своєму віку вона чула те собаче гавкання, ріжки, страшні постріли... Чула й знала, що багатьом звірам і птицям вони віщують смерть. Знала й те, що ще більше буде таких нещасних, котрі довгий час конатимуть від ран, зарившись десь під кущами в листя. Будуть і такі, що вичуняють, але на все життя залишаться каліками.

З її чудових, такого кольору, як фіалки, очей полилися блискучі сльози. Вона миттю вискочила з верби й незримо побігла, наче полетіла понад землею, до сусіднього великого лісу, щоб кликати своїх подружок на поміч.

Ще не добігла вона й до кінця свого лісу, як зачулися вже нові постріли.

«Пізно! Буде пізно! — подумала Вербинка з відчаєм. — Може, уже там є прибиті, підстрелені, що потребують негайної допомоги? А поки я поверну з подругами, у тих бідолашних створінь відлетить життя!»

Тоді вона заспівала дзвінким, мов срібним, голоском. Вона кликала Хух:

— Біжіть швидше, сестрички, до сусідніх лісів. Кличте Мавок: Ясининку, Дубовинку, Вільхівку, Кленівку та Шипшиночку. Сьогодні в нас буде багато нещасних. Боюся, що сама не впораюся...

І тільки вона проказала ті слова, маленькі зелені Хухи вже покотили з лісу, мов перекотиполо, у різних напрямках. А Вербинка узліссям полинула назад, щоб бути позад

мисливців, бо там вона сподівалася найшвидше знайти поранених і конаючих.

Вона пролетіла повз молодих і старих панів, одягнених у мисливські вбрання та зелені брилі. Пролітаючи навпростець, черкнулася об одного пса, що мало її не вкусив, бо почув, як запахло біля нього її довге сине волосся. Далі пролинула над лісною хаткою, де вона так часто бувала. Там жив добрий лісник, що ніколи не ображав звірів, поважав Лісовика, жалів і малих Хух, а її, Мавку, дуже любив. Навіть часом ставив для неї на пеньку в мисочці молочну кашку.

Тепер лісною хата була порожня. Самого ж лісника Вербинка вгледіла попереду мисливців із рушницею напоготові та двома псами.

Чула вона, як знову вибухнули постріли, як жалібно заскиглив підбитий Зайчик. «Князю! Князю!» — кричав він, немовби просив його пожаліти. Чула нові й нові постріли та почала уважно шукати під кущами.

Під старим, спорохнявілим дубом її спіткав Лісовик. Він був сумний та роздратований. Його світлі блакитні очі палали, як сині вогники в печі, кулаки було затято так, що аж довгі кігті впивалися в руки.

— Доню! — тихо озвався він до неї. — Поклич собі допомогу. Буде багато лиха.

— Я вже покликала, тату. Послала Хух.

— То й добре. Не гай же часу... Ой, нароблять сьогодні ті безбожники великого нещастя... Багато їх, багато... Я тим часом піду попередити Водяника та Русалок. Може, хтось забіжить до води помирати...

Він сперся на свою сукувату патерицю й тихо посунув до болота.

А Мавка Вербинка вже вгледіла пораненого Зайчика. Він закопався в мох, і тільки по тому, як нервово здригалося його тільце, можна було визначити, що там є хтось живий. Вербинка обережно підважила мох. Наполоханий Зайчик аж напнувся з останніх сил, щоб утікати, але, поглянувши каламутними очима, побачив Вербинку й тихо застогнав:

— Убили, убили мене, сестричко Вербинко!..

— Куди ж тебе поранено, Зайчику-Вуханчику? — спитала вона.

Зайчикові було перебито задню ніжку й прострелено бік. Вербинка швиденько знайшла чисту, суху порхавку, при-трусилася йому рани, на ніжку намотала лист подорожника й обв'язала пліскуватою, мов бинда¹, травинкою. Потім спинала кількох подорожніх пухнатих джмеликів, щоб вони дали хворому свого солодкого білого меду, а з великого листа ведмежого вуха набрала водиці й напоїла пораненого. Йому стало легше.

— Велике спасибі тобі, сестрице! Прикрий же тепер мене добре мохом і листом, а зверху поклади більшу суху гілляку, щоб не витяг мене забіглий пес, — попросив Зайчик-Вуханчик.

Вербинка зробила все, що було треба, і слабий задрімав. Тоді Мавка ще наказала ракшам і сойкакам нікуди звідси далеко не відлітати, аж поки не закінчатся лови. Коли б же заблудив сюди якийсь пес, загадала пташкам крутитися в нього перед носом і відманити його з того місця, де лежав немічний, пострелений Зайчик-Вуханчик...

Багато було праці Мавкам того дня в лісі. Було підбито чимало тихих Зайчиків, підстрелили ловці й хитру Лисичку, заскочили пси й цілу родину Куріпок: одних повбивали, інших тільки поранили. Та й після того дня було багато праці Мавці Вербинці, бо треба ж було й далі доглядати поранених, аж поки вони не видужають.

Але ж ще того-таки дня, коли був лов у лісі, трапилася з нею значна пригода. Довелося їй зробити те, що рідко робить невидима сила: мусила вона вперше в житті об'явитися перед людиною.

Коли вже Мавка перев'язала та надала першу допомогу кільком пораненим, натрапила вона на молоду дику Кізоньку. Та стояла на трьох ніжках майже на чистій галявині, так що її здалеку міг побачити кожний.

— Тікай, дурненька! Ховайся мерщій у хащу!.. Ти ж чуєш, що в лісі мисливці та собаки, — гукала їй ще здалеку Вербинка.

— Чую і знаю, але ж я не можу! — заплакала бідна Кізонька. — Я вскочила в терновий кущ, і він пороздирав мені ніжки. Я не можу рушити далі — так мені болить і пече! — нарікала вона.

¹ Бінда — стрічка.

Мавка знала, що кози, і справді, не можуть стрибати на трьох ногах. Вона підбігла до неї, швиденько перев'язала їй ніжку й, підтримуючи збоку, повела до кущів. У той момент на поляну виткнувся лісник. Він побачив, як шкандибає Кізонька й кинувся до неї. Звісно, Мавки він не бачив.

Вербинка знала, що він — добрий. Але ж тепер, коли довкола була стрілянина, коли вже люди повбивали стільки

звірів, вона страшенно злякалася. Бо ж знала й те, що на полюванні й добрі люди стають жорстокими, а пролита кров викликає в них лихий запал, що підштовхує їх до вбивства безневинних створінь. Не могла вона стерпіти: заступила собою Кізоньку, а сама об'явилася перед лісником.

Лісник остовпів, побачивши перед собою незвичайно красну дівчину, що з'явилася не знати звідки. Здивовано дивився він у її темні очі, що були як фіалки або фіалкова тінь; дивився на довге темно-синє волосся, що відблискувало, як гайвороняче крило, любувався з її довгих світло-зелених шат. А тим часом вона простягла до нього ніжні, білі, як лілеї, руки, і він почув голос, неначе задзвонили навколо сині дзвіночки:

— Дядечку! Прошу Вас, змилюйтеся над нею! Вона ж така молоденька, живе всього тільки чотири місяці, така гарна й тендітна! Вона ж нікому не робить шкоди!..

Лісник усе ще стояв нерухомо.

— Ти — Мавка? — спитав він, нарешті отямившись.

— Так, я — Мавка із цього лісу. Звуть мене Вербинка. Ви ж добрий, я це знаю. Це ж мені виносите Ви молочної кашки на пеньок. А я оберігаю та пильную всіх звірят у Вашому лісі. Пожалійте цю Кізоньку; дуже Вас прошу, дядечку!..

— Добре! — промовив схвильований лісник, у якого розм'якло серце. У людей завше м'якшає серце, коли в них щось ласкаво просить гожа дівчина. — Добре! Я візьму її до себе й схочу до свого хліва. Там вона перебуде, поки одужа-

ють її ніжки, а потім я знову випущу її в ліс. Не бійся, у мене ніхто її не займе.

Він ласкаво погладив перелякану Кізоньку, узяв її на руки й поніс до своєї хатинки.

Коли лісник оглянувся ще раз, Мавки вже не було видно. Тільки він почув, як продзвенів її ніжний голосок:

— Спасибі Вам, дядечку. Як я рада, що Ви такий добрий!..

Лісник відніс Кізоньку додому й сховав у хліві. Але ж, коли закінчилися лови й до нього в двір посходилися пани-мисливці, то один панич угледів Кізоньку. Дуже вона йому сподобалася, і закортіло йому відвезти її до міста. От і напосівся він на лісника, щоб той продав те звірятко. Давав за неї великі гроші, навіть погрожував лісникові різними прикростями. Але лісник не схотів ні за що її продати:

— Це Мавчина Кізочка, доньки нашого Лісовика. Сама Вербинка просила мене її захистити. А я дав їй своє слово, коли Кізонька видужає, випущу її в ліс.

— Мало що! То ж Мавка — не людина. Для неї Ваше слово нічого не важить, усе одно, що сказати на вітер.

— Нехай для неї і не важить, так зате моє слово важить для мене. Коли даєш якусь обітницю¹, то мушиш її додержати, — відповів лісник твердо.

З того часу всі лісові мешканці ще дужче полюбили свого доброго лісника. Зайчики ніколи не гризли дерев у його садочку, Лисичка не крапа його курей, а пташки чистоначисто оббирали з його дерев усю гусінь та нищили шкідливих комах...

По тій пригоді минуло багато часу. Аж ось одного дня забігло до того лісу кілька здорових сірих Вовків, що їх настрахали мисливці аж у московських лісах. Осіли вони тут і почали хазяйнувати, як удома. То Зайчиків ловлять, то Кізочку роздеруть. Одне слово, не стало життя тихим, мирним звіряткам від тих зайд. Лісовик на них сварився, і Мавка, й інші невидимі лісові сили умовляли їх, щоб вони пішли.

А Вовки тільки облизуються та глузують.

— Нам, — кажуть, — тут краще, як удома! Бо ваші Зайці та Кози ще не вчені. От ми їх і повчимо, щоб краще бігали...

¹ Обітниця — обіцянка.

Та недовго вони панували. Як тільки помітив добрий лісник, що в його лісі хижаки-зайди завелися, то й почав їх висліджувати. Уже аж трьох підстрелив. Однак останні не тікають. Тільки стали хитріші й ховаються від лісника. Тоді лісник і каже собі:

— Ну, ви хитрі, та і я ж не дурний. Побачимо, хто кого перемудрить!

Узяв він лопату, пішов у саму хащу та викопав там глибоченну яму, таку, що була вона зверху вужча, а зісподу ширша.

Потім понакладав зверху тонкого хмизу та рясно притрусив жовтим листом, бо вже тоді був приморозок і багато листя з дерев пообпадало. Одне слово, так він хитро все те зробив, що ніхто б не впізнав, де та яма. Тільки ж, щоб туди Вовків тягнуло, поклав усередину принаду — великий шматок старого сала.

Минув день, аж чує лісник зі свого двору, що виють Вовки. Прислухався — саме там, де він викопав на них яму. «Ну, це вже, певне, якийсь туди вскочив!» — міркує він.

Та й закортіло йому подивитися, дарма, що вже був вечір і в лісі стало зовсім поночі. Ухопив він рушницю та й подався. Прийшов до того місця й почав обережно підходити до ями. Але помилився, не догледів! Як шугне зненацька однією ногою! Не втримався й полетів сам у ту вовчу пастку.

Що ж його робити? Яма глибока, вилізти не можна, бо ж немає за що зачепитися. А в ямі темно-претемно. І бачить він, що в тій пітьмі десь у кутку немов дві маленьких жаринки жевріють... Аж серце йому захолонуло, бо вгадав він одразу, що там разом із ним і Вовк сидить. Мерщій вхопився він за рушницю, а потім і помислив: «Ну, що ж як я в пітьмі промахнуся, не вб'ю того ірода відразу, а тільки пораню?! Тоді ж він, підстрелений, живцем мене з'їсть!..»

Так-от, і не вистрелив він у Вовка, а вистрелив угору, у повітря. Думав, що тим і Вовка настрашить та й, може, хтось почує той постріл і допоможе йому з ями визволитися.

Але ж сидить він та й сидить, а ніхто йому на поміч не йде. Вистрелив він іще раз, а далі й боїться, бо залишився в нього тільки один набій. Отож коли б Вовк захотів на нього плигнути, то не було б йому чим і відбитися.

Засумував лісник. А далі як загукає:

— Рятуйте ж хоч ви мене, лісові духи!

Почули те сусідні Хухи та мерщій по Мавку Вербинку. Аж її немає дома: пішла в сусідні ліси прощатися з подружками, бо вже надходила зима, а Мавки швидко мусили лягати спати аж до весни.

Хоч як далеко була Вербинка, почула вона ще перший постріл у своєму лісі й мерщій полетіла додому. Думала, що, може, знову почалися гони й знову їй доведеться піклуватися про поранених звірів.

Коли ж вона підлітала до лісу, то почула й другий постріл. А тут назустріч їй викотилися Хухи й розповіли, що сталося.

Вербинка подалася до ями. Хутчій поскидала хмиз і листя. І коли там стало видніше, бо саме сходив місяць, побачила свого доброго лісника з Вовком. Кинулася вона тоді мерщій до свого батька.

— Тату, — каже, — швидше рятуйте лісника!

Лісовик одразу туди та як налетів на дерево, що стояло біля самої ями, так і повалив його. Деревина впала на вовчу яму, а її віти попадали вглибину. Тоді лісник ухопився за галузки й по них видерся нагору...

Не було чого йому й розпитувати. Знав він добре, що навколо ями всі дерева були міцні, їх і вітер би не звалив, не те, щоб самі собою могли падати. Таж того вечора й вітру не було. Отож він ураз зрозумів, що врятувала його не хто інша, як Мавка Вербинка, за те, що колись він захистив її Кізоньку.

Так вони й поквиталися. Тільки ж лісник хотів, щоб його було зверху. Узяв він відро молока та кухоль пшона. Наварив величезний чавун каші, притрусив цукром і корицею та поставив увечері на пеньок...

Ото був веселий бенкет у лісі тієї ночі... Аж мені шкода, що мене туди не покликали!

Бо хто ж таки не любить молочної каші з корицею?!

✦ Розвиваємо компетентності

Висловте своє ставлення до лісника. Як ви допомагаєте тваринам? Чи знаєте ви знаки, за якими можна орієнтуватися в лісі? Розкажіть про них.

Радимо прочитати

Казки В. Королева-Старого «Хуха-Моховинка» і «Потерчата».

1. Мавка Вербинка вперше об'явилася перед людиною, захищаючи
  - А Лисичку
  - Б Зайчика
  - В Куріпку
  - Г Кізоньку

2. *«Він був сумний, роздратований. Його світлі блакитні очі палали, як сині вогники в печі, кулаки було затято так, що аж довгі кігті впивалися в руки»* — це опис
  - А мисливця
  - Б Лісовика
  - В лісника
  - Г Вовка

3. Установіть відповідність.

Слова	Герой/героїня
1 <i>«Тисячі, ти-и-сячі йдуть сюди... А в кожного по кілька блискучих рушниць...»</i>	А Мавка Вербинка Б Лісовик В Зайчик Г лісник Д Хухи
2 <i>«Може, уже там є прибиті, підстрелені, що потребують негайної помочі?»</i>	
3 <i>«Ой, нароблять сьогодні ті безбожники великого нещастя... Багато їх, багато...»</i>	
4 <i>«Добре! Я візьму її до себе й сховаю до свого хліва. Там вона перебуде, поки одужають її ніжки...»</i>	

4. Де відбуваються події казки В. Королева-Старого «Мавка Вербинка»? Назвіть дійових осіб.
5. Що є реальним, а що фантастичним у цій казці?
6. Знайдіть опис зовнішності Мавки Вербинки й прочитайте його. Поміркуйте, чому творча уява наших предків наділила її очі, волосся та руки саме такими кольорами.

7. Знайдіть фрагмент, у якому Мавка Вербинка лікувала Зайчика, прочитайте його. Що ви знаєте про надавання першої допомоги потерпілим? Які ви знаєте лікарські рослини?
8. Який епізод казки найбільш напружений? Перекажіть його.
9. Як лісника характеризують його ж слова: «Коли даєш якусь обітницю, то мусиш її додержати»? Які ще риси вдачі лісника вам сподобалися?
10. Запишіть усіх дійових осіб казки «Мавка Вербинка» у три колонки.

Люди	Тварини	Міфічні істоти

11. Поділіть казку «Мавка Вербинка» на частини за змістом, дайте їм назви й запишіть їх як план.

12. **Створення малюнквого сюжету.** Попрацюйте в групах. Кожна група, вибравши один із запропонованих епізодів, має намалювати до нього ілюстрацію. Після завершення роботи розмістіть на дошці ілюстрації в тій послідовності, у якій розгортаються події в казці «Мавка Вербинка».

Епізоди: 1) Лісовик налітає на дерево й звалює його на яму; 2) Мавка Вербинка відкрилася перед лісником; 3) лісник опиняється в ямі з Вовком; 4) лісник готує молочну кашу з корицею; 5) Мавка Вербинка надає допомогу Зайчику; 6) Мавка Вербинка звертається до Хух по допомогу.

1. Навчіться стисло переказувати казку В. Королева-Старого «Мавка Вербинка» за складеним планом.

2. Прочитайте казку В. Симоненка «Цар Плаксій та Лоскотон» і випишіть у зошит незрозумілі слова.

Подумайте й розкажіть

- Яка міфічна істота викликає у вас найбільше симпатій?
- З ким із міфічних героїв / героїнь ви хотіли б подружитися?
- Що б ви змінили в казці В. Королева-Старого «Мавка Вербинка»?

ВАСИЛЬ СИМОНЕНКО (1935–1963)

Василь Симоненко народився в 1935 р. на Полтавщині — землі, яка подарувала Україні багатьох талановитих митців / мисткинь. Його дитинство та юність припали на роки воєнного й післявоєнного лихоліття. Василь зростав без батька, його замінив хлопчикові рідний дід Федір, що майстерно вмів виконувати пісні про сиву давнину. Про це В. Симоненко пізніше написав:

А він вимовляє, виспівує
Гарячі прості слова —
І все давниною сивою
В очах моїх ожива.
І плачу, було, й сміюся,
Як слухаю ті пісні...
Спасибі ж тобі, дідусю,
За те, що ти дав мені.

Мама працювала вчителькою. Саме вона навчила сина жити по совісті. Його однокласники й однокласниці згадують, що він майже не вчив уроків, усе ловив на льоту з пояснень учителя (пригадайте: такий талант мав І. Франко). Хіба що уроки з математики доводилося робити вдома. Школа була аж за дев'ять кілометрів від села, де жила сім'я Симоненків. Учителі розповідали, що одного дня в якусь несусвітню завію, коли учні із сусідніх сіл не прийшли на уроки, Василь усе ж таки дійшов до школи.

Ніякі труднощі не були перешкодою в навчанні В. Симоненка, він був відмінником. У шкільному журналі, який зберігся, — тільки п'ятірки (у той час була п'ятибальна система оцінювання). Проте поміж них є одна двійка: учителька дала завдання написати твір на тему «Моє щасливе дитинство». Робота Василя мала один рядок: «У мене щасливого дитинства не було...»

Школу В. Симоненко закінчив із золотою медаллю, потім навчався на факультеті журналістики Київського університету.

У літературі відомий як тонкий лірик, світла людина й патріот. У спадщині поета є і твори для дітей, один із найвідоміших — казка «*Цар Плаксі́й та Лоскотон*», яка вам обов'язково сподобається.

❖ *До речі* Казку «Цар Плаксі́й та Лоскотон» В. Симоненко написав за одну ніч, а вже наступного дня читав її сину Олесеві як першому критику. Люблячий батько довіряв своїй дитині: рядки, які син запам'ятав, він друкував, а решту доопрацьовував. Напевно, саме тому діти й люблять цю казку.

ЦАР ПЛАКСІ́Й ТА ЛОСКОТОН

Цареве сімейство

Там, де гори і долини,
Де гуляє вітровій, —
Там цвіте краса-країна
З дивним ім'ям Сльозолій.
І колись в країні тій
Був на троні цар Плаксі́й,
Голова його — мов бочка,
Очі — ніби кавуни.
В Плаксі́я було три дочки
І плаксивих три сини.
Старша звалася Нудота,
Середульшенька — Вай-Вай,
Третя донечка — Плакота,
Всі сльозливі через край.
А цареві три сини
Так і звались — Плаксуни.
Отака була сім'я
У царя у Плаксі́я.
Цілі дні вони сиділи,
Голосили, та сопіли,
Та стогнали, та ревли,
Сльози відрами лили.

Цар Плаксі́й велів сердито:

«Хай із ними день при дні
Плачуть всі в країні діти,
Бо сміятись і радіти
У моєму царстві — ні!
Хто всміхнеться —

в часі тім

Я того негайно з'їм!»
Ще була у Плаксі́я
Грізна гвардія своя:
В ній служили молодці
Забіяки-сльозівці.

Хто сміявся —
вони хапали
І нагайками шмагали,
Так що в царстві тому
скрізь
Вистачало плачу й сліз.
Цар любив, як плачуть
діти,
Бо любив їх сльози пити.
Отакий був цар Плаксій
У країні Сльозолий.

Дядько Лоскотон

Але в тому диво-царстві,
Зневажаючи закон,
Жив у мандрах і митарстві¹
Добрий дядько Лоскотон.
Він приходив кожний
вечір —
Хай чи дощ іде, чи сніг —
До голодної малечі
І усім приносив сміх.
Мав він вдачу теплу й щиру,
Ще й лукавинку в очах.
І була накидка сіра
В Лоскотона на плечах.
Лоскотливі мав він вуса
І м'якенькі, наче пух.
І м'яке волосся русе
Розсипалося до вух.
Він як прийде, залоскоче,
То сміється, хто й не хоче.
Тільки де він появлявся,
Зразу плач там припинявся,
І приходив до усіх
Голосний та щирий сміх.
Не любили Лоскотона
Цар Плаксій і Плаксуни,

Видавали заборони
Проти лоскоту вони.
І за дядьком Лоскотоним
Із нагайками в руках
Охоронці злих законів
Полювали по хатах.
Але дядько Лоскотон
Не боявся цих заслон:
Він ходив по всій країні
І носив з собою сміх
В розмальованій торбині,
В пальцях лагідних своїх.

Арешт Лоскотона

Розізлився тоді Плаксій —
Цар країни Сльозолий.
Гнівно він гукнув із трону:
«Гей, ледачі сльозівці!
Хто впіймає Лоскотона,
Буде муж моєї дочці!
Хто його посадить в льох —
Вибирай одну із трьох!
Бо уже цей Лоскотон
Скоро нам розвалить трон:
Що тоді ми будем пити,
Як не будуть плакати діти?!»
І завзяті сльозівці
Понеслися у всі кінці,
Щоб скарати по закону
Баламута Лоскотона.
Довго скрізь його шукали,
У всі шпари заглядали,
Перерили всі двори,
Обходили всі бори,
Час потратили дарма:
Лоскотона скрізь нема,
Бо його завжди і всюди
Од ловців ховали люди.

¹ Митарство — тяжкі переживання, труднощі.

Опівночі Лоскотон,
 Коли всіх колише сон,
 Йшов собі в бідняцькі хати
 Їхніх діток розважати.
 Був тоді у Плаксія
 Лютий посіпака¹,
 Віроломний, як змія,
 Капітан Макака.
 Так хотілося йому
 Царським зятем стати,
 Що ні разу в ту зиму
 Не лягав і спати.
 Все ходив, усе він слухав
 І нарешті все рознюхав.
 На світанку Лоскотон,
 Насмішивши діток,
 У міцний поринув сон
 Між кленових віток.
 А лукавий капітан
 Підкрався змієм
 Й Лоскотонові аркан²
 Зашморгнув на шії.
 Руки вивернув назад,
 Міцно спутав ноги

¹ *Посіпа́ка* — прислужник, готовий допомагати в будь-яких діях, переважно ганебних.

² *Аркан* — довгий мотузок, за допомогою якого ловлять коней та інших тварин.

І мерщій у Плаксоград
 Рушив у дорогу...

Весілля в палаці

Лоскотона посадили
 За вузенькі ґрати,
 А в палаці порішили:
 — Час весілля ґрати... —
 Гей, зійшлися царенята
 І придворна свита
 Наречених шанувати,
 Сльози діток пити.
 До вінця веде жених
 Висохлу Нудоту,
 Та дивитися на них
 Зовсім неохота.
 Хоч Макака був брудкий,
 А вона ще гірша,
 Їм поет один гладкий
 Присвятив ще й вірша.
 Стільки там було хвальби,
 Так скрасив їх вроду —
 Навіть жаби від ганьби
 Булькнули у воду!
 Але цар ходив, пишався,
 Він із зятем цілувався,
 Похвалявся: «Ну, тепер
 Лоскотон, вважай, умер!
 Недоступним став для всіх
 Голосний та щирий сміх.
 Тож від радості стрибайте!
 Тож від радості ридайте!
 Ми тепер встановим скрізь
 Віковичне царство сліз!»
 Так розхвастався Плаксій —
 Цар країни Сльозолий.

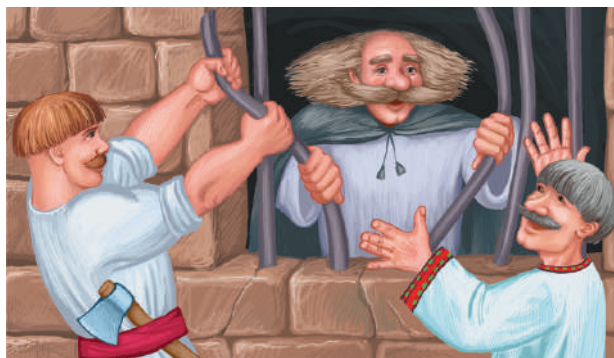
Звільнення Лоскотона

Та поки гуло весілля,
То п'яниці вартові
Напились якогось зілля
Та й послули у траві.
А вночі йшли до в'язниці
Батраки¹ й робітники,
Щоб звільнити із темниці
Лоскотона на віки.
Рознесли всі перепони,
Гнули ґрати, мов пруті:
— Гей, веселий Лоскотоне,
Це прийшли твої брати!
Йди до нас, веселий брате,
В нашу здружену сім'ю!
Підем разом догравати
Ми весілля Плаксію...

Продовження весілля

У палаці кожен скаче
Та від щастя гірко плаче,
Ллються сльози, як ріка, —
Бачте, радість в них така!
Раптом цар упав на трон:
— Ой, рятуйте —
Лоскотон! —
Всі відразу «ох!» та «ах!»,
Жах у кожного в очах.

А веселий Лоскотон
До царя стрибнув на трон
І сказав йому якраз:
— Насмієшся ти хоч раз!.. —
Став царя він лоскотати,
І Плаксій став реготати.
Так сміявсь —
аж заливався,
Аж від реготу качався, —
Кулаками очі тер —
Потім лопнув і помер.
Ой, була ж тоді потіха
Цар Плаксій помер од сміху!
З ним придворні одубіли,
Бо сміятися не вміли.
А цареві три сини,
Три завзяті Плаксуни,
Так сміялись-реготали,
Що штани з них поспадали —
Тож всі троє без штанів
До чужих втекли країв.
Три царівни теж навтьоки
У чотири бігли боки.
Кровопивці-сльозівці
Стали п'явками в ріці,
А Макака-забіяка
З'їв себе із переляку.
Так веселий Лоскотон
Розвалив поганський трон.

¹ Батра́к — бідний селянин-наймит.

Сам же він живе й понині,
Дітям носить щирий сміх
В розмальованій торбині,
В пальцях лагідних своїх.
Схочеш сам піти в цей край,
То маршрут запам'ятай:
Треба йти спочатку прямо.

Потім вправо завернуть,
А тоді поміж дубами
Поведе наліво путь.
Після цього вже помалу
Чимчикуй куди попало:
Як од втоми не впадеш —
В цю країну попадеш.

✦ Розвиваємо компетентності

Хто з дійових осіб казки В. Симоненка «Цар Плаксій та Лоскотон» викликав у вас симпатію? Чи згодні ви з думкою, що усмішка й доброзичливість — ключі до серця людини? Чи мають право на усмішку працівники офісу під час укладання угоди, прийняття нового спеціаліста/спеціалістки на роботу чи в іншій діловій ситуації?

✦ Теорія літератури

Віршована мова

Віршована мова має ритм, вона розмірена, їй властиві образність та емоційність. Казка «Цар Плаксій та Лоскотон» написана саме такою мовою. Що таке *ритм*?

Ритм — це розміреність і злагодженість у звучанні. Також ритм може досягатися завдяки рівномірному чергуванню наголошених і ненаголошених складів. Якщо проставити наголоси в будь-якому з наведених вище уривків, то помітимо, що в більшості випадків почергово розміщено наголошений та ненаголошений склади, наприклад: «*Ллютьс^я сльоз^и, як ріка*». Придивіться: у рядку сім складів, із них наголошені — перший, третій, п'ятий та сьомий, а ненаголошені — другий, четвертий та шостий. Таке чергування створює у вірші ритм, воно ритмізує рядок.

Мова вірша може мати риму, а може й не мати. Що таке *рима*?

Ріма — це співзвучні закінчення рядків у віршованому творі. Знайдіть риму в казці В. Симоненка. Прочитайте рядки.

У палаці кожен ска <u>че</u>	Ллютьс ^я сльоз ^и , як рі <u>ка</u> , —
Та від щастя гірко пла <u>че</u> ,	Бачте, радість в них та <u>ка</u> !

Зверніть увагу на кінець рядків: перший рядок співзвучний із другим (рима *аче*), а третій — із четвертим (рима *ка*). Отже, у цьому уривку перший рядок римується з другим, а третій — із четвертим. До речі, римування може відбуватися і в інший спосіб: наприклад, перший рядок римується з третім, а другий — із четвертим, як у такому уривку.

Але в тому диво-царстві,
Зневажаючи закон,

Жив у мандрах і митарстві
Добрий дядько Лоскотон.

А ще ритмізації сприяють **паузи** — короткі перерви (або зупинки) під час читання, які у вірші здебільшого збігаються із закінченням рядка. Віршовану мову записують у колонки.

Часто віршований текст поділяють на строфи, чого немає в казці «Цар Плаксій та Лоскотон». У цьому творі віршований текст іде суцільним полотном.

Строфа — це кілька рядків, згрупованих за змістом та інтонаційно. Вона може об'єднувати два рядки (*двовірш*), три рядки (*тривірш*), чотири рядки (*чотиривірш*) і більше. Коли будете читати твори Т. Шевченка, П. Тичини, М. Рильського, зверніть увагу на особливість строф у їхніх віршах. Тож не плутайте поняття «рядок» і «строфа», коли йдеться про поетичний твір.

1. Портретна характеристика «...голова його — мов бочка, очі — ніби кавуни» належить

- А** Лоскотонові
Б Плаксу

- В** Плаксію
Г Макаці

2. Установіть відповідність.

Слово	Лексичне значення
1 аркан	А бідний селянин-наймит у багатія
2 батрак	Б заможний селянин у давні часи
3 посіпака	В тяжкі переживання, труднощі, поневіряння
4 митарство	Г мотузок, за допомогою якого ловлять коней
	Д прислужник, який готовий допомагати навіть у ганебних діях

3. Установіть відповідність.

Персонаж	Вчинок
1 Лоскотон	А з'їв себе з переляку
2 Плаксій	Б носить у торбині сміх
3 Макака	В подався до чужих країв
	Г п'є сльози дітей

4. Чим віршована мова відрізняється від прозової?

5. Прокоментуйте імена членів царської родини та назву країни.

6. За що діти й дорослі любили Лоскотона? Як вони допомогли йому в скрутну хвилину?
7. Знайдіть і прочитайте портрет Лоскотона. Які засоби за-свідчують симпатію автора до цього героя?
8. Чому капітан Макака вирішив допомогти Плаксію знайти Лоскотона? Які слова використовує автор, характеризуючи Макаку?
9. Визначте, чому В. Симоненко вирішив написати казку про плаксу й веселуна.
10. Випишіть у зошит приказки й прислів'я, які близькі за змі-стом до казки «Цар Плаксій та Лоскотон».

Тобі сміх, а мені плач.

Сміх — найкращі ліки.

Буває сміх і крізь сльози.

Дурню сміх — розумному сльози.

Краще сміятися, ніж плакати.

Скоре на сміх — гостре на плач.

Не смійся багато, бо скоро будеш плакати.

Над товаришем не смійся, бо над собою заплачеш.

11. **Гра «Упізнай героя».** Упізнайте за цитатами героїв літератур-ної казки В. Симоненка «Цар Плаксій та Лоскотон» і запишіть їх у зошит. Перевірте з учителем/учителькою відповіді й визна-чте кількість балів, яку ви отримали (кожна правильна відпо-відь — 1 бал). Визначте переможців.

1. «Хто сміявся — **вони** хапали і нагайками шмагали».

2. «Голова **його** — мов бочка, очі — ніби кавуни».

3. «Мав **він** вдачу теплу й щиру, ще й лукавинку в очах».

4. «Віроломний, як змія», «з'їв **себе** із переляку».

5. «(...) одубіли, бо сміятися не вміли».

6. «Так сміялись-реготали, що штани в **них** поспадали...».

7. «(...) теж навтьоки у чотири бігли боки».

8. «(...) напились якогось зілля та й послули у траві».

12. Складіть маленький вірш із поданими римами.
... прилетіли; ... вони; ... сповістили; ... весни.

Запишіть у зошит перші чотири рядки Державного Гімну України й підкресліть у ньому рими.

Подумайте й розкажіть

- Кому з героїв чи героїнь ви найбільше симпатизуєте?
- Чого навчила вас казка?
- Кого з дійових осіб казки ви зіграли б у шкільній виставі?

ОЛЕКСАНДР ОЛЕСЬ (1878–1944)

Про що ви дізнаєтеся?

- Що таке драматичний твір і гіпербола?
- Що таке ремарки й декорації?
- Чим прославився Микита Кожум'яка?

Олександр Олесь (справжнє ім'я *Олександр Іванович Кандиба*) відомий у літературі передусім як тонкий лірик. Він належить до тих людей, яким довго чекати слави не довелося, адже на другий день після виходу у світ його першої збірки віршів «*З журбою радість обнялась*» він прокинувся знаменитим.

Поезія Олександра Олеся відразу припала до душі читачам, недарма Леся Українка заявила, що він її випередив і тепер писати вірші їй не варто.

З поезією Олександра Олеся ви ознайомитеся в 10 класі, а в 5 класі вивчатимете віршовані оповіді «*Заспів*», «*Україна в старовину*», «*Похід на Царгород*» та «*Ярослав Мудрий*» із книжки «*Княжа Україна*» (с. 153). Її сюжет постав на основі літописних даних, тож, читаючи, ви поринете в сиву давнину. Сподіваємося, вам буде цікаво перенестися, ніби машиною часу, на тисячу років назад і познайомитися з князем, якого народ нарік Мудрим.

А ще ви прочитаєте казку Олександра Олеся «*Микита Кожум'яка*», що написана для постановки на сцені. Вона створена на основі сюжету однойменної народної казки.

МИКИТА КОЖУМ'ЯКА

Казка в чотирьох картинах

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Микита
Кожум'яка;
Батько, він же Дід;

Князь;
Княгиня;
Князівна;

Джура;
Дівчина;
Посланець;

Гонець;
Воеводи;
Сини;

Парубок;
Старий дід;
Діти;

Дівчинка;
Юрба.

КАРТИНА ПЕРША

Палати Князя.

Дівчина

Сумний наш Князь,
Сумний наш Князь,
Лягли йому на чоло хмари,
Неначе ждуть нас
знов удари,
Неначе знов орда знялась...

Княгиня

Ах, я так серцем не боліла,
Коли орда в степах кипіла,
І він з мечем і на коні
Літав орлом між ворогами,
А кров червоними
квітками
Цвіла на дикім бур'яні.
Тепер же я горю в огні, —
Невже віддати мушу Змію
Дочку мою, красу, надію,
Сама згубити її мушу?
Ах, краще б взяв
мою він душу...

Дівчина

Лишіть! Послухайте мене:
Ще, може, лихо і мене.
Ще, може, найдеться
в державі
Юнак хоробрий, молодий,
Що й сам повернеться
у славі
І вславить трон ваш
золотий.
Хай Змій віки уже
лютує, —

Всьому на світі край свій є...
Княгине! Серце моє чує,
Що Змія лицар той уб'є!

Княгиня

Покинь свої химерні мрії
І в очі правді подивись:
Прийшла черга —
і смерть надії,
І не змагайся, і корись...
От так колись черга настане,
І згину я, і згинеш ти...

Дівчина

Чому ж увесь народ не встане
Страшного ката розп'ясти?!
Хай має він залізні руки,
Хай має безліч він голів,
Нехай страшні народні
муки, —
А ще страшніш народний
гнів.

Княгиня

Мовчи... Бо й стіни
мають вуха!..
І що, коли нас Змій
підслухав, —
Удвох загинем в одну мить!

Дівчина

Ах, в серці кров моя кипить!
Коли б Князівну врятувати,
Я б не боялась самострати...

Княгиня

У тебе серце золоте...
Мовчи!.. Здається, хтось іде...

Дівчина, угледівши на порозі
Князя, виходить.

Князь

Недобрі знов у тебе очі...
Чому?! Від сліз?
Не спала ночі?
Тому моя й журба
                    подвійна...

Княгиня

Ні, Князю мій!
                    Ні, я спокійна.

Князь

Спокійна... ти...
                    А де ж вона?

Княгиня

Сидить в задумі край вікна
І в простір дивиться кудись...
А очі слізьми налились...

Князь

Невже країна вся байдужа?..
Невже у нас немає мужа,
Палкого серцем, молодого,
Який би зваживсь на двобій,
Невже не знайдеться нікого
В державі нашій молодій?!

Входить Джура.

Князь

Що сталося, Джуро?
                    Чийсь гонець?

Джура

Атож! Від Змія посланець.

Князь (до Княгині)

Іди собі в свої покої.

Княгиня

Ах, не минути долі злої...
(Виходить.)

Князь

Хм! Посланець?!
Від Змія... Клич!

Джура

Такий він чорний,
                    як та ніч!..
Такий зубатий та окатий...

Князь

Дарма!.. Іди, зови в палати!
Посланець (входить)
Наш пан, великий володар
Землі й самого пекла цар,

Прислав мене тобі сказати,
Що мушиш ти Дочку віддати.
Лишає він тобі три дні...
Оце сказать звелів мені.
А що мені сказати Пану, —
Кажи, бо так я не одстану.

Князь
За три дні відповідь я дам...
Яку — твій Пан почує сам.

Посланець
Гляди! Накличеш ще біду...
Дивися сам... Так я піду.
(Виходить.)

Князь
Щоб нарешті ката-гада
Наш позбавився народ,
Джуро, скликать воєвод!
Нині ввечері нарада!

Джура
Воєводи надворі
Ходять, радяться,
міркують,
А у Змія на горі,

Кажуть, зранку
бенкетують.

(Пішов.)
Князь
...Відчуваючи зарані,
Що у них бенкет останній!

Княгиня *(входить)*
Що, пішов?

Князь
Пішов, здається.

Княгиня
Як у мене серце б'ється!
Що ж було тут, розкажи.

Князь
Та нічого... Залиши!
Мусить бути те, що буде...

Княгиня
Як горять у мене груди!..
Келих випитий до дна...
Вся отрута...

(Побачила князівну.)
Ах, вона!

Князівна (*входить*)
Мамо, тату! Не журіться!..
Ви навколо подивіться:
Смерть зливається

з життям,
Розцвіт тут, занепад там...
Хай я згину в пащі Змія,
Та в мені живе надія,
Що загине й він колись
І потоки людських сліз
Згодом висохнуть росюю...

Княгиня
Доню, донечко, з тобою
Хтось навек розлучить нас...
Чи ж коли настане час,
Що тебе угледжу знову
І голівоньку шовкову

Знов до серця притулю,
Чи, напоена журбою,
Тільки сльози розіллю,
Сиву голову схилю?

Князь
Ні, до зброї, до двобою!
Зараз скличу воевод
І, коли вони, безсилі,
Схилять голови похилі,
Підніму я весь народ —
Або більше я не Князь!
Джуро! Слухати наказ:
Всі столи едабом¹ вкрити,
Воевод цю мить просити.

КАРТИНА ДРУГА

Велика світлиця в палатах Князя. За столами сидять воеводи.

Князь
Воеводи, в горі, в тузі
Вас, мої і слуги, й друзі,
Скликав я на раду днесь²...
Я не сам, народ увесь
Просить вас пораду дати,
Як державу врятувати,
Як скрутити Змія злість,
Бо він всіх нас переїсть.
Ви згадайте, скільки
крацих
Вояків пропало в пащі,
Скільки в розквіті дівчат
Йде щороку з наших хат.

За яку, скажіть, провину
Мусим ми платити
данину?!
За що кров з нас смокче
Змій?
Воеводи, на двобій!
Що черга Дочці, —
байдуже,
Хай моя Княгиня тужить,
Все дарма... Але неволі
Мусим крикнути:
«Доволі!»
Досить нам зубів і лап!
Хто не бореться, той раб!

¹Едаб — коштовна шовкова тканина.

²Днесь — сьогодні.

Перший воевода
 Мусим ми скоритись доли —
 Вітром гнеться й дуб у полі.

Другий воевода
 Гнулись ми, та досить
 гнутись —
 Час до вітру обернутись!..

Третій воевода
 Правда! Час підставить
 груди:
 Хай що буде, те і буде!
 Мусить статися двобій.

Четвертий воевода
 Хай загине лютий Змій!

П'ятий воевода
 Мусить край настати Змію!

Князь
 Бачу, слухаю, радію.
 Але хто себе і зброю
 Вкриє славою ясною?!

Тиша.

Другий воевода
 Що ж замовкли,
 люди добрі?!
 Є ж у нас борці хоробрі!
 Їхні руки з криці куті...
 І, як звірі, в гніві люті.

Перший воевода
 Їхні руки, кажеш, з криці!..
 Чув вже я...
 Лиши дурниці,
 Досить тих борців хвалити!..

Краще — де вони, —
 вкажи ти;
 Їх, на жаль, у нас немає...

Джура (*входить*)
 Дід там... Справу
 пильну має,
 Хоче Князю щось сказати.

Князь
 Що ж, гаразд!
 Зови в палати.
 Вибачайте, воеводи,
 Що нараду перервав.

Третій воевода
 «В лихоліття всі
 до згоди», —
 Батько мій колись казав.
 Хай земля йому пером!

Дід (*входить*)
 Б'ю я Князеві чолом,
 Б'ю чолом і воеводам!
 Чув я, Князю мій, що ти
 Перестав спокійно спати,
 Що до тебе йдуть свати,
 Щоб Дочку твою узяти.

Перший воевода
Тут не місце жартувати!

Дід
Я, панове, не жартую,
Не для жартів я прийшов:
Я до Князя в серці чую
І пошану, і любов.
Воеводи! Не годиться,
Щоб віддав Дочку наш Князь.
Треба з лютим Змієм битися,
Щоб не жер він більше нас.
Князю! Треба вбити гада!

Князь
Ось про це і йде нарада...
Але б хто на бій пішов?!

Дід
Змія б син мій поборов.

Князь
Що ж, він дужий?

Дід
Та не знаю,
А подужав би, гадаю.
Всі сини мої, панове,
Молоді, міцні, здорові,
А найменший —
щось страшне!
Вже з трьох літ боров мене!
...Раз колись коня мій син
Перекинув через тин.
...А сердитий!..

Тільки слово —
І скипів, і вже готово!
Що підвернеться під руку,
Все потрощить, як макуху!
Скажеш: «Сину,
час вставати!» —
І тікай, тікай із хати,

Бо, що трапиться на очі,
Те тобі й на спину скоче!
Сміх і сльози...

Чулий, добрий,
І розумний, і хоробрий,
І всіх любить нас, либонь,
А зачепиш — як огонь!
Князю! В мене є надія,
Що подужає він Змія.

Князь
Ах, коли б він гада вбив,
Я б тебе озолотив!
Незабаром замість хати
Мав би ти, старий, палати,
Мав би коней і волів —
Все, що тільки б захотів...

Дід
Не прошу нічого в тебе,
Та мені його й не треба;
Я хотів лише тобі
Помогти в тяжкій журбі...

Князь
Ох, старий, тяжка година!
Що ж... Поклич до мене сина!

Дід
Щоб пішов він?! Та нізащо!
Не послухає, ледащо.
Він не встане із стільця.

Князь
Що ж — послати посланця?

Дід
Де там! Знаю я синів!
Шли дванадцять посланців,
Шли найкращих, молодих.
Не послухає старих!
Як не вийде знов нічого,

Шли малих дітей до нього.
Наймиліш йому дитина...
Отакого маю сина!

Князь
Все зроблю, сивенький мій,
Тільки б завтра був двобій!
Я на все, старий, готовий!
Прощавай, іди здоровий.

Перший воевода
Цей уб'є напевно гада!..

Князь
Що ж... Скінчилася
нарада...
Дуже ви допомогли...
Але є ще в нас орли,
Та не тут, не в цій палаті,
А в мужицькій простій хаті!

Князь устає і виходить. Разом із ним устають і воеводи
з ніяково похиленими головами.

КАРТИНА ТРЕТЯ

Подвір'я Кожум'яки. Сини при роботі.

Перший син *(співає)*
«На горі мак цвіте,
А волошка в житі.
Любить дівчину юнак
Над усе на світі.
Одружився б з нею він,
Взяв її додому,
Та далеко до зорі
Місяцю ясному».

Другий син
Гарна пісня, що й казати...
І чому на світі так:
Любить дівчину юнак,
Та не може її взяти?

Третій син
Вибирати треба рівну,
Незважаючи на смак...
Ось Микита наш, дивак,
Покохав собі Князівну.

Четвертий син
Тихше!.. Може він почути,
І тоді нещастю бути:

Вхопить шкуру
та як трісне —
Дух твій вийде, ані писне!

Третій син
Коли шкурою вже лясне, —
На добраніч, сонце красне!

Четвертий син
А ви чули чутку дивну?
Кажуть люди, що Князівну
Завтра Змію віддають...
У палатах сльози ллють!..

Другий син
Що робить?
Прийшла черга
Невблаганна, грізна, люта...
Ех, коли б оця рука
Та була з заліза кута!

Четвертий син
Таку руку має він,
Наш найменший брат
Микита.

Не з заліза — з криці лита!
Переміг би він один...

Перший син

Гей, Микито, чуєш ти,
Що Тарас про тебе каже?
Може б, ти схотів піти?..
Переможеш, Змій поляже.
Зважся, з силою зберись
І — на гада!

Микита

Одчепись...

Батько *(входить)*

Гарно, сину, дуги гнеш —
Це сьогодні уже п'яту?

(До другого)

І ти добре шкури мнеш...
Що ж! Нову збудуєм хату,
Купим пару ще волів
Та новий поставим хлів.
А Микита?! Цей відразу
По дванадцять шкур бере...

Другий син

З його сила так і пре:
Він поміг уже й Тарасу...

Четвертий син

Ех, цю б силу та на Змія!
Та чомусь плоха надія...

Входять дванадцять парубків.

Парубок *(до старого
Кожум'яки)*

Князь великий нас послав
І чолом звелів нам бити
До твого синка Микити,

Щоб він відповідь нам дав.
Князь довідавсь, що твій син
Неймовірну силу має,
Що в державі він один
Ката-Змія подолає.

(До Микити)

Отже, Князь хотів би знати,
Чи ти підеш на двобій,
Бо Князівну нашу взяти
Післязавтра хоче Змій.
Що звелиш сказати Князю?
Не вагайся, кажи відразу:
Будеш ти з тим гадом
биться?..

Що ж мовчиш ти?..

Микита *(рве дванадцять шкур)*

Одчепіться!..

Геть! Не маю я охоти
Розмовлять під час роботи.

Батько *(до парубків)*

Кепсько... Ви мовчіть тепер...
Тихо йдіть собі додому,
Бо не спустить він нікому!
Бач, дванадцять шкур
роздер.

*Парубки з похиленими головами
пішли.*

Батько

Сину, сину! Що ж це буде?
Це ж були від Князя люди...
Негаразд, мій любий сину...

Микита

Слово ще — й робити кину.

Входять дванадцять дідів.

Старий дід

Князь послав нас до Микити
І звелів чолом нам бити!

(Уклоняються.)

Довго Князь марнів від суму,
Все мовчав і думав думу,
І надумавсь він повстати
Проти Змія, проти ката,
І почав він добиватись —
Хто б міг з гадом потягатись.
І повірите: пів світу
Показало на Микиту.
Кажуть: другого немає,
Він і біса подолає.
Згляньсь на Князя,
край спаси!
Яку ж відповідь даси?

Микита

Ходять, лазять, заважають,
Від роботи одривають,
Хоч покинь та з двору йди...

Батько *(пошепки до дідів)*
Йдїть, бо близько до біди!

Микита

Знов набилось повний двір...
Через вас дванадцять шкір
Вже подер... Хіба не шкода?

Батько

Йдїть, бо станеться пригода!

Діди пішли.

Батько

Що це, сину?! Глум, пиха?

Микита

Не доводьте до гріха!

Батько

Я мовчу...

Не хочеш битись, —
Будем Змієві коритись.

Перший син

Бачать: робить — почекайте,
Не схотїли — ну, так майте.

Входять дванадцять дітей.

Дівчинка

Нас прислали до Микити,
Ми прийшли його просити.
Де ж він, той, що дуги гне?

Батько

Ось він, діти, шкури мене.

Дівчинка

Князь, Княгиня і Князівна
Низько б'ють тобі чолом.
Налети орлом на Змія,
Вбий його своїм крилом.
Коли кращу від Князівни
Найдеш квітку навесні,
І коли темніше неба
Її віченьки ясні,
Коли є корали в морі,
Червонїші уст її,
І коли від неї краще
Заспївають солов'ї, —
То не йди... Вона й не хоче.
Коли ж чуєш правду ти,
На двобій із лютим Змієм
Мусиш, лицарю, піти.
Все ти матимеш, що схочеш,
Зробить Князь для тебе все,
А вона тобі в дарунок
Власне серце принесе...

Микита

Скарбів, діти, я не хочу!
Що б робив я з скарбом тим?
Недосяжна зірка в небі,
Хоч вона і сяє всім.
Йдіть скажіть ясному Князю,
Що іду я на двобій,
Що поміряюсь я з гадом,
Хоч і дужий, кажуть, Змій.
Йдіть скажіть, що за хвилину
Я у Князя на дворі
Хочу спробувати силу,
А уранці — на горі.

Дівчинка

Низько б'єм чолом
Микиті...
Ще не вмерла правда
в світі,
Вогник віри не погас...
Гонець (*вбігає*)
Люди добрі! Лихо в нас!
Прилетів на крилах гад
І Князівну вкрав з палат!
Усі наче закам'яніли.

КАРТИНА ЧЕТВЕРТА

Майдан за містом. Удалині, на горі, химерний замок Змія з різнокольоровими, освітленими огнями вікнами. Ліворуч попід горою — частина міста. Ледве починає розвиднятися. Юрба щохвилини збільшується.

Перший голос

Ось тут, ось тут ставай:
Все видко звідси буде,
А ти не заступай:
Хай дивляться і люди.

Другий голос

Народу звідусіль
Іде сюди без ліку,
Ідуть із міст і сіл
Дивитись на потіху.

Третій голос

Хотілося б піти
До замку, аж на гору...

Четвертий голос

І смерть собі знайти,
Але вже певну й скору.

П'ятий голос

Та там тебе чорти

Умить на вила схоплять,
Розірвуть, як хорти,
Або в смолі утоплять.

Четвертий голос

А скільки їх прийшло
До Князя у палати!..
І Князю довелось
Дочку свою віддати.

Третій голос

Коли б це вдень було,
Ми б шлях їм показали,
А то вночі прийшли,
Коли всі міцно спали.

Другий голос

Та де там! Серед дня
На крилах Змій прилинув,
Князівну ухопив
І наче в прірву згинув.

Перша дівчина
Сьогодні Князь ішов,
Мовчав, сховавши муку,
Княгиня ж — як та ніч...
Її вели під руку.

Друга дівчина
Я бачила в дворі
Микиту Кожум'яку:
Усе сміється він —
Ні крихти переляку!

Третя дівчина
Залізну булаву
Всю ніч йому кували,
Нещасні ковалі
І стілечки не спали.

Перший голос
Здається, ось ідуть
Княгиня з Князем
поруч...
Микита шапку зняв,
Пішов собі праворуч.

Друга дівчина
В палац, до замку йде!
Ой лишенько, ой горе!
Та що ж це буде з ним?
Та він же не поборе?!

Парубок *(з дерева)*
Погляньте: став, як дуб,
І стукає в ворота...
Змій виглянув з вікна
І сипле іскри з рота!!!

Другий голос
Князь! Князь! Шапки
з голів...
Дорогу! Розступіться!

Третій голос
Княгиня також з ним
Іде на бій дивиться.

Князь
Добридень вам усім!
Усіх тут вас вітаю...
В страшний, тривожний час
Я шапку вам скидаю.

Дід
Б'ємо тобі чолом,
Б'ємо й твоїй Княгині!
Минало тебе зло,
Мине тебе і нині.
Я Змія знав здавен
І силу його знаю:
Микиту щоб побив, —
Я, Князю, не гадаю.
Хіба що Змій огнем
Микиті спалить очі,
Та хлопець він верткий
І набік в час відскочить.

Князь із Княгинею пішли
наперед.

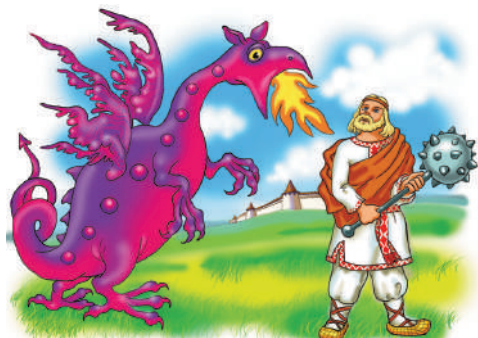
Голос *(з дерева)*
Ой, гляньте, гляньте: Змій!

Перша дівчина
Ой лишенько, дивіться!

Друга дівчина
Який страшний та злий!
І в сні таким не сниться.

Другий голос
Микита одступив...

Друга дівчина
Невже це з переляку?

Третій голос

Микита не здригне:
Я знаю Кожум'яку.

П'ятий голос

Посипав іскри Змій.
Горять, вгорі літають,
Мов снігом золотим
Вітри у полі грають.

Шостий голос

Схопились... ай, ай, ай!
Одскочили і стали...
Стоять і ждуть...

Сьомий голос

Ну що ж?
Хоч боки розім'яли!

Перший голос

Дивіться! Буде щось:
Микита наступає,
Тримає булаву,
Змій лапи потирає.
(Гук від удару.)

Ага! Ото дістав!

Другий голос
Дісталось і Микиті!

Дід

Це, мабуть, перший бій
Такий на цілім світі.

Другий голос

Ай, як розгнівавсь Змій!
Пустив, дивіться, пару,
Мов курява знялась.
О, знову кинув жару!

(Чути гупання булави.)

Голос *(з дерева)*

Не видко ані-ні!
Вся площа димом вкрита...

(Пауза.)

Дивіться: Змій упав,
Спіткнувся і Микита.

Третій голос

Схопились знов! Ай-ай!

(Чути: бух, бух, бух.)

Ну, тут вже буде край!

Другий голос

Погляньте: Змій зваливсь!
Це, мабуть, добре вшкварив!
Микита Змія взяв,
Ще раз об землю вдарив.
(Гупання.)

Люди весь час ворушаться, деякі пробують вилізти на дерева,
матері піднімають угору дітей.

Голос *(з дерева)*

Як мертвий, Змій лежить...
Лежить і не здригнеться...

Микита в боки взявсь,
Стоїть собі й сміється.

Крики

— Слава, слава, слава!
 — Слава, слава Микиті!
 — Хай живе Князь!
 — Хай живе Микита!
 — Слава, слава, слава!

Крики

— Князівну, Князівну!
 — Князівну несе!
 — Хай живе Князь...

Перший голос

Микита вже з палацу йде
 І на руках виносить...

✦ Розвиваємо компетентності

У яких життєвих ситуаціях вам можуть допомогти акторські здібності? Візьміть участь у **мініпроекті «Створіть свою казку»**. Об'єднайтеся в групи для виконання мініпроекту й попрацюйте над своїм завданням.

Завдання для груп:

- 1) «сценаристи» та «сценаристки» створюють сюжет казки про царя українського лісу — Ведмедя, який, подолавши труднощі, а все ж зміг згуртувати навколо себе мешканців карпатських лісів;
- 2) «науковці» шукають у мережі «Інтернет» інформацію про тварин, які мешкають у Карпатах;
- 3) «режисери» та «режисерки» й «актори» та «акторки» готують інсценізацію казки.

✦ До речі

Казка «Микита Кожум'яка» відома із часів Київської держави. Її згадано в «Повісті минулих літ» XII ст. У давнину кожум'якою називали майстра, який обробляв шкури.

✦ Теорія літератури

Драматичний твір, його будова

У літературі **драматичним** називають художній твір, що призначений для постановки на сцені. За основу такого твору обов'язково взято дію, тобто на сцені відбувається дійство: актори / акторки розмовляють, співають, танцюють, закохуються сваряться, як у реальному житті. Якщо виставу поставлено майстерно, то глядачі / глядачки іноді навіть забувають, що вони в театрі, і стають ніби учасниками / учасницями дійства на сцені. Казка Олександра Олесь «Микита Кожум'яка» належить до драматичних творів, тому її називають **драмою-казкою**.

Будова драматичного твору своєрідна: увесь текст поділено на *дії*, а ті, у свою чергу, — на *картини*. Ви, напевно, помітили, що драма-казка «Микита Кожум'яка» не має поділу на дії, бо вона невелика за обсягом, проте її поділено на чотири частини, які названо *картинами*. Навіщо ж це роблять? По-перше, гра на сцені вимагає дуже багато фізичних та емоційних зусиль, тому артисти/артистки потребують відпочинку. По-друге, дія у творі може відбуватися в різних місцях і тоді доводиться змінювати декорації.

Декорації — це предмети, якими облаштовують сцену: картонні або дерев'яні будинки чи кімнати, предмети побуту (стіл, стілець, ліжка, посуд), штучні кущі, дерева тощо. Щоб не робити цього перед глядачами/глядачками, оголошують перерву, яку в театрі називають *антрактом*, і поки гості прогулюються красивими залами, на сцені за завісою встановлюють нові декорації. Згадайте: у першій картині драми-казки «Микита Кожум'яка» події відбуваються в палаті Князя, у другій — у світлиці, у третій — у дворі Кожум'яки, а в четвертій — на майдані за містом.

На початку драматичного твору подано список дійових осіб. Розлогих пейзажів, детальних портретів героїв / героїнь у драматичних творах не буває, бо все це й так глядачеві / глядачці видно на сцені. Письменник або письменниця уводять лише ремарки, але не для глядачів/глядачок, а для режисера/режисерок та артистів/артисток.

Ремарки — це коротка інформація про декорації, пору року, зовнішність дійових осіб, їхні інтонації, жести й рухи. Ремарки записують або в дужках, або дрібнішим шрифтом.

Драму будують на розмовах дійових осіб, кожне висловлювання записують із нового рядка, а перед ним указують ім'я персонажа. Згадайте з уроків української мови, що розмову двох дійових осіб називають **діалогом**. Якщо ж герой або героїня висловлюють думки для себе чи для глядачів/глядачок, то його/її висловлювання називають **монологом**.

У літературних творах, щоб возвеличити чи прославити героя/героїню, використовують гіперболу. **Гіпербола** — це художній прийом, який полягає в перебільшенні рис людини, предмета чи явища з метою надання зображуваному виняткової виразності. Гіпербола — улюблений засіб народної творчості, наприклад: «*Щира праця гори верне*» (приказка). Цей прийом використаний і в драмі-казці «Микита Кожум'яка». Справді, чи може людина відмахнутися від великого вогню й не загорітися, як це зробив Микита?

◆ **До речі** 2016 р. українські аніматори створили яскравий мультфільм «Микита Кожум'яка» (у міжнародному прокаті цей мультфільм має назву «Драконячі чари»). Радимо переглянути на дозвіллі захопливу історію про легендарного київського богатиря.

Кадр із мультфільму «Микита Кожум'яка» (режисер М. Депоян)

1. Микита послухав

А Батька

Б дванадцятьох парубків

В дванадцятьох дідів

Г дванадцятьох дітей

2. Установіть відповідність.

Термін	Визначення
1 драма	А думки дійової особи, висловлені для себе чи глядачів і глядачок
2 декорації	Б художній твір, призначений для постановки на сцені
3 ремарки	В розмова двох дійових осіб
4 монолог	Г предмети, якими облаштовують сцену
	Д інформація про час і місце подій, зовнішність дійових осіб

3. Установіть відповідність.

Герой/героїня	Репліка
1 Микита	А «Нехай страшні народні муки, — А ще страшніш народний гнів».
2 Батько	Б «Мовчи... бо й стіни мають вуха!.. І що, коли нас Змій підслухав, — Удвох загинем в одну мить!»

Герой/героїня	Репліка
3 Князь	В «Все зроблю, сивенький мій, Тільки б завтра був двобій!»
4 Дівчина	Г «Я мовчу... Не хочеш битись, — Будем Змієві коритись». Д «Ходять, лазять, заважають, Від роботи одривають, Хоч покинь та з двору йди...»

4. Які особливості будови драматичного твору?
5. Яку роль у драматичному творі відіграють ремарки? Прокоментуйте останню ремарку другої картини.
6. У театрі глядачі / глядачки побачать на сцені двобій між Микитою та Змієм. А із чого читачі / читачки дізнаються про деталі двобою?
7. Чому Микита послухав не дорослих, а дітей, і погодився стати на двобій зі Змієм?
8. Знайдіть у драмі-казці Олександра Олеся «Микита Кожум'яка» гіперболу й прочитайте її.
9. Знайдіть у драмі-казці Олександра Олеся «Микита Кожум'яка» ремарки й випишіть їх у зошит.
10. Чому читачі / читачки, не дочитавши до кінця твір, упевнені, що Микита Кожум'яка переможе Змія?

11. Доберіть заголовки до кожної картини драми-казки Олександра Олеся «Микита Кожум'яка», запишіть у зошит.
12. Хто з українців належить до найсильніших людей світу? Чим вони близькі до Микити Кожум'яки? Свої думки запишіть у зошит.

1. Знайдіть у першій картині казки-п'єси Олександра Олеся «Микита Кожум'яка» не менше десяти емоційно забарвлених слів і словосполучень. Запишіть їх.
2. Створіть буктрейлер до казки-п'єси Олександра Олеся «Микита Кожум'яка» (за бажанням).

Подумайте й розкажіть

- Який зв'язок між казкою «Микита Кожум'яка» та театром?
- Що вам не сподобалося в казці «Микита Кожум'яка»?
- Чи хотіли б ви мати силу Микити Кожум'яки? Чому?

Розділ 2. МАЛЮЄ СВІТ ПОЕЗІЯ

МУЗИКА ПОЕТИЧНОГО СЛОВА

ЛІРИКА

Про що ви дізнаєтеся?

- Що таке ліричний твір, ліричний герой, пейзаж і персоніфікація?
- Як за допомогою засобів художнього мовлення зображують пейзаж у ліричних творах?
- Як навчитися виразно читати поезію?

ТАРАС ШЕВЧЕНКО (1814–1861)

Тарас Шевченко — видатний український письменник. Його поетична творчість вплинула на хід історії України. Він народився кріпаком (іншими словами — рабом), але знайшов у собі сили піднятися з колін і повести за собою весь народ. За це Україна йому вдячна. З творами, у яких поет своїм палким словом закликав український народ до волі, ви ознайомитеся в 9 класі.

Т. Шевченко — майстер у написанні віршів з українськими пейзажами. І не випадково, адже він ще й талановитий художник. Саме поезії про красу природи України й людини в ній ви зараз прочитаєте.

◆ До речі

Слово *лірика* походить із грецької мови, у якій воно означає «струнний музичний інструмент», під акомпанемент якого в Стародавній Греції виконували вірші й пісні.

◆ Теорія літератури

Ліричний твір

Ліричні твори — це твори, у яких виражено думки, почуття та переживання людини в певних обставинах, під впливом певних подій. У таких творах немає чітко окресленого сюжету, а є лише емоції та переживання, якими відображено радість захоплення або сум і гнів. Ліричні твори пишуть переважно віршованою мовою.

Прикладом ліричного твору є вірш Т. Шевченка «За сонцем хмаронька пливе...».

Пригадайте, що драматичні твори призначені для постановки на сцені, у них розписано репліки для акторів та акторок, подано ремарки. Нещодавно ви читали драматичний твір, а саме казку Олександра Олеся «Микита Кожум'яка».

«ЗА СОНЦЕМ ХМАРОНЬКА ПЛИВЕ...»

За сонцем хмаронька пливе,
Червоні поли розстилає
І сонце спатоньки зове
У синє море: покриває
Рожевою пеленою,
Мов мати дитину.
Очам любо. Годиночку,
Малую годину
Ніби серце одпочине,
З Богом заговорить...

А туман, неначе ворог,
Закриває море
І хмароньку рожевую,
І тьму за собою
Розстилає туман сивий,
І тьмою німою
Оповиє тобі душу,
Й не знаєш, де дітись,
І ждеш його, того світу,
Мов матері діти.

◆ Розвиваємо компетентності

Ілюстрації в підручнику покликані підсилити враження від художнього твору, порівняти своє бачення образів із тими, що на картині чи світлині. Доберіть у мережі «Інтернет» свій варіант ілюстрації до вірша Т. Шевченка «За сонцем хмаронька пливе...» і запропонуйте його на розсуд класу. Колективно визначте найбільш вдалий вибір.

К. Крижицький.
Вечір

Теорія літератури

Засоби образної мови

Емоційності й барвистості ліричним творам додають засоби образної мови, які називають *тропами*.

Тропи — слова або вислови, які вживають у переносному й образному значенні. До тропів (або засобів образної мови) належать гіпербола, порівняння, метафора, епітет, персоніфікація.

Персоніфікація — образний вислів, у якому ознаки людини переносять на неживий предмет чи явище (одним словом, олюднення), наприклад: *танцюють сніжинки, спить камінь*. Ритмічне й спокійне кружляння сніжинок нагадує танець людини, тож не випадково митець у художньому творі вдається до персоніфікації *сніжинки танцюють*, він ніби оживляє та олюднює сніжинку. Або мовчазність і нерухомість каменя нагадує повний спокій людини під час сну, тому він і наділений людською властивістю спати.

Вірш Т. Шевченка «За сонцем хмаронька пливе...» побудований на персоніфікації. Майже всі дієслова-присудки в ньому персоніфіковані: *хмаронька пливе, сонце зове, серце одпочине й заговорить* та ін. Персоніфікація виникає на основі подібності, асоціацій, вона оживляє поезію та емоційно її наснажує.

«САДОК ВИШНЕВИЙ КОЛО ХАТИ...»

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть,
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть.

Сім'я вечерея коло хати,
Вечірня зіронька встає.

Дочка вечерять подає,
А мати хоче научати,
Так соловейко не дає.

Поклала мати коло хати
Маленьких діточок своїх;
Сама заснула коло їх.
Затихло все, тільки дівчата
Та соловейко не затих.

Т. Шевченко. Селянська родина

◆ До речі

Вірш Т. Шевченка «Садок вишневий коло хати...» унікальний тим, що в ньому майже немає художніх засобів. Однак таке буває рідко: треба мати неймовірний талант, щоб простими словами передати красу весняного вечора й гармонію людини та природи.

1. Установіть відповідність.

Троп	Визначення
1 порівняння	А перенесення ознак людини на неживий предмет чи явище, олюднення
2 персоніфікація	Б велике перебільшення рис людини, предмета чи явища з метою надання зображуваному виняткової виразності
3 гіпербола	В уживання двох слів із протилежним значенням для підсилення емоційності
	Г зіставлення одного предмета чи явища з іншим, чимось подібним до нього

2. Персоніфікацію вжито в рядку

- А** «Співають ідучи дівчата, а матері вечерять ждуть».
- Б** «І сонце спатоньки зове у синє море...»
- В** «Поклала мати коло хати маленьких діточок своїх...»
- Г** «І ждеш його, того світу, мов матері діти».

3. Порівняння вжито в рядку

- А** «За сонцем хмаронька пливе, червоні поли розстилає...»
- Б** «Затихло все, тільки дівчата та соловейко не затих».
- В** «Садок вишневий коло хати, хрущі над вишнями гудуть...»
- Г** «А туман, неначе ворог, закриває море...»

4. Чим ліричні твори відрізняються від епічних і драматичних?
5. Що таке *тропи*? Яку роль вони відіграють у художніх творах?
6. Як ви розумієте другий рядок вірша «За сонцем хмаронька пливе...»?
7. Яким настроєм — веселим чи сумним — наповнений вірш «За сонцем хмаронька пливе...»? Чому ви так вважаєте?
8. Вірш «Садок вишневий коло хати...» чітко поділений на три частини (три строфи). Чи треба змінювати інтонацію, читаючи їх? Чому?
9. Із чого можна зробити висновок, що у вірші «Садок вишневий коло хати...» зображено весну (квітень або травень)?
10. Вірш «Садок вишневий коло хати...» написаний у неволі, коли Т. Шевченко навесні в холодній та сирій камері Петербурга очікував вирок. Що, на вашу думку, могло спонукати поета написати такий ніжний та світлий вірш?

11. Знайдіть у вірші «За сонцем хмаронька пливе...» усі порівняння та випишіть їх у зошит.
12. **Синквейн.** На основі вивчених ліричних віршів Т. Шевченка складіть і запишіть синквейн на тему «Лірика».

Правила складання синквейну

Синквейн містить п'ять рядків:

1-й рядок: тема (*по одному іменнику або займеннику*);

2-й рядок: опис теми (*два прикметники*);

3-й рядок: опис дій, властивих темі (*три дієслова*);

4-й рядок: особисте ставлення до теми (*фраза із чотирьох слів*);

5-й рядок: резюме, що дає характеристику темі (*одне слово*).

Наприклад, синквейн «Весна»:

Весна.

Радісна, ясна.

Освіжає, звеселяє, молодить.

Серце завмирає, дух перехоплює.

Краса.

1. Вивчіть напам'ять вірш Т. Шевченка «Садок вишневий коло хати...».
2. Перепишіть вірш «Садок вишневий коло хати...» у зошит. Визначте рими й підкресліть їх однією та двома рисками.
3. У мережі «Інтернет» знайдіть картини та фотографії українських хат із вишневими садками навесні, які якнайкраще проілюструють вірш «Садок вишневий коло хати...». Підготуйте невелику мультимедійну презентацію за цими матеріалами (*за бажанням*).

ПАВЛО ТИЧИНА (1891–1967)

Павло Тичина — один із найвідоміших українських поетів. Він народився в с. *Пісках*, що на *Чернігівщині*, у родині священника, який був іще й учителем. Павло мав хист до музики, співу та малювання, водночас цікавився театром. Усе це позначилося на поетичній творчості митця, особливо на його першій збірці віршів «*Соняшні кларнети*».

Павло навчався в Чернігівській духовній семінарії, але священником, як батько, не став: його приваблювала література.

М. Коцюбинський — один із перших, хто помітив талант юнака, — назвав його справжнім поетом. П. Тичина писав не тільки вірші, а був і перекладачем: досконало володів болгарською, вірменською, французькою та турецькою мовами.

Край, у якому народився поет, не міг не вплинути на його творчість, адже Чернігівщина — один із найчарівніших куточків України. Широкий степ, густі ліси, чарівна річка Десна — це Чернігівщина. Своє захоплення рідним краєм П. Тичина висловив у вірші «Не бував ти у наших краях!».

НЕ БУВАВ ТИ У НАШИХ КРАЯХ!

Не бував ти у наших краях!
Там же небо — блакитні простори...
Там степи, там могили, як гори.
А веснянії ночі в гаях!..
Ах, хіба ж ти, хіба ти це знаєш,
Коли сам весь тремтиш, весь смієшся, ридаш,
Серце б'ється і б'ється в грудях...
Не бував ти у наших краях.
Не бував ти у наших краях,
Бо відтіль не таким би вернувся!
Чув про степ, що ген-ген простягнувся?
Єсть там люди — й зросли у степах, —
Що не люблять, не вміють ридати,

*В. Кричевський.
Рідна земля*

Що не можуть без пісні і нивки зорати!
Тебе ж завжди я бачу в сльозах... —
Не бував ти у наших краях.

✦ Розвиваємо компетентності

Ті самі або подібні думки, емоції можна передати за допомогою текстів різних жанрів. Знайдіть подібні образи в статті про П. Тичину й у вірші «Не бував ти у наших краях!». У якому тексті ці образи більш емоційно насажені?

ГАЇ ШУМЛЯТЬ

Гаї шумлять —
Я слухаю.

Хмарки біжать —
Милуюся.

Милуюся-дивуюся,
Чого душі моїй
так весело.

Гей, дзвін гуде —
Іздалеку.

Думки пряде —
Над нивами.

Над нивами-приливами,
Купаючи мене,
мов ластівку.

Я йду, іду —
Зворушений.

Когось все жду —
Співаючи.

Співаючи-кохаючи
Під тихий шепіт трав
голублячий.

Щось мріє гай —
Над річкою.

Ген неба край —
Як золото.

Мов золото — поcolato,
Горить-тремтить ріка,
як музика.

«БЛАКИТЬ МОЮ ДУШУ ОБВІЯЛА...»

Блакить мою душу
обвіяла,
Душа моя сонця намріяла,

Душа причастилася
кротості трав —
Добриденя я світу сказав!

Струмок серед гаю
 як стрічечка,
 На квітці метелик мов свічечка.

Хвилюють, маюють,
 квітують поля —
 Добридень тобі, Україно моя!

◆ До речі

Слова *кротость* немає в українських словниках. П. Тичина утворив його від застарілого прикметника *кроткий*, що означає «добрий, лагідний, сумирний».

◆ Теорія літератури

Ліричний герой

Коли ви читаєте поезії П. Тичини, то відчуваєте натхнення та щастя від споглядання краси, що навколо. Поетові вдається передати ці емоції через ліричного героя, який є ніби другим «Я» митця.

Ліричний герой — образ, який у ліричному творі висловлює свої душевні переживання: піднесення, смуток, щастя, хвилювання, любов та ін.

Ліричний герой — це ніби той, хто нам, читачам і читачкам, про ці переживання повідомляє. Ліричного героя й поета (автора вірша) не можна ототожнювати. Поет живе в реальному світі, а ліричний герой — у художній дійсності, створеній поетом.

Ліричний герой поезії «Не бував ти у наших краях!» не може стримати свого захоплення красою рідного краю, про що свідчать не тільки епітети (*блакитні простори, веснянії ночі*), а й оклична інтонація (чотири знаки оклику). Ліричний герой переконує: якщо ви побуваєте в його краях, то повернетесь вже іншою людиною, адже ви естетично збагатитеся. Не може не подарувати естетичного задоволення споглядання такої краси: «Там же небо — блакитні простори... А веснянії ночі в гаях!» Навіть люди там ніколи не плачуть, а співають пісні. У захопленні ліричного героя красою рідної землі звучать і патріотичні нотки.

1. Постійний епітет ужито в словосполученні

- А** золоті руки
Б світла душа

- В** пишний сад
Г ясний сокіл

2. Установіть відповідність.

Назва вірша	Уривок
1 «Не бував ти у наших краях!»	А «Струмок серед гаю як стрічечка, На квітці метелик мов свічечка».
2 «Блакить мою душу обвіяла...»	Б «Затихло все, тільки дівчата Та соловейко не затих».

Назва вірша	Уривок
3 «Гаї шумлять»	<p>В «Там же небо — блакитні простори... Там степи, там могили, як гори».</p> <p>Г «Милуюся-дивуюся, Чого душі моїй так весело».</p>

3. Установіть відповідність.

Троп	Приклад
1 епітет	А «Там степи, там могили, як гори».
2 порівняння	Б «Хмарки біжать — милуюся».
3 персоніфікація	В «Співаючи-кохаючи під тихий шепіт трав голублячий».
4 метафора	Г «Тебе ж завжди я бачу в сльозах...» Д «Блакить мою душу обвіяла...»

4. Який із прочитаних вами віршів П. Тичини найбільше наповнений *патріотизмом*? Обґрунтуйте свій вибір.
5. Прокоментуйте рядок «Там степи, там могили, як гори» з вірша «Не бував ти у наших краях!».
6. Що значить у вірші «Не бував ти у наших краях!», що люди «не можуть без пісні і нивки зорати»?
7. Як ви розумієте слово *мають* із вірша «Блакить мою душу обвіяла...»?
8. Хто такий *ліричний герой*?
9. Доведіть, що в поетичному рядку «*Душа причастилася **кротості трав***» виділене словосполучення є метафорою.
10. Вірш П. Тичини «Гаї шумлять» має своєрідну будову. Поміркуйте, чого досягнув автор, поділивши строфи на короткі рядки, що складаються іноді з одного слова.

11. Поезію П. Тичини називають *музикальною*. Доведіть це, знайшовши в кожній строфі вірша «Гаї шумлять» слова, що позначають різні звуки. Запишіть текст у зошит.
12. До виділених у поданому тексті слів доберіть епітети з довідки. «Аж ось ринуло від сходу **проміння**, мов руки, простяглося до лісу, обняло його, засипало самоцвітами, смугами впало на **траву** на галяві, де гостро на тлі **світла** випинається **постать** сарни. У сю хвилину (...) на галяву виходить Хо».

Довідка: свіжо-зелений, блискучий, яскравий, величний, золотий, стрункий.

Вивчіть напам'ять один вірш П. Тичини (на власний вибір).

ЄВГЕН ГУЦАЛО (1937–1995)

Євген Гуцало народився в с. Старий Животів на Вінниччині в учительській сім'ї: батько викладав українську мову й літературу, мама — хімію та біологію. Ось звідки в Євгена була така любов і до мови, і до природи. Коли хлопчику було чотири роки, розпочалася Друга світова війна, яка не могла не позначитися в майбутньому на творчості письменника.

Талант до слова в Євгена проявився рано. Якось треба було написати твір на вільну тему, і він залюбки це зробив. Проте коли тато прочитав його роботу, то присоромив сина перед усім класом, запитавши: «Звідки списав?»

Перші вірші й оповідання почав писати ще в школі, багато з них надсилав у різні журнали й газети, проте завжди приходила негативна відповідь. Хлопець не опускав рук, твердо вирішивши стати журналістом. Поїхав вступати до Київського університету, усі іспити склав на п'ятірки (тоді була п'ятибальна система оцінювання), а останній — на чотири. Цього виявилось замало, адже на одне місце тоді претендувало аж п'ятнадцять осіб! Євген усе одно не здавався — і через рік став студентом Ніжинського педінституту. Юнак далі писав, надсилав свої вірші вже знаним тоді поетам П. Тичині й М. Рильському, але ніякої відповіді не отримав... І все одно впертість, наполегливість і велике бажання перемогли — Є. Гуцало став відомим письменником, з-під пера якого вийшло понад сто книжок.

Друзі митця жартома розповідали, що коли він ішов ранковими вулицями Києва, то в цей момент пташки переставали співати й сідали йому на плече — ось як природа відчувала справжнього майстра. Любов до всього живого — тема багатьох творів письменника.

ЗІРКА

Із коромислом по воду
аж до моря зірка ходить.
Коли зірка йде по воду —
весело сміється,
коли зірка йде з водою —
срібло з відер лється.
Срібна зірка йде з водою,

срібні в зірки руки,
лється чисте срібло з відер
на ліси та луки.
Лється чисте срібло з відер
на маки й калину,
на завітчану у місяць
срібну Україну.

ЧАРІВНИКИ

Ніч — велика чарівниця!
Зчарувала звіра, птицю,
зчарувала всіх людей —
не побачиш їх ніде.
Не побачиш вітра в полі,
ні тополю на роздоллі,
ні метелика, ні бджілку,
ні в цвіту вишневу гілку...
Ранок — все відчарував:
сині квіти поміж трав,
і метелика, і бджілку,
і в цвіту вишневу гілку,
і баского вітра в полі,

і тополю на роздоллі,
всіх людей,
і звіра,
й птицю!..
Ніч — велика чарівниця,
та ще більший чарівник
ранок — щирий трудівник,
що і сам трудиться звик,
що до праці всіх розбудить,
хай то птиці, звірі, люди...
Два оці чарівники
в світі цім живуть віки.

✦ Розвиваємо компетентності

Світловий день — це час від сходу до заходу Сонця.

- Від чого залежить довжина світлового дня? О котрій годині сонце заходить узимку та влітку? Які переваги має день, а які — ніч?

«ЖУРАВЛІ ВИСОКІ ПРОЛІТАЮТЬ...»

Журавлі високі пролітають,
ледве видно птахів із землі.
Журавлів я з вирію стрічаю
і прошу перо у журавлів.

Ставши над Дніпром зеленооким,
ставши над усміхненим Дніпром,
я прошу перо у них високе,
піднебесне в них прошу перо.

Хай з небес перо високе кинуть,
хай мене благословлять крилом,
щоб писалось слово журавлине
журавлиним з вирію пером.

Щоб воно до вирію літало,
журавлиний звідало політ,
та завжди із вирію вертало
до святої отчої землі...

1. Установіть відповідність.

Назва вірша	Уривок
1 «Зірка»	А «Ставши над Дніпром зеленооким, ставши над усміхненим Дніпром, я прошу перо у них високе, піднебесне в них прошу перо». Б «Ця річечка тече для клена і для мене, її й тоді я бачу, коли сплю. Я річечку оцю в городі в нас під кленом, Як тата й маму і як мед, люблю». В «Ллється чисте срібло з відер на маки й калину, на завітчану у місяць срібну Україну». Г «Ранок — все відчарував: сині квіти поміж трав, і метелика, і бджілку, і в цвіту вишневу гілку...»
2 «Чарівники»	
3 «Журавлі високі пролітають...»	

2. Прочитайте уривок із вірша.
*Коли зірка йде по воду —
 весело сміється...*
 У ньому використано
- А** епітет
  - Б** порівняння
  - В** гіперболу
  - Г** персоніфікацію
3. Щирим трудівником у вірші «Чарівники» названо
- А** ніч
  - Б** ранок
  - В** обід
  - Г** вечір

4. Який вірш Є. Гуцала видався вам незвичайним? Чим саме?
5. Як ви розумієте рядок «*Ллється чисте срібло з відер на маки й калину...*»?
6. Кого названо чарівниками в однойменному вірші Є. Гуцала?
7. Прочитайте вірш «Чарівники», чітко уявляючи зображену в ньому природу. Які кольори переважають у творі? Із чим це пов'язано?
8. Доведіть, що і ніч, і ранок у вірші «Чарівники» персоніфіковані.
9. Як ви розумієте останні два рядки вірша Є. Гуцала «Журавлі високі пролітають...»?
10. Чи можна про всі три вірші Є. Гуцала сказати, що їхній автор любить природу? Обґрунтуйте свою відповідь.

11. Перо — символ письменника, а журавлі — символ України. Поміркуйте, чи тільки про пташине перо й журавлів ідеться у вірші «Журавлі високі пролітають...».
12. Перепишіть у зошит вірш «Зірка» та підкресліть у ньому літери **з** і **с**, які позначають близькі звуки. Прочитайте поезію, чітко вимовляючи звуки, які позначають ці літери. Якого музикального ефекту досягнув автор, накопичивши звуки [з] і [с]?

Підготуйтеся до виразного читання віршів Є. Гуцала.

МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ (1895–1964)

Максим Рильський народився в м. Києві. Батько поета Тадей Рильський був ученим-етнографом, досліджував культуру й побут українського народу. Мати Меланія була простою селянкою. Цікаво, що писати й читати її, як і Максима, навчив Тадей. До речі, ім'я майбутньому поетові батько вибирав разом зі своїми друзями — композитором М. Лисенком і професором історії та археології В. Антоновичем. Назвали хлопчика на честь улюбленого народного героя Максима Залізняка.

Писати вірші М. Рильський почав рано. Перша збірка поезій *«На білих островах»* побачила світ, коли Максимові було лише п'ятнадцять років. Він відомий у літературі не тільки як лірик, а і як талановитий перекладач. Упродовж навчання в школі ви прочитаєте багато творів із зарубіжної літератури, перекладених цим поетом.

◆ До речі

М. Рильський любив працювати серед природи, тому й оселився в м. Києві під шатами Голосіївського лісу. Він навіть написав поетичну збірку з промовистою назвою *«Голосіївська осінь»*. Нині частина цього лісу має назву Голосіївський парк імені М. Рильського.

ДОЩ

Благодатний, довгожданий,
Дивним сяйвом осіяний,
Золотий вечірній гість
Впав бадьоро, свіжо, дзвінко
На закурені будинки
Зголоднілих передмість.

Д. Левін. Грибний дощ

Відкривай гарячі груди,
Мати-земле! Дощ остудить,
Оживить і запліднить, —

І пшеницею, й ячменем,
Буйним повівом зеленим
Білі села звеселить.

«ОСІНЬ-МАЛЯР ІЗ ПАЛІТРОЮ ПИШНОЮ...»

Осінь-маляр із палітрою пишною
тихо в небі кружляє,
осипає красою розкішною.

Там розсипа вона роси сріблисті,
Там тумані розливає,
Ліс одягає у шати барвисті.

Ліс обливає кольорами дивними,
Ніжно сміється до вітру,
Грає цілунками з ним переливними.

Фарби рожеві, злотисті, червоні,
Срібно-блакитне повітря...
Ніжні осінні пісні тиходзвонні!

С. Шишко. Осінь

◆ До речі

Слово *маляр* має два значення: 1) художник; 2) робітник, який фарбує будови, стіни приміщень.

- Поміркуйте, у якому значенні М. Рильський використав це слово у своїй поезії.

1. Установіть відповідність.

Назва вірша	Уривок
1 «Дощ»	A <i>«Золотий вечірній гість Впав бадьоро, свіжо, дзвінко На закурені будинки...»</i>
2 «Осінь-маляр із палітрою пишною...»	Б <i>«Душа причастилася кротості трав — / Добрідень я світу сказав!»</i> В <i>«Фарби рожеві, злотисті, червоні, Срібно-блакитне повітря... Ніжні осінні пісні тиходзвонні!»</i>

- 2.** Метафору вжито в поетичному рядку
- A** *«Фарби рожеві, злотисті, червоні, срібно-блакитне повітря...»*
  - Б** *«Золотий вечірній гість впав бадьоро, свіжо, дзвінко...»*
  - В** *«Люби природу не для себе, люби для неї».*
  - Г** *«Ніжні осінні пісні тиходзвонні!»*
- 3.** Прикметник, який придумав М. Рильський, ужито як епітет у словосполученні
- A** дивні кольори
  - Б** переливні цілунки
  - В** тиходзвонні пісні
  - Г** золотий гість

- 4.** Які ознаки має ліричний твір? Доведіть, що твір «Дощ» — ліричний.
- 5.** Чому дощ важливий у природі? Якими словами М. Рильський виражає своє захоплення цим явищем у вірші «Дощ»? Які із цих слів епітети?
- 6.** Чим поезія «Осінь-маляр із палітрою пишною...» близька до образотворчого мистецтва?
- 7.** Підкресліть дієслова, що є персоніфікаціями, у вірші «Осінь-маляр із палітрою пишною...».
- 8.** Як ви розумієте слова *«Грає цілунками з ним переливними»?*
- 9.** Прокоментуйте останні рядки вірша «Осінь-маляр...» *«Ніжні осінні пісні тиходзвонні!».*
- 10.** Із чого можна зробити висновок, що М. Рильський у своїх віршах захоплюється природою та її красою?

- 11.** Яких кольорів не вистачає в ілюстрації до вірша «Осінь-маляр із палітрою пишною...»?
- 12.** Напишіть невеликий роздум на тему «Чому природу треба берегти?» (4–5 речень).

- 1.** Вивчіть один вірш М. Рильського напам'ять (на власний вибір).
- 2.** Намалюйте ілюстрацію до вірша М. Рильського «Дощ» (за бажанням).

МИКОЛА ВІНГРАНОВСЬКИЙ (1936–2004)

Микола Вінграновський — відомий український письменник, кіноактор і кінорежисер — народився на Миколаївщині. Дитинство майбутнього митця було затьмарене Другою світовою війною. Навчався в Інституті кінематографії, а потім працював на Київській кіностудії. Знімався в кіно, зокрема зіграв головну роль у фільмі «Повість полум'яних літ» О. Довженка, творчість якого ви будете вивчати в старших класах. Написав чимало кіносценаріїв, пробував свої сили і як кінорежисер. А ще він відомий як автор творів для дітей. До речі, митець писав і прозовою, і віршованою мовою. Пропонуємо вам прочитати кілька поезій М. Вінграновського про красу природи, яку він надзвичайно тонко відчував і любив.

БАБУНИН ДОЩ

Бабунин дощ, на клямці цяпота,
І стежка в яблуках вже стежкою блуката,
З котяри — іскри! З м'яти — чамрота!
Пускає бульби на порозі хата...
Іде хтось темним садом — заховайся!
Іде, й стає знадвору за стіною,
І мокро дихає над мокрою губою;
Як звуть його?
Чи взагалі він звався?
Хто він такий в залатанім кожусі,
В кожусі, а хапає дрижаки?..
Попискують пташата в його вусі,
І в бороді дрімають їжаки.
Одне — сов'яче око, друге — вовче,
Рука — крило, друга рука — весло,
У пів обличчя день, а пів обличчя з ночі,
На голові посріблене сідло,
Де ж кінь його? У торбі кінь, я знаю.

Порожню торбу він би не носив...
Стоїть, і передихує, й чекає,
Мабуть, насправді вибився із сил,
Бо хто ж то знає, скільки йому років
І скільки він живе тисячоліть?..
Прийшов під нашу хату ненароком,
Прийшов перечекати і стоїть:
Зайти чи ні до нас, до бульбохати?..
З ноги на ногу ось переступив,
Щось наче хтів було мені сказати,
Та садом знов почапав у степи...

САМА СОБОЮ РІЧКА ЦЯ ТЕЧЕ

Сама собою річка ця тече,
Маленька річечка, вузенька, як долоня.
Ця річечка Дніпра тихенька синя доня,
Маленька донечка без імені іще.

Вона тече в городі в нас під кленом,
І наша хата пахне їй борщем.
Цвіте над нею небо здоровенно
Солодкими хмарами з дощем.

Ця річечка тече для клена і для мене,
Її й тоді я бачу, коли сплю.
Я річечку оцю в городі в нас під кленом,
Як тата й маму і як мед, люблю.

Г. Кириченко. Пейзаж

ПЕРША КОЛИСКОВА

Спи, моя дитино золота,
Спи, моя тривого кароока.
В теплих снах ідуть в поля жита,
І зоря над ними йде висока.

Спи, моя гіллячко голуба,
Тихо в моїм серці і щасливо.
За вікном хлюпочеться плавба
Твоїх літ і долі гомінливої.

Спи, моя дитинко, на порі.
Тіні сплять і сонна яворина...
Та як небо в нашому Дніпрі,
Так в тобі не спить хай Україна.

Хай вона не спить в тобі повік,
Бо вона — для тебе і для світу...
Люлі, мій маленький чоловік,
Капле сон сріблястий з верховіту...

✦ Розвиваємо компетентності

У поезіях М. Вінграновського буяє природа України своєю красою та розмаїттям.

- Дослідіть, які рослини й тварини згадано у віршах поета. Поміркуйте, що втратили б вірші без цих представників флори й фауни.

1. Установіть відповідність.

Назва вірша	Уривок
1 «Перша колискова»	А «...хай мене благословлять крилом, Щоб писалось слово журавлине Журавлиним з вирію пером».
2 «Бабунин дощ»	Б «За вікном хлюпочеться плавба Твоїх літ і долі гомінливої».
3 «Сама собою річка ця тече»	В «Вона тече в городі в нас під кленом, І наша хата пахне їй борщем». Г «Хто він такий в залатанім кожусі, В кожусі, а хапає дрижаки?..»

2. Прочитайте поетичні рядки.

*Я річечку оцю в городі в нас під кленом,
Як тата й маму і як мед, люблю.*

У них ужито

А персоніфікацію

В гіперболу

Б порівняння

Г епітет

3. У вірші «Бабунин дощ» кінь був

А у степах

В за хатою

Б у саду

Г у торбі

4. Який казковий герой із вірша «Бабунин дощ» прийшов до бульбохати, а потім пішов у степи?

5. Як ви розумієте вигадані М. Вінграновським слова *стежка-яблуката* й *бульбохата* з вірша «Бабунин дощ»?

6. Знайдіть у вірші «Сама собою річка ця тече» слова, у яких до річки ставляться з теплом і ніжністю? Випишіть їх у зошит.

7. Що таке *патріотизм*? Як це почуття виявляється у вірші «Сама собою річка ця тече»?

8. Кого названо донею в рядку «*Ця річечка Дніпра тихенька синя доня*»? Доведіть, що це персоніфікація.

9. Що ви знаєте про колискові пісні? Яких тваринок і птахів найчастіше згадують у цьому жанрі пісень? Із чого помітно, що «Перша колискова» написана не для малої дитини?

10. Поміркуйте, чому всі звертання у вірші «Перша колискова» ужито в кличному відмінку, а в останній строфі — у називному.

11. Знайдіть у вірші «Сама собою річка ця тече» слова, що позначають смак і запах. Яку роль вони відіграють у цьому творі? З якими запахами асоціюється ваш рідний дім? Чому?

12. Знайдіть у «Першій колисковій» епітети й персоніфікації та запишіть їх у зошит. Який настрій створено у вірші за допомогою цих тропів?

Намалюйте казкового героя з вірша М. Вінграновського «Бабунин дощ» (за бажанням).

Подумайте й розкажіть

- Як розпізнати ліричний твір?
- Хто такий *ліричний герой*?
- Який вірш, вивчений на уроках літератури, вам найбільше сподобався?
- Вірші якого поета вам найбільше припали до душі? Чим саме?

Розділ 3. ВІД КАЗКИ ДО КНИГИ БУТТЯ

КНИЖКА ВЧИТЬ, ЯК У СВІТІ ЖИТЬ

ЛІТОПИСНІ ОПОВІДІ

Про що ви дізнаєтеся?

- Що таке *літопис*?
- Хто заснував Київ?
- Якою була Україна в давнину?
- Чим прославилися князі Олег та Ярослав Мудрий?

Україна має славу історію, у якій є як світлі сторінки, так і сумні. Упродовж віків нашим предкам доводилося боронити землю від багатьох нападників, захищати себе та свої святині. Були епохи, коли наша держава занепадала, а були й часи, коли міцнішала, піднімалася, будувала міста й храми, до неї з повагою ставилася вся Європа. Досить згадати княжу й козацьку добу! Усім королям і князям Європи за честь було поріднитися з київським князем Ярославом Мудрим, сином князя Володимира. А слава козацька... Вона гриміла на весь світ!

Звідки ми, їхні нащадки, у XXI ст. знаємо про події минулого? Звичайно ж, наша історія закарбована в усній народній творчості, але фольклорні твори не завжди можна вважати джерелом достовірної інформації. Адже ми знаємо, що в народних піснях, переказах і думках є багато народної фантазії та перебільшення.

Києво-
Печерська
лавра.
Сучасне фото

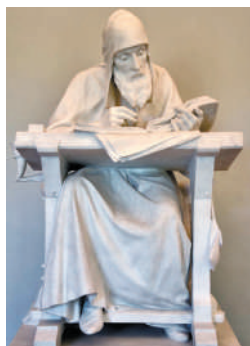

Світло про нашу минувшину проливають перші книги, які створено тисячу років тому! Серед небагатьох книг княжої доби, що дійшли до наших днів, — *«Повість минулих літ»*. Це — найдавніший літопис, який є в нас не в оригіналі, а в списку наступних поколінь (тобто це копія, списана з оригіналу). Що таке *літопис*?

Теорія літератури

Літопис

Літо́пис — найдавніший вид літератури. Це розміщені в часовій послідовності коротенькі замітки й докладні оповідання про історичні події. Літописи одночасно є як історичними документами, так і художніми творами. Адже в них записані факти й події минулих часів (як у підручнику з історії), у той же час у них багато легенд, переказів, навіть байок і казок, що написані емоційно й образно з використанням художніх засобів (а це вже різні жанри художніх творів).

Нестор
Літописець.
Скульптор
М. Антоколь-
ський

Хто ж автор *«Повісті минулих літ»*? Найбільше до створення цього літопису долучився славетний *Нестор Літописець* — чернець Києво-Печерського монастиря. Він жив у другій половині XI — на початку XII ст. Нестор потрапив до монастиря в сімнадцятирічному віці, щоб поринути в улюблене книжне навчання. Тоді Києво-Печерський монастир був найбільшим релігійним і культурним центром Київської держави. Нестор походив із багатой сім'ї, був освіченою людиною, знав іноземні мови. Він двадцять років працював над створенням *«Повісті минулих літ»*.

У цьому літописі ведеться розповідь про історію України від найдавніших часів (про заснування Києва) до сучасних Несторові подій, тобто до 1110 р. У цій книзі йдеться про те, що Київ заснував апостол Андрій, який сказав своїм учням: *«Бачите ви гори ці? Так-от, на цих горах возсія благодать Божа, і буде город великий, і церков багато воздвигне Бог»*. У літописі подано докладні відомості про полян, древлян, сіверян та інші племена, про їхні звичаї й мову. У ньому йдеться про укладання Святославом миру з греками, хрещення Русі-України Володимиром Великим, про перемогу Ярослава над печенігами та багато інших подій. Головна думка «Повісті минулих літ» — захоплення героїчним минулим. Цей літопис також позначений глибоким сумом із приводу княжих сварок і лиха, заподіяного ордою.

◆ До речі

Мощі Нестора Літописця й донині зберігаються в Києво-Печерській лаврі поруч із тілами інших святих. До того ж біля нього лежать мощі відомого билинного героя Іллі Муромця, який теж, як і Нестор Літописець, був ченцем Києво-Печерського монастиря.

ПОВІСТЬ МИНУЛИХ ЛІТ

(Уривки)

Три брати — Кий, Щек, Хорив і сестра їхня Либідь

Поляни жили окремо й володіли своїми родами. І до того вони жили родами, кожний на своєму місці. І були три брати: одному ім'я Кий, другому — Щек, а третьому — Хорив, а сестра в них була Либідь. Сидів Кий на горі, де тепер узвіз Боричів. А Щек сидів на горі, що зветься нині Щекавицею. А Хорив — на третій горі, яку прозвали Хоревицею. І збудували вони місто. На честь старшого брата свого нарекли його Київ. Був круг міста ліс і бір великий, і ловився там усякий звір, і були мужі мудрі й тямущі, а називалися вони полянами, від них поляни й донині в Києві.

Дехто, не знаючи, каже, що Кий був перевізником коло Києва, мовляв, був перевіз із того боку Дніпра; тим-то й говорили: «На перевіз на Київ». Але якби Кий був перевізником, то не ходив би він до Царгорода. А Кий князував у своєму роду й ходив до царя грецького, і той цар, переказують, зустрічав його з великою шанобою та почеслями. Коли ж він повертався,

то прийшов на Дунай, возлюбив одне місце, і поставив там невеликий городок, і хотів сісти в ньому своїм родом, та не дали йому навколишні племена; так і донині називають придунайці те городище — Києвець. Кий же, повернувшись у своє місто Київ, тут і помер. І брати його, Щек і Хорив, і сестра їхня Либідь тут же померли.

Після смерті братів рід їхній став князувати в полян, а в древлян було своє княжіння, а в дреговичів — своє, а в словен у Новгороді — своє. Інше князування було на річці Полоті, де жили полочани. Від них пішли кривичі, які сидять у верхів'ї Волги, і у верхів'ї Двіни, і у верхів'ї Дніпра, їхнє місто — Смоленськ. Від них же походять і сіверяни. А на Білоозері сидить весь, на Ростовському морі — меря. А на річці Оці, де вона впадає у Волгу, — мурома, яка говорить своєю мовою, і черемиси, які говорять своєю мовою, і мордва, яка говорить своєю мовою. Ось хто тільки говорить на Русі: поляни, древляни, новгородці, полочани, дреговичі, сіверяни, бужани, які сиділи по Бугу, а потім прозвалися волинянами. А от інші народи, які платять данину Русі: чудь, меря, весь, мурома, черемиси, мордва, перм, печора, ям, литва, корс, — усі вони говорять своїми мовами й живуть у краях північних. Радимичі ж і в'ятичі — від роду ляхів. Було ж бо два брати в ляхів — один Радим, а другий — В'ятко. Брати прийшли й сіли: Радим — на Сожі, від нього прозвалися радимичі, а В'ятко сів із родом своїм на Оці, від нього прозвалися в'ятичі. І жили в мирі поляни, і древляни, і сіверяни, і радимичі, і в'ятичі, і хорвати. Дуліби жили понад Бугом, де зараз волиняни, а улличі й тівверці сиділи на Дністрі, у близькому сусідстві з Дунаєм, і

Пам'ятний знак на честь засновників Києва — братів Кия, Щека, Хорива та сестри їхньої Либеді.
Скульптор В. Бородай

була їх велика сила, слов'янських племен, від Дністра до самого моря, і міста їхні стоять до сьогодні. За те й назвали їх греки Велика Скіф, або Велика Скуф.

Усі ці племена мали свої звичаї та закони своїх батьків, кожний — свій норів і побут. Поляни мали звичай батьків своїх — лагідний та тихий; шанобу й сором великий мали перед своїми невістками та сестрами, матерями й

батьками своїми. І був у них шлюбний звичай: зять не ходив брати молоду, а приводили її звечора, за день до того, а завтра приносили за нею придане. А древляни викрадали собі жінок коло води. А радимичі, в'ятичі та сіверяни мали спільний звичай: жили в лісі, як і всякий звір, шлюбів не мали й ставали на ігрища між селами. Сходилися на ті ігрища, на пісні та танці й тут викрадали собі жінок, перед тим змовившись із ними. А коли хто вмирав, творили тризну над ним, а тоді вирубували велику колоду та клали на ту колоду померлого й спалювали. А після того, зібравши кістки, укладали в малу посудину й ставили на стовпах при дорозі. Так роблять і зараз в'ятичі та кривичі *(За переказом В. Близнеця)*.

Святослав укладає мир із греками та повертається до Києва. Смерть Святослава

Направив Святослав послів до грецького царя, кажучи так:
— Хочу мати з тобою твердий мир і любов.

Цар же, почувши те, зрадив і послав йому дарів більше, як до того. Святослав узяв дари й став думати з дружиною своєю: «Якщо не укладемо миру із царем і довідається цар, що нас мало, то прийдуть греки й обложать нас у стінах міста. А руська земля далеко, печеніги з нами у війні, і хто нам допоможе? Укладемо ж мир із царем: вони ж бо присяглися платити нам данину — того й досить нам. Якщо ж перестануть нам платити данину, то знову з Русі, зібравши велике військо, підемо на Царгород».

Люба була дружині ця промова Святослава, і послали найкращих мужів до грецького царя. Наступного дня, ранком, цар покликав їх і сказав:

— Хай говорять послі руські.

І звелів писареві записувати на хартію все, що передав Святослав. І почали послі говорити, а писар записувати. І було сказано так:

«Я, Святослав, князь руський, як клявся, так і підтверджую договором цим свою клятву: хочу разом з усіма боярами та підданими мені руськими й іншими мати мир і правдиву любов із великим царем грецьким і з усіма людьми, і ніколи не буду замишляти на країну вашу, і не буду збирати війська ні на землю грецьку, ні на корсунську, ні на болгарську. І якщо хто інший замислить супроти країни вашої, то я йому

буду ворогом і буду воювати з ним, як уже клявся я грецьким царям. А зо мною бояри й уся Русь! Збережемо правдивий мир! Якщо ж ми не дотримаємося чогось із сказаного, то хай буду я і ті, хто зо мною й піді мною, хай будемо прокляті від бога, у якого віруємо, — Перуна та Волоса, бога худоби, і хай будемо жовті, як золото, і своїми мечами посічені будемо. Не сумнівайтесь у правді того, що ми сказали вам нині, і записали на хартії цій, і скріпили своїми печатками».

Уклавши мир із греками, Святослав замислив повернутися в Київ, бо він побачив, що в нього мало дружини. І сказав собі: «Коли б хто не спокусився вбити дружину мою і мене якими-небудь хитрощами». Адже багато воїнів було вбито в боях.

І він промовив:

— Піду на Русь, приведу ще дружину.

Зібрався Святослав і поплив на човнах до порогів. І сказав йому воєвода батька його Свенальд:

— Обійди, князю, пороги на конях, бо стоять коло порогів печеніги.

Та не послухав його Святослав і поплив далі човнами. А перяславці послали до печенігів сказати:

— Ось іде мимо вас на Русь Святослав із невеликою дружиною, забравши в греків багато добра й полонених без ліку.

Почувши про те, печеніги заступили пороги. І вийшов Святослав до порогів, і не можна було їх пройти, бо вже почало нести кригу. Зупинився Святослав зимувати в Білобережжі, та не стало в них харчів, і був голод великий — платили по пів гривні за конячу голову. Тут перезимував Святослав.

У літо 972-го, коли настала весна, поплив Святослав через пороги. І напав на нього Куря, князь печенізький. Убили Свя-

Б. Ольшанський. У літо 907-го. Ті, хто йде на Царгород

тослава, узяти й зробили чашу з його черепа, обкувавши його, і пили із черепа печеніги.

Свенальд же врятувався і повернувся до Києва. А всіх літ князювання Святослава було двадцять вісім (*За переказом В. Близнеця*).

Володимир вибирає віру

У літо 986-го прийшли з Волги болгари магометанської віри, кажучи:

— Ти, князю, мудрий та розумом тямущий, а закону не знаєш; повіруй у наш закон і поклонися Магометові.

Володимир спитав:

— Яка ж ваша віра?

— Віруємо богу, а Магомет нас учить: не їсти свинини, не пити вина, зате після смерті, каже, можна жити в розкоші. Дасть Магомет кожному по сімдесят вродливих жінок, і вибере одну найвродливішу, і покладе на неї вроду всіх, та й буде йому жоною. І хто на цьому світі бідний, то буде й на тому (...).

Володимир слухав їх, бо й сам любив жінок. Та ось що йому було нелюбо: не їсти свинини й заборона пити. І він сказав:

— Русі єсть веселіє пити, не можемо без того бути.

Потім прийшли іноземці з Рима й звернулися з такими словами:

— Ми прийшли від Папи Римського. Говорить тобі Папа так: «Наша віра — світло; ми поклоняємося богу, який сотворив небо та Землю, зорі й місяць, і всяке дихання живе. А ваші боги — то просто дерево».

Володимир спитав їх:

— У чому ж заповіт ваш?

Вони відповіли:

— Поститися, смиряти дух і тіло своє.

Володимир їм сказав:

— Ідть, звідки прийшли, бо й батьки наші не прийняли цього.

Дізнавшись про те, прибули хозарські євреї та сказали Володимирові:

— Ми чули, що приходили болгари й німці, кожний навчаючи тебе своєї віри. Німці вірують у того, кого ми роз-

О. Філатов. Князь Володимир вибирає віру

п'яли, а ми віруємо в триєдиного Бога нашого Авраама, Ісаака й Іакова.

Володимир спитав:

— Де ваша земля?

Вони ж сказали:

— Розгнівався Бог на батьків наших і розсіяв нас по всіх країнах за наші гріхи, а землю нашу віддав християнам.

Володимир на це промовив:

— Як же інших учите, коли самі відкинуті Богом і розсіяні? Якби любив вас Бог і закон ваш, то не були б ви розсіяні по чужих землях, чи ви й нам того хочете?

Потім прислали греки до Володимира свого філософа, і той звернувся до князя з такими словами:

— Ми, греки, віруємо в Бога нашого Ісуса Христа. Він ходив по землі, проповідував Царство Небесне, а Його розп'яли на хресті. Та Ісус воскрес і сказав учням своїм, що повернеться з неба на землю й буде судити живих і мертвих, кожному воздасть по заслугах його: праведникам — Царство Небесне, рай і радість без кінця, безсмертя, а грішникам — муки в пеклі й кипіння в смолі. Така буде кара тим, хто не вірить Богові нашому Ісусові Христові: будуть горіти в огні, хто не хреститься.

І, закінчивши слово своє, філософ показав Володимиріу запинало, на якому було намальовано судилище Господнє й тих стовплених грішників, які бредуть у пекельний вогонь, і тих праведників, які у веселоощах духу вступають до раю.

Володимир же, зітхнувши, сказав:

— Добре тим, хто праворуч, — у раю, горе тим, хто ліворуч, — у пеклі.

Філософ промовив:

— Якщо хочеш із праведниками стати праворуч, хрестися.

Володимиріу запала в серце думка ця, однак він сказав:

— Почекаю ще трохи, — бо хотів дізнатися більше про всі віри.

І вручив Володимир грецькому філософові багаті дари й відпустив його з великою честью (*За переказом В. Близнеця*).

Розгром Ярославом печенігів.

Початок великого будівництва в Києві. Похвала книгам

Коли Ярослав перебував у Новгороді, то отримав звістку, що печеніги взяли в облогу Київ. Ярослав же зібрав багато воїнів, варягів і слов'ян, прийшов до Києва й прорвався в

місто своє. А було печенігів безліч. Ярослав виступив із Києва, приготувався до бою: варягів поставив посередині, а на правому крилі — киян, а на лівому крилі — новгородців. І став перед містом. Печеніги пішли на приступ і схрестили мечі на тій горі, де стоїть нині собор Святої Софії: було тут поле чисте тоді. І почалася жорстока січа, ледве до вечора здолав лютих ворогів Ярослав. І кинулися печеніги тікати, і не знали, куди бігти; одні, тікаючи, тонули в Сетомлі, а інші — в інших ріках, а залишок їхній бігає десь до сьогоднішнього дня.

У літо 1037-го заклав Ярослав місто велике, а біля міста — Золоті ворота. Заклав і церкву Святої Софії, а потім церкву на Золотих воротах, монастир Святого Георгія та Святої Ірини. І почали при ньому віру християнську поширювати, і ченців-чорноризців збільшувати, монастирі й храми будувати та возвеличувати. Любив Ярослав книги, читав їх часто і вдень і вночі. І зібрав скорописців багато, і перекладали вони з грецького на слов'янське письмо. Написали вони книг велику силу, ними повчаються віруючі люди. Начебто один хтось зорав землю, а другий посіяв, а інші жнуть і споживають багату поживу, — так і тут: батько всього цього — Володимир, він землю зорав і розпушив її, тобто просвітив християнством. А син же його Ярослав засіяв книжними словами, а ми тепер пожинаємо, приймаємо серцем книжну науку.

Велика користь від навчання книжного. Книги — мов ріки, які напоюють собою весь світ; це джерело мудрості, у книгах — бездонна глибина; ми ними втішаємося в печалі, вони — узда для тіла й душі. У книгах — світило мудрості, а про мудрість сказано: люблячих мене — люблю, а хто дошукується мене — знайде благодать. І якщо старанно пошукати в книгах мудрості, то знайдеш велику втіху й користь для своєї душі. Бо той, хто часто читає книги, той веде бесіду з Богом і наймудрішими мужами.

Ярослав же, як ми вже сказали, любив книги, багато їх написав і поклав їх у церкві Святої Софії, яку сам збудував. Оздобив її золотом, сріблом і посудинами церковними, і возносять у ній урочисті співи в призначену годину.

І в інших містах, і селах він ставив церкви, призначаючи туди попів і даючи їм від багатств своїх плату, наказуючи їм учити людей. Радувався Ярослав, бачачи велику силу церков і людей християнських, а ворог нарікав і ремствував, переможений новими людьми християнськими (*За переказом В. Близнеця*).

Розвиваємо компетентності

У літописі «Повість минулих літ» записано події різних років, зокрема 972-го та 1037-го. Як визначають століття за роками? Замініть згадані дати століттями.

1. Святу Софію в Києві збудував князь

А Кий	В Володимир
Б Святослав	Г Ярослав
2. Коли печеніги взяли в облогу Київ, князь Ярослав перебував у

А Царгороді	В Переяславі
Б Новгороді	Г Корсуні
3. Установіть відповідність.

Князь	Подія
1 Кий	А спалив древлян
2 Святослав	Б уклав із греками мир
3 Володимир	В охрестив Русь-Україну
4 Ярослав	Г дбав про книжне мистецтво
	Д став одним із засновників Києва

4. Чому «Повість минулих літ» вважають і історичним документом, і художнім твором?
5. Які докази використав автор літопису «Повість минулих літ», щоб заперечити думку, ніби Кий був перевізником на Дніпрі?
6. Яким богам вірили Святослав та його дружина? На яку хитрість пішов Святослав, аби не потрапити в полон до греків?
7. Яка віра найбільше припала до душі князеві Володимирі?
8. Які заслуги перед своїм народом мав Ярослав Мудрий?
9. Яка головна думка «Повісті минулих літ»?

10. **Гра «Я літописець».** Стисло запишіть із пам'яті якнайбільше подій із літопису «Повість минулих літ». Переможе той/та, хто згадає найбільше подій.
11. Опишіть Нестора Літописця за скульптурою М. Антокольського (с. 144).
12. Усно проаналізуйте риси характеру одного з київських князів, використовуючи текст літопису, переказаного В. Близнецем.

1. Прочитайте поезії з книжки Олександра Олеся «Княжа Україна».
2. Знайдіть у мережі «Інтернет» зображення Києва X–XI ст. та роздрукуйте їх або створіть мультимедійну презентацію. Підготуйте для однокласників та однокласниць невелику екскурсію старовинним містом (за бажанням).

ОЛЕКСАНДР ОЛЕСЬ
(1878–1944)

(З книжки «Княжа Україна»)

ЗАСПІВ

Заспіваю вам не пісню
Про стару старовину,
Розкажу я вам не казку,
А бувальщину одну.

Розкажу вам про минуле,
Що вже мохом поросло,
Що, нащадками забуте,
За водою попливло.

Перед вами стародавні
Пройдуть хвилями часи,
Із могил до вас озвуться
Наших предків голоси.

Наших предків, що блукали
По страховищах-лісах,
Що з природою змагались
Тільки з вірою в серцях.

Ах, тоді була живою
Вся природа навкруги
І людину оточали
Духи — друзі й вороги.

У часи ті бог великий
Не ховався в небесній млі,
А усі боги родились
І вмирали на землі.

Рано вдосвіта на сході
Прокидавсь ясний Дажбог
І ходив-блукав до ночі
Синім степом без дорог.

По зелених пишних луках
Волос пас овець гладких,
Грив їх вовною м'якою,
Одганяв вовків від них.

Над дрімучими лісами,
По пустелі степовій
Бог Стрибог літав на крилах,
Грав на кобзі золотій.

Бог Перун на чорних хмарах
Вічно землю об'їздив,
Часом плакав, як дитина,
Часом сурмами будив.

Часом гнівом його серце
Наливалось, як огнем:
Левом він ревів з-під неба
І погрожував мечем.

В. Крижанівський.
Стрибог

В. Крижанівський. Перун

А в річках жили русалки,
Хапуни-водяники,
Лісовик свистав у лісі,
І сміялися мавки.

Треба добре було знати
Душі всіх богів земних,
То коритись, то змагатись,
То просити ласки в них.

І змагалася людина,
І вперед невпинно йшла,
Де ясним промінням-цвітом
Дивна папороть цвіла...

...Заспіваю вам не пісню
Про стару старовину,
Розкажу я вам не казку,
А бувальщину одну.

Розкажу вам, як на горах
Славний Київ наш постав,
Як він жив і розвивався,
Як столицею він став.

Хто й коли у ньому княжив
І в який ходив поход,
Хто боровсь за Україну,
За державність, за народ.

Розкажу вам, як боролись
Наші прадіди колись,
Як за щастя України
Ріки крові розлились.

Розкажу, чому і досі
Чути стогони її
І чому так довго в хмарах
Сонце рідної землі...

Заспіваю вам не пісню
Про стару старовину,
Розкажу я вам не казку,
А бувальщину одну.

1. Оповідач наголошує на тому, що він заспіває (розкаже)

А пісню

Б казку

В легенду

Г бувальщину

2. Прочитайте рядки.

*Розкажу вам, як боролись
Наші прадіди колись,*

*Як за щастя України
Ріки крові розлились.*

В уривку використано

А епітет

Б метафору

В гіперболу

Г порівняння

3. Установіть відповідність.

Уривок із твору	Язичницький бог
1 «...пас овець гладких, Грів їх вовною м'якою, Одганяв вовків від них».	А Волос Б Перун В Дажбог Г Стрибог
2 «...на чорних хмарах Вічно землю об'їздив, Часом плакав, як дитина, Часом сурмами будив».	
3 «Над дрімучими лісами, По пустелі степовій ...літав на крилах, Грав на кобзі золотій».	

4. Який період історії України зображено в книжці Олександра Олесь «Княжа Україна»?
5. Хто такі язичники? Із чого можна дізнатися, що у вірші йдеться про язичництво?
6. Як ви розумієте рядки поезії «вже мохом поросло» (минуле), «за водою попливло» (забуте)?
7. Що ви знаєте про мавку, водяника й лісовика? Чому водяників названо хапунами?
8. Якою постає природа України у вірші Олександра Олесь «Заспів»?
9. Як ви розумієте рядки поезії «І чому так довго в хмарах / Сонце рідної землі»?
10. Прокоментуйте назву першої поезії «Заспів», з якої починається книжка Олександра Олесь «Княжа Україна».

11. Уявіть, що вам дали завдання озвучити вірш Олександра Олесь «Заспів». У яких місцях ви б використали звуки, що передають грім, грозу, сміх, шелест листя, дзвони, свист, дощ, плюскіт води?
12. Намалюйте ілюстрацію до одного з епізодів вірша Олександра Олесь «Заспів» (за бажанням).

1. Прочитайте поезії Олександра Олесь «Україна в старовину», «Похід на Царгород».
2. Випишіть із них невідомі слова. З'ясуйте їхнє лексичне значення за тлумачним словником.

УКРАЇНА В СТАРОВИНУ

Ліс густий, дрімучий,
                                    темний,
Споконвічний ліс росте,
Не проб'ється навіть сонце
Крізь гілля його густе.

Велетенські граби, вільхи,
Сосни, явори, дуби
Раз в століття полягають
Після віку боротьби.

Де родились,
                                    там вмирають,
Обертаються у тлінь,
На могилах виростає
Ряд наступних поколінь.

По лісах шумлять потоки,
Смарагдові від трави,
Розпливаючись то в багна,
То в озера, то в стави.

По річках, озерах, багнах
Вічний галас, вічний спів,
Крик гусей, качок і чапель,
Зойк чайок і журавлів.

Лебедині білі зграї
В небі хмарами летять,
Навкруги орлині крила
Гучно, хижо лопотять.

Над струмком спинився
                                    блень,
Прислухається, тремтить,
Десь почув непевний
                                    шелест
І зникає через мить.

То ведмідь ішов
                                    напитись,
Остудитися в воді,
То збирають під дубами
Чорні вепри жолуді.

По лісах блукали кози,
Тури, олені, вовки,
Кабани, ведмеді, лосі,
Рисі, зубри, борсуки.

Не стихав до ночі галас,
Дикий рев і ніжний спів...
Все кругом жило,
                                    змагалось,
Ліс дивився і шумів.

По лісах дрімучих, темних
З луком пращур наш ішов,
З рисем, лосем і ведмедем
Він боровся і боров.

Здобував він теплі хутра,
М'ясо, шкуру на свій дах,
Часом сам роздертий падав
З серцем звіра у руках...

А на півдні за лісами
Колихалось море трав:
То над степом буйний вітер
На шовкових струнах грав.

Степ широкий,
                                    степ безмежний,
Де початок, де твій край?!
Коли сам Стрибог
                                    не знає —
У Дажбога поспитай.

В день ясний горіло сонце,
 Нерухомо вітер спав,
 Нерухомо в мертвій тиші
 Степ незайманий стояв.

А зимою умирав він,
 Спав під килимом снігів...
 Тихо, пусто... Тільки чути
 Деся сумне виття вовків.

В бурю він шумів, як море,
 І ховався в сизій млі,
 Полохливо буйні трави
 Припадали до землі.

Та часами прогуркочуть
 Диких коней табуни;
 Наче вихори, здіймають
 Білу куряву вони.

.....

На лісах дрімучих, темних,
 На незайманих степах
 Спочивала Україна
 В золотих, дитячих снах.

ПОХІД НА ЦАРГОРОД

Геть за морем українським,
 Понад склом
                                   Босфорських вод
 Дивні вежі і палати
 Розкидає Царгород.

І Олег, на греків лютий,
 Став збиратися
                                   в поход:
 Хоче він до України
 Прилучати Царгород.

Наче вир, кипить, торгує
 Крамом, зброєю, вином.
 Вдень він вуликом здається,
 А вночі — чудесним сном.

І укрили Чорне море
 Українські байдаки,
 Розгорнулися вітрила,
 Заспівали вояки.

І з усіх країн до його
 Ллється хвилями народ.
 Наші теж торгові люди
 Їздять в славний Царгород.

Простір! Воля! Грають хвилі,
 Море диха, як живе,
 Мов лютує, що з піснями
 Легковажний хтось пливе.

Та не любить грек чужинців
 І тримає їх в руці.
 «Хоч не їдь!
 Одурить, скривдить!» —
 Наші скаржаться купці.

Небезпека? Вітер? Буря?
 Гнуться щогли кораблів?
 О, хіба згорнути крила
 Важко, довго для орлів?!

І гуртом за весла взятись,
Разом взятись і гребти...
Море, море! І в негоду
Любе сміливому ти!

Так три дні пливли по морю
Без турботи, без нудьги.
Ось і вежі Царгорода,
Ось і грецькі береги.

Але греки уже знали,
Що летять до них орли,
І, щоб в пристань
не пустити,
Ланцюги перетягли.

І звелів Олег на берег
Витягати кораблі.
«Що ж, мовляв,
як не по морю,
То поїдем по землі».

І, колеса приробивши,
Він вітрила розпустив.
І невидане тут сталось,
Найдивніше диво з див.

Ой, повій, повій ти, вітре!
Швидше коней повези!!
Зашумів — повіяв вітер,
Покотилися вози.

Вороги перелякались,
До Олега шлють послів:
«Не руйнуй нас, все дамо ми,
Що б ти, князю, не схотів!»

«Ну, гаразд. Покора ваша
Погасила в серці гнів,
І, здається, ми братами
Станем з лютих ворогів.

Царю, хай моє купецтво
Вільно ходить в Царгород,
Хай торгує і купує
Вже без кривди
і без шкод.

У купців не буде зброї:
Я обмежу їх число,
Щоб не більше
як пів сотні
Їх нараз у місто йшло».

Цар годився на умову,
Хрест святочно цілував.
Князь на Волоса, Перуна
І на меч присягу склав.

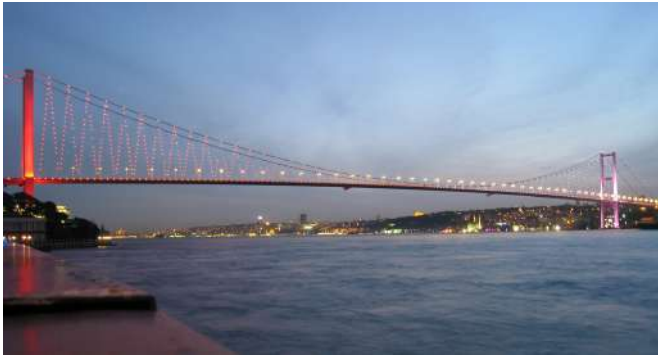
На воротах Царгорода
Князь Олег свій щит прибив.
На воротах Царгорода
Український щит висів.

✦ Розвиваємо компетентності

В оповідці «Похід на Царгород» згадано Босфорські води, «море українське», Царгород, грецькі береги, Україну, Чорне море. Опрацювавши матеріал рубрики «Довідка», знайдіть на карті згадані в переліку об'єкти. Прокладіть уявний шлях князя Олега та його дружини від Києва до Царгорода.

Довідка

Царгород, Константинополь, Цар-місто — місто на європейському березі Босфору; столиця Східної Римської, потім Візантійської імперії. Нині — частина м. Стамбула — столиці Туреччини.

Міст через
Босфор.
Сучасне
фото

Босфóр — протока завдовжки 30 км у Туреччині, що з'єднує Чорне та Мармурове моря.

1. НЕПРАВИЛЬНИМ є твердження, що в оповіді «Україна в старовину» згадані

- А** язичницькі боги Волос і Перун
- Б** тварини, що населяли давню Україну
- В** широкий і безмежний степ із буйним вітром
- Г** густий і темний ліс із велетенськими деревами

2. «Український щит висів» на

- А** кораблі
- Б** пристані
- В** вежі Царгорода
- Г** воротах Царгорода

3. Пейзаж наявний у варіанті

- А** «*„Хоч не їдь! Одурить, скривдить!“ — Наші скаржаться купці.*
- Б** «*І звелів Олег на берег Витягати кораблі.*
- В** «*Простір! Воля! Грають хвилі, Море диха, як живе...*»
- Г** «*Цар годився на умову, Хрест святочно цілував.*

4. У якій формі написано оповіді «Україна в старовину» та «Похід на Царгород»?

- 5. Перекажіть своїми словами, якою зображає Олександр Олесь нашу країну в оповіді «Україна в старовину».
- 6. Назвіть дерева та тварин, що згадані в оповіді «Україна в старовину». Чи змінився рослинний і тваринний світ нашої країни за тисячі років?
- 7. Якою зображено людину в оповіді «Україна в старовину»?
- 8. Яку подію Олександр Олесь зобразив в оповіді «Похід на Царгород»? Розкажіть, що ви знаєте про Царгород.

9. Яким богам складав присягу князь Олег? Що ви про них знаєте?
10. Як Олегові та його війську вдалося налякати греків і добитися прав для своїх купців?
- 11. Поділіть оповідь «Похід на Царгород» на частини за змістом, доберіть до них заголовки й запишіть їх як пункти плану.
12. Перекажіть оповідь Олександра Олеся «Похід на Царгород».
- 1. Підготуйтеся до виразного читання оповіді Олександра Олеся «Україна в старовину».
2. Знайдіть в інтернеті відомості про князя Олега, зокрема про те, чому його прозвали Віщим. Підготуйте коротку розповідь про нього.

ЯРОСЛАВ МУДРИЙ

(Скорочено)

Після ката Святополка,
Що замучив трьох братів,
Брат четвертий на престолі,
Ярослав розумний, сів.

Греки, німці, італійці,
Чехи, угри — всі ішли,
Купували, продавали
І у Києві жили.

Святополком окаянным
Все зруйноване було.
Бідувало бідне місто,
Бідувало і село.

Так живий, шумливий Київ
Царгородом другим став.
Як про друга, як про сина
Дбав про його Ярослав.

І усю свою увагу
Ярослав звернув на лад.
І небавом¹ Україна
Зацвіла, як пишний сад.

Оточив його валами,
Ровом, мурами обвів.
Укріпив його, оздобив
І препишний двір завів.

І небавом знову люде
Багатіти почали,
І Дніпром човни чужинців
Знову в Київ попливли.

До палат ішли невпинно
Чужоземні посланці,
Князь сидів на пишнім троні
З грізним берлом² у руці.

¹ *Неба́вом* — незабаром.

² *Бе́рло* — палиця, оздоблена коштовним камінням, знак влади.

І, допущені до князя,
Низько кланялись послі,
І до ніг дари складали,
Що з чужини принесли.

В час бенкету на бандурах,
Гусях, різних сопілках
Грали весело музики;
Вина пінилися в чарках.

Співаки пісні співали,
Скоморохи, штукарі,
Розважаючи чужинців,
Метушилися у дворі.

Після ситого обіду
Всі виходили з палат
Подивитись на верблюдів,
На муштрованих звірят.

І в Європі честю мали
Королі, князі, царі
Поріднитись з Ярославом,
Побувати у дворі.

Але мудрість Ярослава
Вся була в його ділах,
У державнім будівництві,
Владі, устрою, в судах.

Щоб не нищити народу
І народного майна,
Не хотів він воювати,
Не тягла його війна.

Він прогнав лише поляків
І, щоб ворог тихшим став,
Він твердиню понад Сяном¹ —
Ярославль свій збудував.

Та ходив на печенігів
І черкесів під Кавказ,
Що на нашу Україну
Нападали раз у раз.

Та з Редедєю касозьким
Ярославів брат Мстислав
Бивсь хоробро в поєдинку
І Редедю подолав.

Наш співець Боян² великий,
Найславніший із співців,
Сплів йому вінок безсмертний
Із пісень безсмертних слів.

Пролетіли дні короткі...
Перед смертю Ярослав
Всіх своїх синів покликав
І з любов'ю проказав:

Пам'ятник
Ярославу Мудрому.
м. Київ.
Скульптор
І. Кавалерідзе

¹ Сян — річка в Східних Карпатах.

² Боян — княжий поет, співець, гусяр.

«Вас я, діти, покидаю,
Йду я в ліпшу сторону,
Але, діти, пам'ятайте
Мою заповідь одну:

Як не будете всі разом
Йти до спільної мети,
Ви, державу зруйнувавши,
Подастесь у світи.

Не сваріться, жийте в згоді:
Тільки мир збере усе,
А незгода, наче вітер,
Все по полю рознесе.

Ви розгубите ту землю,
Що придбали вам батьки,
І тинятиметесь всюди,
Як вигнанці й жебраки».

Та недовго пам'ятали
Діти мудрий заповіт,
А нащадки Ярослава
Осміяли на весь світ...

◆ До речі

Князя Ярослава в народі прозвали *Мудрим* за його любов до знань і розсудливе управління державою. Князь створив першу бібліотеку в Київській державі (про це згадується в «Повісті минулих літ»), але її і досі не знайдено. А ще він продовжував справу свого батька — князя Володимира Великого, який охрестив Русь-Україну. На честь перемоги над печенігами Ярослав збудував у Києві Софійський собор — одну з найбільших святинь християнства. Саме в період князювання Ярослава Мудрого Київ став одним із найбільших і найкрасивіших міст Європи.

Софійський собор. м. Київ. Сучасне фото

1. Ярослав Мудрий прогнав
  - А чехів
  - Б поляків
  - В греків
  - Г німців

2. Мстислав у поєдинку подолав
  - А Бояна
  - Б Редедю
  - В Ярослава
  - Г Святополка

3. Святополка в оповіді «Ярослав Мудрий» названо
  - А твердинею
  - Б чужинцем
  - В співцем
  - Г катом

4. У якому столітті відбуваються події в оповіді «Ярослав Мудрий»? Що ви знаєте про цей період в історії України?
5. Як змінився Київ за князювання Ярослава Мудрого?
6. Чому Ярослав Мудрий не хотів воювати? Як це його характеризує?
7. Що заповів своїм синам Ярослав Мудрий?
8. Чому, на вашу думку, королі й князі з усієї Європи мали за честь поріднитися з Ярославом?
9. За що поважали Ярослава кияни й іноземці?
10. **Завдання «Оживіть світлину».** Оживіть світлину (с. 161), використовуючи оповідь Олександра Олеся «Ярослав Мудрий» та свої знання з історії.

11. Поділіть текст оповіді «Ярослав Мудрий» на чотири частини. Доберіть до кожної з них заголовки і запишіть у зошит.
12. Висловте свої міркування щодо виконання нащадками заповіту Ярослава Мудрого. Чи близькі слова із заповіту сучасному українському народу?

Прочитайте казку І. Нечуя-Левицького «Запорожці». Випишіть незнайомі слова.

ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ (1838–1918)

Іван Нечуй-Левицький (справжнє прізвище *Левицький*) народився в містечку *Стеблеві*, що на *Черкащині*, у родині священника. Хлопець зростав серед чарівної природи Наддирся. Поетичні народні звичаї та обряди, народна пісня — це те середовище, яке посприяло формуванню майбутнього автора повісті «*Кайдашева сім'я*» — одного з найулюбленіших художніх творів українства. Цей твір ви будете читати в 10 класі, а сьогодні пропонуємо вам казку «*Запорожці*» про славного лоцмана¹ *Карпа Летючого*. Хто такий *лоцман*? Чим він прославився? Які казкові пригоди чекають на цього козака? Зараз ви про це дізнаєтеся.

ЗАПОРОЖЦІ

Казка

(Скорочено)

Над Дніпром, коло славних порогів, у селі Старому Кодаку, жив собі молодий лоцман *Карпо Летючий*. Як і всі лоцмани, він був потомок славних запорожців і мав увесь хист, усю вроду запорозьку. Високий, чорнявий та кучерявий, гарний із лиця, гарний станом, ще й до того сміливий! Ще змалку брав його батько на байдаки² та плоти, переводячи їх через пороги. *Карпо* знав добре всі пороги, усі забори, знав кожний камінь. Він любив пороги, бо виріс коло них. *Карпо* любив летіти стрілою прудким козацьким ходом через пороги, летіти птицею з лави на лаву; любив слухати, як шумить Дніпро на порогах, як реве *Звонець* або *Дід* та обливає бризками його гаряче лице.

¹ *Лоцман* — провідник судна, добре обізнаний із навігаційними умовами певної ділянки моря.

² *Байдак* — річкове однощоглове дерев'яне судно для перевезення вантажів.

Отаман дуже любив Карпа й настановив його лоцманом, незважаючи на його дуже молоді літа. Отаман вірив йому, як самому собі.

Одного разу приплив до порогів великий байдак якогось багатого купця.

— Дай мені, отамане, лоцмана, та найкращого! — каже багатий купець до отамана.

— Немає в мене певнішого й вірнішого лоцмана, як Карпо Летючий, хоча він і молодий. Посилаю його, то все одно, що й сам їду, — одказав отаман. (...)

Карпо поблагословився в отамана й вилетів орлом на байдак. Усі попереду сіли по українському звичаю, потім стали на коліна й помолилися богу. Ніхто не знав напевне, чи повернеться живий додому.

— Щасти ж боже! — промовив отаман до Карпа. — Як щасливо повернешся додому, то дам тобі велику-велику плату — що маю найлюбішого та наймилішого. Пам'ятай! Мое слово тверде! — промовив отаман Іван Музика, ще й сивим вусом моргнув.

У Карпа дуже забилося серце, бо гарна була, як картина, Музичина дочка Олеся. Він відчув, що в нього виростають орлині отаманські крила.

— Гребімо! — крикнув він на гребців, ще й рукою махнув.

Гребці запустили весла у воду. Байдак знявся з місця і полетів, як птиця. Коло стерна стояв, як той явір високий, Карпо Летючий. (...)

Погода була тиха та ясна. Надворі був ранній теплий ранок. За Дніпром починало червоніти небо широкою сму-

О. Кошель. Ілюстрація до казки І. Нечуя-Левицького «Запорожці»

гою. Вода в Дніпрі стояла тиха й гладенька, як скло. А там десь далеко внизу вже стогнав, неначе під землею, перший поріг Кодацький.

— Разом, друзі! — крикнув Карпо. І (...) байдак полетів, неначе на крилах. (...)

— Шабаш! — крикнув Летючий, і всі гребці підняли гребки. — До стерна! — командував він, і всі кинулися до стерна, щоб направити байдак просто на прохід.

Зашуміла вода й заревла. Кодацький поріг з'явився весь од берега до берега, увесь білий, укритий піною та бризками. Байдак загув і полетів із лави на лаву рівно, як стріла. В одну мить його перенесло через поріг! Вода оббризкала гребців і присипала Карпові кучері. Судно тихо загуло, як порожня бочка. Усі перехрестилися.

Карпо не зоглядівся, як байдак минув Звонецький, Сурський та Лохманський пороги. Його смілива й горда душа палала щастям. Водяна курява та бризки тільки прохолоджували йому лице. (...)

Коли це де не взялася вітрова смуга! Вітер дмухнув трохи збоку. Коло самісінького порога вода вкрилася неначе чорними воронами. Вітер ухопив судно та зніс трошки набік... У душі в Карпа похололо... Він сам кинувся до стерна, кричав на гребців, махав руками, налягав на стерно грудьми. Але нічого не допомогло! Велика сила вхопила байдак і знесла набік. Байдак полетів із лави на лаву й черкнувся дном об Зелений камінь, котрий, одначе, не шкодить байдакам. Судно разом загуло, наче крикнуло, і знову полетіло, як стріла, але звертало вбік. Ще нижче його вхопив страшний камінь Крутько й обкрутив кругом себе... Байдак застогнав, зачепився довгим стерном за Крутька. Стерно хруснуло, як трісочка, і переломилося натроє. Тепер все пропало, усе загинуло!

Карпо й гребці підняли руки до бога.

Вода вхопила байдак, як легеньку трісочку, крутила його на всі боки, понесла й кинула на лаву. Судно заревіло перед смертю, затріщало дуже страшно, аж перемогло великий клекіт Ненаситця та впало на гостру скелю. Каміння відбило йому ніс. Колодки полетіли вниз і розбилися на маленькі поліна. Частина судна зачепилася на скелі. Люди, як птиці, трималися за мотузки.

Пекло не було таке страшне, як Ненаситець! Зверху ревла вода, унизу кипіла хвиля. Цілі гори білої ревучої піни бились

об каміння, стрибали вгору, закручувалися гребенями й знову падали назад на каміння. (...)

— Пропала навіки моя честь! Утратив я навіки мою Олесю! Честь моя! Олесю моя! Що скаже тепер отаман, як я повернуся живим додому?! — говорив Карпо, висячи над страшною безоднею.

Унизу від порога лоцмани вже побачили розбитий байдак. Човни й дуби вже попливли рятувати живих людей і крам. Один був уже наблизився до скелі, де висів байдак, уже лоцмани кидали мотузку гребцям, щоб пристати збоку до тієї скелі й забрати хоча б людей.

— Пропав я навіки, Олесю! Нащо мені жити на світі! — крикнув Карпо й скочив у білу кипучу хвилю.

Карпо тільки й пам'ятав, що вода клетотіла, крутила ним, кидала його то вгору, то вниз, як вода в печі кидає зерном у казані. Уже вода залила йому вуха й рот. Карпо чекав, що вода от-от ударить ним об скелю та розтрончить його, як пелюсточку. Коли це він почув, що полетів униз, у якусь безодню — і знепритомнів.

От прокидається Карпо й дивиться — аж він лежить на сухому. Полапав він рукою кругом себе й налапав м'який мох, а під мохом твердий камінь. Одкриває він очі й бачить світ.

«Боже мій! Де це я? Чи мене витягли, чи я вмер, чи це мені сон сниться?» — подумав Карпо й глянув угору.

Високо над ним висіла водяна стеля. Він почав придивлятися і побачив, що там, угорі, лилася вода, текла, пінилась і навіть шуміла, а через скляну стелю синіло небо, а серед неба світило ясне сонце. (...)

Глянув Карпо кругом себе й побачив, що він лежить на скелі. Оглянувся він на всі боки, і знов йому здалося, що все то був сон: і той байдак, і та біда на порогах, і та отаманська обіцянка... Він побачив, що під водою стояла, як стіна, рівна скеля від одного дніпровського берега до іншого: то була одна лава Ненаситецького порога; а там далі, нижче, знову стояла друга від високої дзвіниці, а зверху лився цілий Дніпро. (...)

От дивиться Карпо вниз, а між тими стінами росте пишний сад, про який тільки в казках розказують. Там розстелялися зеленою скатеркою луки з такою травою, як і на землі; там були розкидані невеличкі, але гарні пригорки, велике каміння, то гостре, як дзвіниці, то рівне й високе, наче стовпи. І все

місце було гарне, як рай; зеленіло гаями, лужками, садками та виноградом. Між зеленою травою цвіли всякі квітки. (...)

Придивляється Карпо вниз, аж попід гаями неначе ростуть купи високих червоних і синіх квіток. Придивляється він краще, аж ті квітки ворущаються: то були люди. Два чоловіки йшли просто до того місця, де був Летючий. На них були високі чорні шапки із червоними верхами, сині кунтуші¹ з рукавами.

— А чого ти, хлопче, заліз туди, куди тобі не годилося б лізти? — спитали вони в Карпа. — Хто ти такий? Що ти за людина?

— Я... — почав Карпо та й не доказав, бо забув, як його звали.

— Злазь до нас!

— Немає кудюю злізти, бо скеля крута, як стіна! — крикнув Карпо й почув, що його голос зовсім змінився: став дзвінкий, рівний та голосний. Карпо заговорив, неначе пісню заспівав.

— Стрибай, не бійся! — крикнули ті люди до Карпа.

Карпо стрибнув і відчув, що тихесенько спускається на землю, як обережна птиця спускається з неба на дерево. Ті люди підтримали його за руки й поставили на траву.

Карпо глянув на тих людей, і трохи злякався, і здивувався, і замилювався. Такі вони були високі, рівні та дужі! Такі вони були гарні на вроду, що він таких людей не бачив ні між панамі, ні між простими селянами.

— Еге, ти, хлопче, з України! — промовив один із них, і голос його розсипався між скелями, як весняний перший грім.

— З України, — тихо обізвався Карпо.

— Чи вже ж тепер в Україні стали такі маленькі та мізерні люди, як оце ти? — спитав один чоловік, й обидва вони якось жалібно усміхнулися.

Карпо, глянувши на їхню несказанну красу, трохи опам'ятовся та став сміливіший.

— Отакі, як бачите! — промовив він.

— Хто ж ти такий, хлопчику? — спитали вони.

— Я лоцман на порогах... Летючий на прізвище... — сказав Карпо, а ймення свого все-таки не пригадав.

— Правда, ти розбив байдак?

¹ *Кунтуш* — верхній чоловічий одяг.

— Правда, — промовив Карпо, і та гірка правда прийшла йому на пам'ять, як дуже давній колишній сон.

— Ходи ж із нами, — сказали ті люди й повели Карпа далі, ставши по обидва боки. — Як тобі наш край? Чи гарна наша сторона? — спитали вони

Карпо тільки глянув на ту стелю, де сонце раз по раз блищало, як блискавка, усіми кольорами, і затулив очі рукою.

— А знаєш, хлопчику, хто ми? — спитали вони в Карпа.

Карпо тільки глянув на їхні чорні очі й великі шовкові вуси.

— Ми козаки-запорожці. Чи ти чув що-небудь про запорожців?

— Чув, що колись за порогами була Січ; мені покійник батько дещо розказував.

— Отож щоб ти знав, тут тепер Запорозька Січ, — промовив один запорожець. — Ото, бач, як зруйнували Січ, а допомоги нам не було де взяти, то наші характерники й зачарували Січ. З того часу наша Січ з островом, з гетьманом, з козаками отут! Нашу Січ поглинув Дніпро. Чи бачиш ти: далеко-далеко ворущаться попід гаєм за отією скелею неначе червоні квітки? То наше січове товариство.

Й обидва козаки повели Карпа назустріч тому товариству. Усі вони трое ввійшли в невеличкий лісок. У тому ліску зовсім не було тіні; скрізь попід деревом блищав однаково ясний теплий світ.

Карпо озирнувся набік і побачив, що через обох запорожців було видно кожне дерево, кожну квітку. Запорожці здались йому тінями, одначе він зовсім не злякався, бо страху там зовсім не було на тому світі.

За ліском вони зустріли інших козаків. Запорожці сиділи на зеленій траві групами, сиділи на дрібному камінні, стояли по два, по три, розмовляли між собою, і всі поглядали на Карпа, як на якесь диво. Усі козаки були високі, рівні та здорові; усі були гарні, повбирані в гарну одягу, неначе в празник або в неділю. Вони стиха розмовляли, а Карпові здалося, що то ревуть страшні Дніпрові пороги.

— Оце наш січовий курінь! Ми побачимо ще не один курінь, поки дійдемо до нашого гетьмана, — промовив один запорожець.

— До гетьмана! До гетьмана! — закричали деякі запорожці, і слідом за Летючим та за його двома проводирями пішли всі козаки.

От вони йдуть та йдуть і зайшли в тихе, спокійне місце, навкруги обставлене камінням. У тім крузі, під самою високою кам'яною стіною, був пишний сад, а в тому саду росло дерево. На ньому висіли спілі яблука й груші, червоніли вишні та черешні, червонів і жовтів спілий виноград, порозкладавши широкий лист і важкі кетяги ягід скрізь по камінні. Те місце було зовсім одгороджене, тиша була там аж мертва. (...)

Тільки-но Карпо минув високу кам'яну огорожу, то побачив уже другий сад, зелений, засаджений квітками, а з того саду линув чоловічий голос, та такий же гарний та дзвінкий! Хтось співав козацьку думу, дуже старовинну. Голос той лився низом, як грім, то піднімався вгору та дзвенів, як голосний дзвін, а під той голос стиха грала бандура, неначе птиця щебетала. Карпо ввійшов у сад і побачив, що ту думу співав сивий кобзар, сидячи на камені, а кругом нього сиділи й стояли козаки середніх літ і слухали старовинну думу про козацьких гетьманів, про славні давні діла в Україні.

— До гетьмана! До гетьмана! — стиха промовили старі запорожці, і кобзар перестав грати й співати. Усі козаки піднялися з місця та рушили до гетьмана. (...)

Карпа повели через сад між двома рядами високого дерева, на котрому срібний лист був перемішаний із золотими яблуками та грушами, з кораловими вишнями та черешнями, з кетягами винограду з дорогого каміння. Увесь сад блищав, як сонце. З дерева на дерево перелітали райські птиці, неначе хто перекидав пучки вогню або блискавки. А там за садом стояв простий зелений дуб, а під дубом на камені сидів гетьман. Він був такий великий, як Палій. Здається, не було коня на світі, щоб утримав його на собі! На гетьманові була висока шапка, а із шапки набік висів золотий вершок; він був підперезаний золотим поясом та обутий у червоні чоботи із золотими підківками. Спершись однією рукою на широкий меч, гетьман тримав у другій руці булаву із щирого золота, обсіпану дорогим камінням, котре блищало, як проміння. Уся булава так світилася, неначе гетьман тримав у руці сонце. Гетьман думав глибоку думу, схиливши голову, і його

думки вилітали соловейками, сідали на дубові та співали. Побачивши козаків, він грізно подивився, і з того погляду знявся орел та й полинув під небо, розпанахавши крилами кришталеву стелю. Додолу з очей посипались іскри й розтопили землю.

Не знімаючи шапок, два діди стали перед гетьманом і поставили поперед Летючого. Їх роєм обступили козаки.

Гетьман устав і випрямився на цілий зріст.

— Яке діло маєте, шановне товариство? — спитав гетьман, і Карпо чув, що земля під ним затремтіла.

— Хіба ж Ви не бачили, ясновельможний гетьмане? Чоловік прибув до нас з України.

Гетьман тільки тоді кинув оком на Летючого, довго дивився на нього, і дві сльози впало з його очей на землю. На тому місці вже лежало дві рожі.

— Чи ти, хлопче, з України? Як же ти зайшов до нас? Чи не наслав тебе до нас бог і народ?

— Я розбив байдак на порогах і не знаю і сам, як я сюди зайшов.

— Сину мій любий, сину мій милий! Я б тебе обняв, та боюся задушити тебе від моєї великої сили, од щирого серця, — промовив гетьман і стиха поцілував Летючого. — Скажи ж мені, сину, що там діється в Україні.

— Нічого, — одказав Летючий.

— Чи пам'ятають в Україні про гетьмана й козаків, чи згадують?

— Трохи пам'ятаємо. Старі люди дещо розказують.

— Чи не говорили ж вам про нас попи, або ченці, або вчені люди?

— Ні. Ніхто про те нам нічого й не згадував. Трохи чули дещо від кобзарів.

— Як же там на світі живуть люди? Чи краще їм, чи гірше? (...)

— (...) А чи краще тепер людям, я про те не знаю.

— Чи вже ж вам ніхто нічого не розказував?

— Ніхто, ясновельможний гетьмане.

Гетьман важко зітхнув і поклав свою булаву на камінь. З каміння так і бризнули левкої та фіалки навколо булави, а виноград обплів навкруги камінь і постелився по траві.

— Ходімо ж, козаки, до церкви та спитаємо в бога, що діяти нам, і помолимося богу за Україну. (...)

Гетьман тихою ходою виступив уперед, і козаки розступилися на обидва боки. Гетьман був вищий і кращий од усіх запорожців; високий, як Палій, гарний, як Мазепа, сміливий, як Богдан Хмельницький. Його лице блищало, як раннє сонце. Слідом за гетьманом два сиві запорожці повели Карпа, а за ним роєм посипалась уся громада.

Скільки можна було скинути оком, червоніли шапки та кунтуші. Усе військо йшло широким зеленим полем, а по обидва боки росли чудові гаї та сади. У тих садах росло дерево із золотим і срібним листом, а між тим деревом траплялося часом і просте дерево садове, й отсе на одному були спілі овочі, а на другому тільки що наливалися, а третє дерево стояло в білому цвіту.

Гетьман повернув за високу скелю, де була церква. За тією скелею Карпо побачив нове диво. З високої кам'яної стіни, з двох розколин лилися водоспади й спадали найдрібнішою білою росою у дві річечки. Ті річечки стікалися докупи, а між ними був високий острівець. На тому острові понад річечками, скрізь попід кам'яною стіною росли вишневі сади й стояли у цвіту, як у нас буває весною. Увесь той куток білів вишневим цвітом. Карпо бачив тільки на острівці камінь, а на камені стояв високий хрест із чистого золота, увесь гладенький знизу доверху. На самому перехресті висів терновий вінок, а на колючках того вінка блищала свіжа кров. Хрест блищав, як сонце, а від того світу над хрестом на кам'яній стіні стояли аж три веселки, дуже-дуже ясні. (...)

— Це наша церква! — промовили діди до Карпа, показуючи на хрест. — Тільки отой хрест ми взяли із собою із Запорожжя, бо ми знали, що й хреста там не зосталося б. А ми за хрест поклали в степах і на морі свої голови.

От почали вони наближатися до хреста, аж чує Карпо: хтось співає пісню, і співає голос дівочий. Карпо чув усякі голоси, та ще зроду не чув такого гарного, рівного, високого, дзвінкого та голосного! Той голос співав українську пісню. Карпові навіть на ум приходила та пісня, така вона була знайома. Але він чув, що та пісня була краща несказанно від усіх пісень, хоч і нагадувала йому то одну, то другу сільську пісню. То велика, незмірна туга та горе, то надія, то радість і гаряче кохання лилося в тому чудовому голосі. Карпо чув, як дуже забилося його серце, як у його серці

переливалося все те, що співав голос... Навіть старі діди похиляли голови.

— Хто це співає? — спитав несміливо Карпо в дідів.

— Швидко сам побачиш, — понуро відказав йому один характерник.

Увійшли вони в ті сади. Дивиться Летючий — аж навпроти самого хреста, коло острівця, стоїть одним один зелений кущ: то був кущ калини. Зверху на кущі червоніли спілі ягоди, а середина куща була облита білим цвітом. Під самісіньким кущем блищала в калині криничка. Карпові здалося, що той голос ллється або з калини, або з криниці.

Тільки-но гетьман наблизився до острівця, аж той голос затремтів од незмірної туги та й замовк. Гетьман став навпроти хреста на коліна, і за ним упало навколішки все товариство. От гетьман почав читати молитву, а разом із ним загула вся громада, як-от гуде народ у церкві, тоді як почнуть співати «Їже херувими».

Карпо чув, що під його коліньми тремтіла земля; він ухопився рукою за камінь, і той камінь тремтів, а після так і розколовся надвоє. Од тієї козацької молитви страшно заревли пороги, затремтіли обидва береги Дніпра, затрусилася земля в Україні, затрусився Київ на горах.

І знову загуло товариство, і впало ниць до землі. У той час знов із калини заспівав чудовий дівочий голос, заспівав пісню до бога, і вся громада слухала ту пісню та плакала.

Гетьман закінчив молитву й устав, козаки встали за ним.

— Настав час! — промовив гетьман.

О. Кошель. Ілюстрація до казки І. Нечуя-Левицького «Запорожці»

Один дід пішов до криниці, набрав у пригорщі води й тричі бризнув на калину. І Карпо бачив, як червоні кетяги калини ставали квітками та стрічками на голові чудової дівчини, ставали рум'янцями на повних щоках; він бачив, як білий цвіт ставав білим лицем, білою сорочкою, як криничка стала відрами. Де був кущ калини, там стояла чудова дівчина й брала воду з криниці. Коли Карпо придивився до тієї дівчини — аж то стоїть Олеся, дочка отамана Музики. (...)

✦ Розвиваємо компетентності

Добре, коли в людині поєднується внутрішня краса із зовнішньою. Кого з казки «Запорожці» описано словами: *«Вони були високі, рівні та дужі! Такі вони були гарні на вроду, що він таких людей не бачив ні між панами, ні між простими селянами»*? Знайдіть і прочитайте опис зовнішності Карпа Летючого та Марусі Музиківни. Що допомагає мати гарний зовнішній вигляд? Здоровий спосіб життя, заняття спортом, прогулянки на свіжому повітрі, правильне харчування, здоровий сон, позитивний настрій (оптимізм, доброта, любов), дотримання гігієнічних норм, догляд за шкірою, стиль одягу та ін. Чого з переліченого вам бракує?

- Прочитайте продовження казки І. Нечуя-Левицького «Запорожці».

1. Персоніфікація наявна в реченні

- А** *«Глянув Карпо кругом себе й побачив, що він лежить на скелі».*
- Б** *«Ще було чути, як стогнали вищі пороги, а тут уже заревів Дід».*
- В** *«Скрізь світило сонце через водяну стелю, але той світ був тихий...»*
- Г** *«На дереві висіли спілі яблука й груші, червоніли вишні та черешні».*

2. Літературні герої і героїні в казці «Запорожці» з'являються в такій послідовності

- А** Іван Музика — Маруся Музиківна — Карпо Летючий — гетьман
- Б** Карпо Летючий — гетьман — Іван Музика — Маруся Музиківна
- В** гетьман — Карпо Летючий — Іван Музика — Маруся Музиківна
- Г** Карпо Летючий — Іван Музика — гетьман — Маруся Музиківна

3. Установіть відповідність.

Слово	Значення слова
1 курінь	А великий човен
2 лоцман	Б провідник суден
3 байдак	В чаклун, чарівник
4 характерник	Г частина козацького війська
	Д людина з важким характером

4. За які якості цінували лоцмана?
5. Куди Карпо потрапив після трагедії на порогах? Опишіть це місце. Кого він там зустрів?
6. Яку умову поставив гетьман Марусі Музиківні?
7. Хто допоміг Карпові й Марусі повернутися в Україну?
8. Хто був «високий, як Палій, гарний, як Мазепа, сміливий, як Богдан Хмельницький»? Поміркуйте, чому в цього літературного героя немає імені.
9. Розкажіть історію Марусі Музиківни й гетьмана. За що була покарана Маруся?
10. Чому український народ жив бідно? У чиїх руках були багатства козацьких земель?

11. Поділіть казку І. Нечуя-Левицького «Запорожці» на частини за змістом, доберіть до кожної з них заголовки і запишіть їх як пункти плану.

12. **Гра «Упізнай героя/героїню».** Коротко опишіть одного/одну з героїв/героїнь казки «Запорожці», не називаючи його/її імені. Запропонуйте складений опис класу для впізнання героя/героїні.

1. Знайдіть в інтернеті відомості про С. Палія, І. Мазепу та Б. Хмельницького. Підготуйте про них коротке повідомлення.
2. Навчіться переказувати останню частину казки І. Нечуя-Левицького «Запорожці», у якій Карпо й Маруся повернулися в Україну.

Подумайте й розкажіть

- Що таке *літопис*?
- Яких ви знаєте князів? Хто з них викликає найбільшу повагу?
- Про що з далекого минулого України ви хотіли б дізнатися більше?
- Який твір про давню Україну вам найбільше сподобався?
- Що було найскладнішим під час вивчення теми?

СВІТ ПРИРОДИ ТА ЛЮДИНИ В ХУДОЖНІЙ ПРОЗІ

Про що ви дізнаєтеся?

- Що таке *оповідання*, *головні* та *другорядні герої/героїні*?
- Як різні люди поводять себе в екстремальній ситуації?
- Чи завжди добро перемагає зло?
- Чи вміємо ми по-справжньому бачити природу й насолоджуватися її красою?

ЄВГЕН ГУЦАЛО (1937–1995)

ЛОСЬ

Оповідання
(Скорочено)

Він прокинувся й нащулив вуха: у вогкому струмені вітру долинав сухий, різкуватий звук. Звук летів знизу, від річки. Лось звівся, тепер його постать чітко вимальовувалася в досвітніх сутінках. Це був великий звір із широкими грудьми, які легко здималися від дихання. Його роги нагадували осінній низькорослий кущ, з якого обнесло листя.

Лось знав, що то тріщить стара гілляка на дубі, усохла, кощава; їй давно вже б треба впасти, а вона не падала, з дивною впертістю тримаючись за стовбур. Він те знав, однак це його не заспокоювало, і тривога в крові, спершу слабка й майже невловна, дедалі густішала, і від того шкура на грудях здригнулася раз, а потім ще. Струміль вітру доносив запах річкової криги, у ньому жив дух примерзлого болота, долинали шарудіння прив'ялих стеблинок, які пускалися вскач по впалому листю, і порипування гілляки.

Лось був старий та бувалий самець, він уже звик до заповідника¹, у який потрапив із тайги, звик до людей та до того,

¹ *Заповідник* — територія, що охороняється законом; там заборонено полювання.

що його підгодовують. Але те недуже тріщання пробудило в ньому неясний страх, який нагадав йому про життя в тайзі, про ті небезпеки, які там на нього чигали¹, і лось зрушив із свого лежбища², а потім і побіг. Що далі біг, то більшим сповнювався страхом, і хоча нічого вже не чув, крім приглушеного поцокування власних ратиць³ об землю, ще довго не зупинявся. Кущі й дерева струшували на нього синюватий іній, ніздрі випускали в повітря дві тонкі стьожки пари, а позаду ще довго метушився гамір од його бігу. Лось поминув ялиник, потім байрак⁴, і коли опинився серед примарно-млявого світла, яке випромінювали стовбури беріз, то зупинився й, задерши голову, намагався вловити той шум, який гаснув за ним. Угамувавшись, він лизнув язиком припорошену снігом землю, а потім неквапно попрямував до тієї поляни, на якій любив найчастіше бувати.

Поляна ця, подзьобана струхлявілими пеньками, викружилася край осичняка⁵, трохи на згірку⁶. Ранньої весни вона перша вбиралася квітами, і хутко⁷ тут виганялася така висока трава, що в ній, прилігши, лось міг сховатися до половини. Тепер поляна була пустельна, як і все навколо; лось застиг нерухомо, утупившись круглими очима в стіну лісу попереду себе, — якраз туди, звідки завжди сходить сонце. Помалу лось заспокоювався. Так він стояв, а навкруги, розвидняючись, світліло, виразніше малювалися осики, повітря між ними глибшало й прозорішало, і тиша з настороженої та сліпої ставала спокійною та осмисленою, у ній уже не було того страху, що донедавна. Лось сподівався побачити схід сонця, і коли під його променями забронзовіли верхівки, коли віття скупалося в його усміхові, то лось наче аж полегшав, ще більше пострункішав, і в його очах з'явився

¹ *Чига́ти* — очікувати чиєїсь появи, підстерігати кого-небудь.

² *Ле́жбище* — місце, де дикі тварини сплять, проводять найбільше часу.

³ *Ра́тиці* — копита.

⁴ *Ба́йра́к* — яр, долина, схили яких поросли лісом і чагарниками.

⁵ *Осичня́к* — осиковий гай.

⁶ *Згі́рок* — невелика гора.

⁷ *Ху́тко* — швидко.

отой золотавий сплеск, який надавав їм виразу одвічного розуміння життя природи та її таємниць. Ще трохи постоявши, він побачив блідо-рожевий диск, який спливав на пустелі зимового чистого неба, — і гойднув розлогими рогами так, наче вітав його.

Проте коли йшов до річки, раптом йому знову вчулося жалібне поскрипування гілляки, і лось, який уже встиг забути про нього, знову захвилювався, знову насторожився, а в ногах прокинулося бажання бігти й тікати. Але він переборов себе й донизу спускався повільно, хіба що частіше й сторожкіше озирався довкола. Вітер, як і перше, дув із залужжя¹, він був просякнутий холодом і запахом сіна, що в стіжках стояло на правому березі. Стежечка була ледь протоптана — по ній почали ходити не так давно, — і лось принюхувався, чи не пройшов по ній перед ним вовк, або лис, або людина. Але помітив тільки вчорашні сліди ворони та ще осторонь — ямки від заячих ніг. Спустився на берег. На тому боці, ген під обрієм, примостилося село, а над ним посоталися² угору сірими верболозами дими з коминів. На далекий горб пнуться санки однокінь³, ось вони вихопилися на маківку⁴ — та й спливли по той бік...

Коли лось ступив на лід, то під ним приглушено торохнуло, а далі, коли він ішов до ополонки, щоб напиться води, тільки сполохано поохкувало. Краї ополонки розсипчасто іскрилися, а вода, зтягнута тремкими скалками льоду, була подібна до застиглого блакитного шумовиння⁵. Угадувалася причаєна глибина річки, її течія, що не вгамовується й під кригою. Лось опустил голову, принюхуючись до ополонки, далі, з витягнутою шиєю, ступив ще трохи, ось-ось маючи доторкнутися губами до оскнілого⁶ блакитного шумовиння, ніздрі його затремтіли в передчутті холодної води — і цієї миті річка під ним затріщала. Він усіма чотирма ногами спробував одштовхнутися, але ратиці його були вже у воді, і лось вжахано⁷ відчув, що дедалі глибше занурюється в льо-

¹ *Залужжя* — за луками.

² *Посотатися* — тут: попливти.

³ *Санки однокінь* — санки, запряжені одним конем.

⁴ *Маківка* — вершечок.

⁵ *Шумовіння* — піна.

⁶ *Оскнілий* — тут: примерзлий, подібний до скла.

⁷ *Вжахано* — злякано.

дяну кашу. Він ще раз конвульсивно¹ здригнувся всім тілом, укладаючи свою силу й увесь свій відчай у той рух, але провалився ще глибше, і тепер крижані уламки билися об його спину. Він на мить принишк, готуючись до нового ривка, і коли його передні ноги злетіли на кригу, то здавалося, він уже вискочить і врятується, але крига тріснула під вагою великого тіла — і лось ще раз опинився по шию у воді. Він ревнув, кличучи на допомогу, і його очі все густіше набрякали кров'янистим смутком, аж горіли червоним розпачем. Ще раз спробував вирватися, але вдалося тільки однією ногою — друга вдарилась об лід і стала майже неслухняна. Вода в ополонці закров'янилася, і червоне зразу ж стікало за течією, зникаючи під кригою.

Лось відчув, що так йому не вирватися. Подібне відчуття вже приходило до нього — саме тоді, коли восени в чорному бору, що стогнав од вітру, його почала переслідувати вовча зграя. Вовки ось-ось мали вчепитися за нього, він уловлював подих смерті й утікав тільки тому, що не міг зупинитися. Тоді його врятували мисливці, вони якраз наїхали з міста й, нічого не вполювавши, сіли вечеряти. Вони почули погоню, посхоплювались і, пропустивши мимо себе загнаного лося, зняли безладну стрілянину по вовчій зграї... Річкова течія була на вид не така страшна, як вовки, вона мчала не так швидко, вона не обпалювала його своїм смертельним диханням, але течія була така ж неблаганна, і що більшу він розбивав ополонку, то швидше вона могла затягти його під лід. Лось, розуміючи це, намагався поводитись обачно, але нога боліла, тіло

¹ Конвульсивно — поривчасто.

слабло, і сили поступово покидали його. Він збирався до свого вирішального кидка, і коли знову не пощастило, то лось на хвилю заспокоївся, бо знав, що це не остання його спроба, що він пробуватиме безперервно, доти, доки дихатиме.

Два хлопчики вийшли з лісу на берег і спинилися. Приїхали вони по хмиз, і їхня смирна конячина залишилася на узліссі, а вони вирішили подивитися на річку, чи тріщить на ній лід, чи скоро рушить. Обидва плечисті, обидва із широкими, лагідними лицами й схожі один на одного так, як маленький гриб-підберезник схожий на свого більшого сусіда. Вони охопили зором річку, і їхні лиця ще більше пом'якшали від навколишнього простору, од тієї втікаючої даліни, яка сягала аж за потойбережні горби. Вони й не зразу зауважили ополонку, бо вона була майже не помітна, якби лось знову не спробував вискочити на лід.

— Собака купається, — сказав менший брат.

Старший, мабуть, і не глянув би в той бік. Але зразу ж подумав: «Який це собака міг залізти в ополонку, щоб купатися?»

— Де?.. А-а... — Він пильно примружився, і його зіркі очі помітили гіллясті роги. — То лось...

Вони ще не встигли й здогадатися, що там могло трапитися, а тому деякий час стояли на місці й обмірковували, як той лось міг потрапити у воду. Та коли він заборсався, а потім надовго притих, підберезники втямили, що з ним сталося. Старший майнув до саней по сокиру, а молодший повільно пішов уперед, боячись сам підійти до лося перше, ніж наспіє¹ брат.

(...) Спершу діти не знали, як до лося підступити, щоб і самим не провалитися. Але старший брат був розсудливий та відважний, і сокира в його руках не закуняла². Він узявся рубати лід, прокладаючи хід до берега, а молодший тупцяв біля нього й, не знаючи, чим допомогти, тільки зітхав і не терпляче бив себе долонями по стегнах і по боках. Лось не боявся людей. Він стежив за їхньою роботою, і по його тілу час од часу пробігали дрижаки, ніби йому було дуже морозно або ж він знову хотів спробувати вискочити, але сили покинули його. Мабуть, спочатку він нічого не розумів у тій роботі, та коли канал ще більше наблизився до берега, його

¹ *Наспіти* — устигнути.

² *Закуняти* — задрімати.

очі засвітилися тямою, і тепер він поводився смирно, уже не кидався, а тільки чекав.

Заскучавши сама, з лісу вийшла їхня гніда¹ конячина, тягнувши сани, і поволеньки потюпала до річки. Вона зупинилася віддалік і, помажуючи хвостом, спостерігала. Потім ще пройшла трохи вперед. Менший підберезник помахав кулаком і крикнув:

— Ти теж хочеш провалитися?!

Обидва брати й не думали про те, що весняна крига — зрадлива, що вона не зважить і на те, що вони рятівники.

Старший ще рубав, коли лось відчув під собою мілке й, уперто гойднувши головою, вискочив передніми ногами на лід, а потім уже й задніми. Він аж захитався, і, розкарячившись, ось-ось, здавалося, упаде. Обидва підберезники дивилися на нього з недовірою — ого, який великий, і тепер, коли він виліз, жодному з них не вірилося, що такий міг утопитися. Вони безпорадно всміхалися, їм хотілося підійти до нього ближче, але діти не наважувалися.

Лось обтрушував із себе воду й скалки льоду. Він зітхнув на повні груди, пирхнув — і подивився на дітей. Його очі все ще були червоні від недавнього розпачу. А потім лось пішов. Карячкуватю ставлячи ноги, ніби все ще побоюючись льоду, накульгуючи, він вийшов на берег, ще раз озирнувся на річку, захоплюючи своїм зором і залужжя в срібlistому серпанку², і дітей, які все ще зачаровано дивилися на нього, не вірячи, що допомогли цьому великому звірові, і легенько почвалав до лісу. Гніда конячина з нерозумінням дивилася йому вслід і стригла вухами³.

Коли пролунав постріл, то лось деякий час ще продовжував бігти вперед, а потім спіткнувся, ніби натрапив на корч⁴. Діти й уваги не звернули спочатку на той постріл, але коли лось упав на сніг, вони зрозуміли, по кому то стріляли. Озиралися, намагаючись побачити мисливця, проте не запримітили й, набравши в груди гіркого повітря, щодуху погнали туди, де лежав лось. Обидва думали, що не встигнуть вони добігти, як

¹ Гнідйй — чорно-коричневий.

² Серпанок — тут: туман.

³ Стригти вухами — пересмикувати вухами.

⁴ Корч — пеньок.

лось підведеться, знову спішно почвалає до лісу, що не було ніякого пострілу, — проте лось не вставав.

Він лежав на боці, відкинувши ноги, і тепер здавався ще більшим. Просто не вірилося, що такого великого звіра можна звалити пострілом, як перед цим не вірилося, що він може потонути. На шкурі ще блищала річкова вода, до шерсті поприлипав сніг, а здухвина¹, ще розгарячила від бігу, провалилась і навіть не парувала. Голова лежала так, наче він прислухається до землі, чи далеко ще весна, чи скоро прийде, а роги росли при самім снігу, ніби чудернацький кущик, який усе-таки сподівався зазеленіти, уклавшись листям.

Вони й не помітили, як до них підійшов рідний дядько Шпичак. Кругленький, як підпалок², з підпалкуватим, добре випеченим обличчям, у розтоптаних, з довгими халявами чоботях, у яких він тонував мало не по пояс, дядько зупинився поряд із дітьми. Він, мабуть, також був здивований, що оцей могутній звір лежить на землі. Дядько тримав у руці рушницю, але з таким виглядом, ніби збирався від когось захищатися. На губах у нього запеклася біла смага — мабуть, од якогось раптового, скороминущого переживання.

— Га? — обізвався дядько. — Ну як?

Радість на його обличчі змагалася з настороженістю, і від того воно бралось то темними, то світлими спалахами.

Діти нічого не сказали — вони ніяк не могли відірвати очей від лося, який ще ні разу й не поворухнувся, хоча вони й чекали на це.

— У-ух, — видихнув Шпичак, обійшов навколо вбитого звіра й носак³ ткнув його між роги.

Але діти все ще не вірили, що лось мертвий, а тому уважно приглядалися, щоб не прогавити тієї миті, коли він ворухнеться, щоб звестися на ноги.

— Це із заповідника, — обізвався нарешті молодший підберезник.

— Заповідник далеко звідси, — відповів дядько. — Сюди із заповідника лосі не бігають.

— Це із заповідника, — знову повторив менший.

¹ *Здухвина* — верхня частина живота великої рогатої худоби.

² *Підпалок* — перепічка, невелика паляничка, що печеться на плиті.

³ *Носак* — носок чобота.

Дядько почав гніватися:

— А вам яке діло?

— Ми його з води врятували, — сказав старший брат і ненависним поглядом уп'явся в підпалкувате обличчя.

— О-о, він однаково був би втопився!.. І вже втопився був, так? Скажете, що втопився, а пощастило витягти неживого.

— Ми його врятували, — знову повторив старший брат, і його лице почорніло так, наче з нього ось-ось мала бризнути кров.

— Ану, замовкніть мені, — ще дужче розгнівався дядько, — бо дістанеться вам од мене й од батька вашого! Будете розумні, то матимете й собі м'яса, не скривджу.

Менший підберезник одвернувся, приховуючи сльози. Старший брат узяв його за руку й, не кажучи більше ні слова, повів до саней.

— І роги вам віддам, — крикнув услід дядько.

Вони й не обернулися, тільки наддали ходи.

— Роги віддам! — ще гукнув дядько.

Коли брати вдарили по гнідїй своїй конячині, то його наче щось тіпнуло. Він спочатку повільно ступив один крок, другий, а потім побіг навздогінці.

— Роги віддам! — кричав, захилинаючись, ніби вони не чули.

Шпичак давно вистежував за тим лосем, він його помітив одночасно з дітьми й, присівши у виямку, тільки посміювався, коли вони взялися визволяти його з ополонки. Він не вірив, що то їм вдасться, він думав, що лось таки знесилиться і його раніше чи пізніше затягне під лід. Але лось виявився дужий та життєлюбний, а діти — уперті й невідступні... Тепер треба було думати про те, щоб якось його захвати, замівши сліди, бо діти таки подалися в заповідник, щоб заявити охороні, — у цьому він не сумнівався. Але куди ти його подінеш? Не затягнеш назад до річки й не втопиш знову в ополонці — далеко, не зрушиш. Але якби він міг затягти й утопити — ні хвилі не вагався б. Тепер дивився на звіра й хотів вірити, що лось оживе. Так, як ще недавно дітям, йому дуже кортіло¹, щоб лось підняв голову, звівся на свої стрункі, міцні ноги й неквапно побіг до лісу, як він ще недавно біг, поки дорогу йому не перетнула куля.

¹ *Кортіти* — хотіти чогось.

Проте лось і не ворухнувся. Він припав до землі, усім своїм великим тілом прислухаючись, чи далеко ще весна, а його роги стриміли над снігом диким розложистим кущиком, який також, мабуть, чекав на весну, щоб зазеленіти, хоча це йому вже не судилося ні тепер, ні в майбутньому.

Налетів вітерець, запорошив білим пилом, гойднув сухим бадиллям, але роги й не сколихнулися.

До речі Лось належить до родини оленевих, поширений у лісовій зоні Північної України. Довжина тіла лося досягає трьох метрів, висота — більше трьох. Ці тварини харчуються рослинами, добре бігають і плавають.

За останні роки чисельність лосів значно зменшилася. Тому їх занесли до Червоної книги України.

Теорія літератури

Оповідання

Оповідання — це невеликий прозовий твір про якусь подію з життя одного / однієї чи кількох героїв / героїнь протягом короткого проміжку часу.

Твір Є. Гуцала «Лось» за жанром — оповідання. Які ж ознаки воно має? Оповідання пишуть прозовою мовою, воно невелике за обсягом. У ньому розповідається про одну подію (трагічний випадок із лосем), яка відбулася за короткий проміжок часу (кілька годин). Героїв в оповіданні небагато (лось, двоє братів і дядько Шпичак).

1. Лось прислухався до землі, очікуючи

- А зиму
- Б весну
- В літо
- Г осінь

2. У реченні «На тому боці, ген під обрієм, примостилося село» використано

- А епітет
- Б порівняння
- В гіперболу
- Г метафору

3. Словами «...очі все густіше набрякали кров'янистим смутком, аж горіли червоним розпачем...» охарактеризовано
- А дядька Шпичака
  - Б лося
  - В старшого брата
  - Г молодшого брата

4. Доведіть, що твір Є. Гуцала «Лось» за жанром — оповідання.
5. Прочитайте опис природи, який вам найбільше запам'ятався. Яку роль відіграють пейзажі в оповіданні?
6. Чому лось остерігався не тільки вовків, а й людей?
7. Розкажіть, як поведив себе лось у крижаному полоні. Що ви відчували, читаючи ці рядки?
8. Знайдіть і прочитайте портрет Шпичака. Які деталі опису зовнішності цього персонажа свідчать про негативне ставлення автора до нього?
9. Знайдіть і прочитайте рядки, які передають стривожений стан Шпичака. Яку роль у цих рядках відіграють антоніми?
10. Чому хлопчики не осудили вголос вчинок Шпичака, ніяк не відреагували на його обіцянки? Як би ви повели себе в цій ситуації?

11. Придумайте своє завершення оповідання «Лось». Запишіть його в зошит кількома реченнями.
12. **Синквейн.** Складіть і запишіть синквейн, першим рядком якого буде слово *Шпичак*.

1. Поділіть текст оповідання Є. Гуцала «Лось» на частини, дібравши до них заголовки. Запишіть їх у зошит.
2. Знайдіть у мережі «Інтернет» або в спеціальній літературі цікаву інформацію про життя лосів у дикій природі. Презентуйте її в класі.

Радимо прочитати

Повість Є. Гуцала «Сім'я дикої качки» та повість М. Вінграновського «Сіроманець».

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО (1880–1951)

Володимир Винниченко народився в м. Єлисаветграді (нині м. Кропивницький). Змалку хлопчик ріс здібним, упевненим у собі, умів за будь-яких обставин твердо відстоювати свою позицію. Мама згадувала, що Володя «сусідських дітей тримав трохи... у терорі, бо був дуже сильний для свого віку й вольовий, упертий... Надзвичайно любив волю, повітря, рух. Був гордим, незалежним у вчинках і рішеннях правдолюбцем». Ці риси вдачі притаманні його літературному герою Федькові, з яким ви познайомитеся, прочитавши оповідання «Федько-халамидник».

Спочатку Володимир навчався в початковій школі, а згодом у Єлисаветградській чоловічій класичній гімназії. Це був досить демократичний навчальний заклад, у якому здобували освіту не тільки діти дворян і чиновників, а й міщан, цеховиків і навіть селян. Володимирові-гімназисту не раз докоряли, указуючи на його простий одяг та українську мову: «Мы тебя учим не на свинопаса, а на чиновника». А він тій зверхності кидав свій напівхлоп'ячий виклик: наприклад, на випускний іспит одягнув солом'яний бриль, вишиту сорочку, а на руку взяв кирею¹.

Усвідомлення свого становища не пригнічувало хлопця, проте породжувало в нього протест. У старших класах він узяв участь у революційній організації, написав бунтарську поему, за яку дістав тиждень «карцеру»... Документа про закінчення Єлисаветградської гімназії Володимирові не видали, проте згодом він склав іспити за середню освіту екстерном у Златопільській гімназії. Потім продовжував навчання на юридичному факультеті Київського університету.

Визнання В. Винниченка як письменника почалося з публікації оповідання «Краса і сила». Літературний спадок митця налічує понад сто оповідань, чотирнадцять романів і двадцять три п'єси.

¹ Кирея (заст.) — верхній довгий чоловічий одяг.

◆ **До речі**

Володимир Винниченко — талановитий драматург. Вистави, поставлені за його творами, мали великий успіх у театрах Рима, Праги, Берліна...

ФЕДЬКО-ХАЛАМИДНИК

Оповідання

(Скорочено)

Це був чистий розбишака-халамидник.

Не було того дня, щоб хто-небудь не жалівся на Федька: там шибку з рогатки вибив; там синяка підбив своєму «закадишному» другові; там перекинув діжку з дощовою водою, яку збирали з таким клопотом.

Наче біс який сидів у хлопцеві! Усі діти як діти — граються, бавляться тихо й лагідно. Федькові ж неодмінно, щоб битися, щоб що-небудь перевернути догори ногами. Спокій був його ворогом, з яким він боровся на кожному місці.

Наприклад, таке: ліплять хатки з піску. Перед будинком, де жив Федько, була незабрукована вулиця, і там завжди грузли в піску коні. Після дощу цей пісок ставав липким і вогким — для будування хаток немає краще. Поставиш ногу, обкладеш її піском — і виймай потихеньку. От і хатка. Хто хоче, може навіть димаря приробити. Коло хатки можна тин виліпити, а за тином натикати насінинок — і сад є.

А між хатками йде вулиця. Можна в гості ходити одне до одного.

Федько теж ліпить. Але раптом встане, подивиться-подивиться — візьме та й повалить усе чисто — і своє, і чуже. Ще й регочеться.

А як хто розсердиться або заплаче, так і штовхана дасть. Битися з ним і не пробуй: перший по силі на всю вулицю. Ураз тобі дасть підніжку, зімне, насяде й питає:

— Ну? Нажився на світі? Говори!

Як той каже, що нажився, то милує, а як пручається — іще б'є.

Або пускають хлопці змія.

Плац великий — ні будинків, ні магазинів, розбігтися є де. І вітер там раз у раз найкращий. От заносять змія.

Федько сидить у себе на воротах, як Соловей-Розбійник на дереві, і дивиться. Він любить або по кришах лазити, або

на воротах сидіти. Ворота високі, і там ніби скринька така зроблена. У тій скриньці й засідає Федько.

— Пускай! — кричить той, що держить.

Змій виривається, але зразу ж козирає і б'ється об землю.

Федькові досадно: дурні, хвіст короткий! Але він сидить і не кричить нічого. Його думка зовсім інша.

Хлопці здогадуються й прив'язують до хвоста ганчірку. Тоді змія плавно й легко піднімається вгору. (...)

Нитка ріже руку, але то дурниця. Змій в'ється в небо, стає менший і менший. (...)

Але тут усі разом чують крик і переводять очі зі змія на землю. Іде Федько. Іде й кричить. (...)

— Ану, гей там, давай сюди змія!

Буде віднімати. Федько йде змія віднімати. (...)

Хлопці починають швидко зсотувати нитки. Але що то допоможе?

— Давай змія! — підходить ближче Федько.

Гаврик кривить губи й хмикає. Стьопка зблід, але хутко зсотує нитки, зиркаючи на Федька.

Спірка піднімає із землі камінь і кричить:

— Ану, підійди! Ану!

Але Федько навіть рук не виймає з кишень і таки підходить:

— Давай сюди змія!

Та він уже виймає руки з кишені, бо Спірка затуляє собою Стьопку й піднімає руку з каменем. Але сам Федько каменя не шукає, він тільки дивиться за Спірковою рукою.

— Даєш змія?

— А це твій змій?

— Одніму, та й буде мій!

— Овва! Задавака! Так і провалю голову, тільки підійди. (...)

Але Федько вмить зривається з місця, налітає на Спірку, ловко підставляє ногу й кидає його на землю. Тут же підскакує до Стьопки, хапає нитку й рве її до себе. Нитка тріскає, змія диркає.

Гаврик плаче, а Федько намотує нитку на руку й помалу задом іде додому. Вигляд у нього гордий. Спірка й Стюпка кидаються на нього, очі аж горять, шпурляють каміння, але Федько тільки вгинається й регоче.

— Халамидро! Ну, не попадайся ти на нашій вулиці! Босьявка! Зараза!

А Федько все йде та йде. Змій уже його.

Але тут, буває, візьме й зробить несподіване. Коли вже хлопці далеко й не можуть йому нічого зробити, він раптом повертається й віддає змія. Навіть принесе ще своїх ниток і дасть:

— На твого змія! Думаєш, мені він потрібний? Схочу, зроблю із цілого аркуша. Тато з друкарні принесе червоного паперу, так он якого зроблю...

Але так нечасто буває. Частіше закінчується тим, що хлопці біжать додому, жаліються, а їхні тато чи мама йдуть до Федькової матері й теж жаліються. А Федькові ввечері вже прочуханка. Але й тут він поводить не як усі діти. Федько не плаче, не проситься, не обіщає, що більше не буде. Насупиться й сидить. Мати лає, грозиться, а він хоч би слово з уст, сидить і мовчить.

Приходить тато з роботи. Він стомлений та сердитий. Руки сиві від олова літер, які він складає в друкарні. Щоки теж ніби оловом налиті, худі-худі, борода на них така рідка, що видно крізь неї тіло.

— Що? Уже знов? — питає він, глянувши на Федька.

Федько ще більше насуплюється й починає колупати пальцем кінець столу. А мати розповідає.

— Правда то? — питає батько у Федька.

Федько мовчить.

— Кому ж я говорю?! Правда те, що мати каже?

— Правда, — тихо відмовляє Федько.

— Скидай штани.

Федько мовчки встає, скидає штани й чекає, похиливши голову. Батько знімає ремінь, кладе Федька на стілець і починає бити. Федько здригується всім тілом і шарпає ногами.

— Лежи! — кричить батько.

— А кляте ж яке! А кляте! — сплескує руками мати. — Хоч би ж попросило тата, хоч би заплакало. Камінь, а не дитина! Сибіряка якийсь...

Вибивши «сибіряку», батько виймає з кишені дві або три копійки й дає йому:

— То тобі за те, а це за те, що правду говориш...

Федько витирає сльози, що виступили з очей, бере гроші й ховає в кишеню. Він за ремінь не сердиться: він розуміє, що так і треба. Але й три копійки бере, бо справді не брехав. Якби він схотів, то міг би відбрехатися, але Федько брехати не любив.

Не любить також Федько й товаришів видавати.

Батько й за це Федька хвалить, а мати так само сердиться:

— Так-так, потурай йому, давай йому гроші, давай. Він навмисне робитиме бешкет, щоб правду сказати. Розумний батько, учить сина. Замість того, щоб повчити його за те, що покриває других, він хвалить...

— Нічого, стара... За все бити не можна. За що й бити, а за що й хвалити...

— Так-так! Хвали його, хвали...

А найбільше Федькові діставалося за Толю. Толя був син хазяїна того будинку, де вони жили. Це була дитина ніжна, делікатна, смирна. Він завжди виходив надвір трошки боязко, жмурився від сонця й соромливо посміхався своїми невинними синіми очима. Чистенький, чепурненький, він зовсім не мав нахилу до Федькових забав. Але цей халамидник неодмінно спокушав його, і бідненький Толя приходив додому задрипаний, подраний, з розбитим носом. Мати його, жінка чула й теж делікатна, трохи не вмлївала, бачачи таким свого Толю.

— Де ти так убрався?! Хто тебе так? — жахалася вона.

Толя, плачучи, казав, що він не винен, що Федько призвів на те.

У той же вечір батько Федьків допитував уже «сибіряку»:

— Ти лазив із Толею драти горобців?

— Лазив.

— Ти порвав йому штани?

— Він сам порвав. Не вміє лазити, а береться. Хай не лізе. Але тут вмішувалася мати.

— Та як ти смієш так говорити? То дитина благородна, ніжна, а ти, мужиченя, з ним так, як із Стюпокою. Та через тебе нас із квартири виженуть... Щоб ти не смів підходити до нього, мурло ти репане. Із свинопасами тобі гратися, а не з благородними дітьми. Нещастячко ти моє! І за що мене бог пока-

рав такою сибірякою... А батько нічого йому не каже, роби, синку, що хочеш, бий дітей, хай нас виженуть із квартири...

Батько мовчить і хмуро дивиться у вікно. Надворі вечір. З вікон хазяйського дому ледве чутно вибиваються звуки ніжної музики. Тепло й затишно там. Батько Толин десь походить собі по просторій хаті, задумливо слухаючи музику. Тут же, мабуть, Толя — чистенький, ніжний, із щічками, як проскура. Мати грає. Ні сварок у них, ні бруду, ні клопоту. Пожилці їм знесуть плату за квартири, мужики за землю грошей привезуть. Їх ніхто не вижене з квартири, хоч би Толя як обидив Федька.

— Скидай, сучий сину, штани! — раптом грізно звертається батько до Федька.

Федько спідлоба дивиться на тата.

— За віщо? — ледве чутно питає він.

— За те, що водишся з благородними дітьми. Я тобі, паршивцю, скільки раз казав: не смій із панами водитися. Не кумпанія вони тобі.

— Та я з ним не воджуся, він сам лізе.

— Жени його під три чорти від себе... Яка він тобі компанія?.. Лягай!

Федько лягає, але батько так б'є, що мати залишається зовсім невдоволена.

А на другий, третій день Федько знову спокушає Толю. І спокушає якраз у такий момент, коли ні одному чоловікові в голову б того не могло прийти.

Скажемо так. Надворі буря, дощ ллється з неба такими патьоками, наче там тисячі Федьків перекинули тисячу діжок із водою. Хмари аж сині, кошлаті, так і розрізують їх зеленаві блискавки. Грім тріскає з такою силою, що аж посуд дзвенить у шафах.

Толя, притаївшись біля вікна, дивиться на вулицю. Пусто, немає нікого, усе поховалося. Тільки згори біжить цілий потік брудної води з бульками. Дощ січе воду, камінь, стовпчики. З ринв цілі водоспади спадають у палісадник. Темно, сіро, страшно. Мама в себе в покої лежить з пов'язаною головою: вона не виносить бурі й завжди хворіє.

Толя теж заховався б кудись, але мама заборонила йому сидіти біля вікна, і через те Толі страшенно кортить ще посидіти й подивитися.

У, який буйний та брудний потік біжить по вулиці! І де він береться завжди?

Трах-тах-тах! — лускає грім, і лампа в ідальні дзвенить.

Толя тихенько хреститься й блідніє, але від вікна відійти не може.

І раптом він бачить щось надзвичайне. На вулиці, у самому потоці, під дощем, мокрі, без шапок бредуть Федько, Стьопка й Васька. Вони позакачували штани аж до живота, пацають ногами, сміються, щось, видно, кричать. Їм весело й любо! Вода, мабуть, тепла, а дощ, як душ у бані, так і обливає їх. Ось Федько підставляє лице під дощ, ловить краплі ротом. Які в них смішні мокрі голови!..

Васько щось знайшов у воді. Що то?.. Підкова. Федько ховає в торбинку. Вони знову назбирають гвіздків, підков, залізачок! А Федько раз найшов навіть п'ять копійок.

Толя стає у весь зріст на вікні й махає руками, щоб його бачили. Але хлопці не дивляться на вікно. Вони пацають ногами, бовтаються, грім тріщить у них над головами, але їм те й за вухом не свербить. Хмари над ними такі страшні, що дивитися моторошно, а їм те якраз і мило, — дощ, значить, ще довго буде.(...)

Але Толі грім уже не страшний. Толя й сам би побіг на вулицю. Він ще дужче махає руками, але постукати боїться, бо мама почує.

Нарешті Федько помічає Толю й починає махати рукою, закликаючи до себе. Васько та Стьопка теж вимахують, показують підкови, гвіздки, пацають ногами, підскакують.

Васько падає і сідає просто у воду, Федько та Стьопка регочуться, а Васько за ними.

Толя раптом зістрибує з вікна, швидко скидає черевички, закачує штани й тихенько вибігає в сіни, із сіней на ганок. На ньому бархатові курточка та штанці, — жалко їх. Але хлопці вже коло ганку й кричать:

— Іди, не бійся! Дощ теплий.

— Та йди! От баба, мнеться... Раз-два!

Толі холодно й страшно, але він не хоче, щоб його звали бабою. Він сходить із ганку й обережно йде до хлопців. Ніжні, випечені ніжки його спотикаються, брудний потік заливає бархатові штани, дощ ураз вимочує акуратно зачесане волосся й курточку. Спершу від цього холодно, але потім робиться так славно й мило. Толя від приємності аж вищить і пацає ногою по воді. Хлопці теж кричать і, схопившись за руки, біжать униз. Толя посередині.

Увечері Толя хворий, гарячий лежить у постелі, а Федька кладуть на стілець і луплять.

* * *

Наставала весна. Сніг зробився жовтий та брудний, а лід на річці такий, як намочений цукор. Потім почали текти річечки по вулицях і стала парувати земля на сонечку.

Раз підвечір Стьопка, Грицик, Спірка й інші хлопці пускали кораблики по вулиці. У цей час вийшов Толя на ганок і дивився на них. Він сам не пускав, бо йому строго заборонено було гратися з вуличними хлопцями, але стояти на ганку можна було.

Раптом звідкись прийшов Федько. Кожушок його був увесь мокрий, чобітки аж порижіли від води, шапка в болоті. Але він увесь сяяв і махав величезною палицею, яка була вдвоє більша за нього.

— Хлопці! А де я був! — закричав він ще здалеку.

Усі кинули кораблики й підбігли до нього:

— А де? А де?

Федько ловко заткнув палицю в купу мокрого снігу, зняв шапку й витер піт:

— Ху! От так наморився, братця! Ну, так і робота була!

— Та де ж ти був? Яка робота?

— На річці був. Там таке-е!.. Крига йде страшенна. Базарний місток знесла к бісу. Он як! Ми ловили дошки... Я такого дуба витягнув, що ой-ой-ой!

Хлопцям аж дух захопило... А вони й не знали!

— Та брешеш? Правда?

— Піди подивися. Сидять тут, кораблики пускають... Я завтра в школу не піду, зранку на річку збираюся...

— Як у школу не підеш? А батько?

— От штука! Візьму та й не піду. Здоров, Только!

Толя чув усю розмову, і йому страшенно кортіло розпитати, як там, на річці, крига йде. Але він терпіти не міг, як йому цей Федько говорив «Толька». Наче він йому товариш.

Толя відвернувся й нічого не сказав, немов не чув Федька. Але так було цікаво послухати, як крига йде на річці, що він зараз же повернувся й сказав:

— Здоров! Ти був на річці?

— Був.

— Здорово йде?

— Біжи подивися, як мама пустить, — посміхнувся Федько й одвернувся від Толі. (...)

А Федько розказував тим часом далі:

— Уся річка йде. Страшенно так суне та тріщить... А наро-о-ду на березі — повно! Один хлопець хотів поїхати на кризі та злякався, а я завтра поїду.

Толя хотів іти додому, але, зачувши ці слова, навіть зійшов вниз, до хлопців.

Хлопці теж були вражені — от скажений цей Федько! Там десь дивитися страшно, а він полізе туди.

— Ти на саму кригу полізеш?

— А то ж куди! От і палиця вже є, — показав Федько на застромлену палицю. — Весело на кригах. Я бачив, як торік їздив Антошка... Та я тоді не дістав палиці... Гайда завтра разом? Га? (...)

Хлопці почухались і таки вирішили йти завтра до річки. Умовилися, що всі троє зійдуться на цьому самому місці рівно о восьмій годині.

Коли Федько прийшов на другий день на призначений пункт, він застав там Спірку, Стюпку... і Толю. Толя був увесь закутаний у шарфики, через які визирали тільки кінчик носа й оченята! Оченята йому були якісь чудні, не то винуваті, не то злякані.

Федько Толі здивувався:

— А ти чого? Може, теж із нами?

Толя трішки почервонів і сказав:

— Я тільки підійду подивлюся, а потім піду в школу.

— Іди дивися, — згодився Федько й почав витягати зі снігу палицю. Він її сховав туди ще вчора ввечері. (...)

Стало видно річку. Повені ще не було, але яка стала чудна річка! Уся сіра, покопирсана, ряба. На березі комахнею стоять і ходять люди. (...)

— Ану, наввипередки! — раптом закричав Федько та, як вихор, зірвався з місця.

Стьопка та Спірка заверещали й побігли за ним. (...)

Толя тільки дивився, як миготіли ноги Спірки та Стьопки. Ось Стьопка загубив книжки. Зупинився, підхопив, знову фицнув і полетів за передніми.

Толя нагнав їх аж коло річки. Зблизька річка здавалася ще чуднішою. Видно було, як помалу й тяжко йшла крига. Лід тріщав, лускався, крижини лізли одна на одну, чисто було схоже на те, як женуть великий гурт волів. (...)

По всьому березі стоїть народ. Хлопці жевжиками просуваються поміж дорослими та безперестанку кричать дзвінкими й веселими голосами. Скільки тут школярів, які завтра скажуть учителеві, що їм у цей день «голова боліла» і вони не могли прийти «у клас»!

А річка все суне й суне вперед. Крижини з мокрим рипом труться одна об одну. Вони такі поважні та старі, аж жовті. Звідки вони припливли сюди? І куди попливуть? От сісти б на одну з них та їхати на ній десь далеко-далеко. Кругом другі крижини, їх треба відпихати, щоб не лізли на цю, а то як налізуть, то потоплять. Добре, як устигнеш перестрибнути на другу, а як шубовснеш у воду? А вода, ух, чорна, глибока та холодна, аж пищить.

Але знаходяться сміливці, що стрибають на крижини та їдуть на них якийсь час. Десятки хлопчачих очей із заздрістю слідкують за молодцями. А молодці візьмуть і ще й ногами потопаять по льоду, от, мовляв, крига яка, не провалиться. Деякі з них перестрибують на інші й навмисне зупиняються на самому кінчику над чорно-синьою, густою водою.

— Ану, ти там! Хочеш раків половити? — кричить хто-небудь із дорослих на молодця. — Злізай на берег!.. Шубовснеш у воду, витягай його...

Молодець ніби не чує, але, потопавши на кризі, сходить на берег.

Толя часто подивлявся на Федька: ну, що ж він не йде на кригу. Федько щось говорив Стьопці й Спірці та показував на річку головою.

Толя підійшов ближче й почав слухати.

— ...А то що! Стрибають тут... — говорив Федько. — Подумаєш, яка штука. Ні, нехай хто на той бік по кризі перейде, от буде герой!

— Ну, на той бік! — покрутив головою Стьопка. — Як затре кригою, що будеш робити?

— А ти на другу! — блиснув очима Федько. — А з тієї ще на другу!.. От зроби так! Зробиш? Га?

— А ти зробиш?

— Може, і зроблю...

Толі страшенно хотілося подивитися, як Федько буде стрибати з крижини на крижину. Він пострибає і, звичайно, злякається й почне плакати; його знімуть із криги, а всі потім будуть із нього сміятися. Хай не задається.

— Нізащо не зробиш! — сказав Толя Федькові, киваючи на річку.

Федько мовчки подивився на нього й нічого не сказав. А Толя бачив, як у Федька навіть губи побіліли, а очі стали такі чудні, гострі, коли вдивлявся в кригу. Ага! Мабуть, боїться.

— Ану, спробуй! — знову сказав Толя. — Ти ж хвалився, що будеш їздити на крижинах. Ану! (...)

— А давай об заклад, що перейду на той бік! — умить звернувся Федько до Толі.

— Ба не перейдеш!

— Ну, давай! (...) Як перейду, даси мені свій ніжик, що з костяною ручкою. А як не перейду, я тобі дам свого чижика. Хочеш?

Толі зовсім не хотілося чижика, — навіщо йому чижик? — але він згодився.

— Ну, добре! Давай руку! Спірка, перебивай!

Спірка перебив, і Федько став тісніше підперізуватися, оддавши Стьопці свої книжки.

— Тільки ви мовчіть... — тенором сказав усім Федько. — А то як побачать, що я хочу переходити на той бік, то не пустять. Нехай думають, що я хочу коло берега походити.

— Добре!

Федько підперезався, узяв у руку палицю, спробував її і насунув щільніше шапку.

— Ну, гляди ж! — промовив він до Толі якимсь чудним голосом і пішов просто на кригу.

— Федько пішов! Федько пішов! — закричали хлопці, які вже давно зачіпали його, щоб ішов на кригу.

Федько стрибнув на лід і, наче пробуючи його, потопавав ногами. Крижина була добра — товста, міцна.

Федько потрошки наблизився до другої, походив і палицею зміряв, чи товста. Потім озирнувся до берега й раптом стрибнув на другу крижину.

Спірка, Стьопка й Толя дивилися за ним із замиранням серця.

— А куди ти там? — закричав до Федька якийсь робітник збоку. — Куди тебе понесло? Вертайся назад!

Але Федько, мов не чуючи, підбіг на край своєї крижини й знову став тикати під нову крижину. Та була зовсім тонка. Спробував надушити її палицею — угинається. А позаду кричать і махають руками, щоб вертався. Федько вибрав іншу — ця товща. Розбігся й стрибнув. Крижина тільки злегка хитнулася і заспокоїлася. (...)

— Ну, дивіться на цього одурілого хлопця!

— Та біжіть стягніть його!

Але бігти було вже пізно. Федька несло вниз, і він був уже на середині. Він часом оглядався, піднімав на палиці шапку, весело крутив нею і кричав щось. Розібрати не можна було, що саме він кричав, але щось веселе й завзяте.

— Та чий він? — питалися кругом.

— Федько, Івана друкаря син. Халамидро звісне.

— Ну й пробийголова... Ач, яке виробляє! Ах ти ж, боже наш!

А Федько, справді, щось надзвичайне виробляв на річці. Він то повз на животі по тонких крижинах, то впирався палицею та перестрибував через водяні латки, то бігав із кінця в кінець криги, не маючи виходу. Здавалося, ось-ось налетить на нього ота кучугура криги, зітре, зімне й сліду не зостанеться від комашинки-хлопчика. Але комашинка, якимсь чудом, ловко видряпувалася на самий гребінь кучугури, скоренько з'їжджала з неї і бігла знову з крижини на крижину.

На березі було тихо. Хлопчики завмерли з роззявленими ротами й широкими очима. Старші хвилювались і пильно слідкували за кожним рухом «шибеника». Як той щось замнеться, так усі зараз затурбуються, деякі починають кричати всякі поради:

— Управо, управо бери! (...)

На щастя, Федько не може чути ніяких порад і щасливо добирається до берега.

Хлопчаки починають од щастя пищати, боротися, кидати каміння в кригу. Дорослі легше зітхають і, хитаючи головами, лають Федька-халамидника. Але в лайках немає ні злості, ні досади. Ловкий хлопчак, що й говорити. Як брався, собака, га?

Федько з того боку махає надітою на палицю шапкою. Той берег пустий, бо туди не можна пройти з вулиці — чиїсь мури й тини.

— А як же він назад добереться? Невже знову по крижинах?

— А так і є, він знову на крижинах!

Справді, Федько стрибнув на крижину, потім на другу, і знову на березі всі притихли, слідкуючи за відчайдушним хлопцем. Ніхто вже не давав порад, ніхто не лаявся, тільки не зводили очей із маленької комашинки, яка дряпалася, бігла серед страшних сірих крижин, стрибала, метушилася. (...)

— Ну, і шибеник! — зітхав хтось, як Федько видряпувався із скрутного місця.

А «шибеник» дедалі ближче присувався. Ось уже недалеко. Видно вже, як швидко оченята його бігають на всі боки, вишукуючи місце, де перестрибнути. Знайшов. Уперся палицею. Палиця спорснула. Ударив дужче в лід і знову вперся. Стоїть добре. Раз! — і вже на другій крижині. Жилаве, чортове хлопча. Стрибає, як кішка.

І от хлопча вже на березі. Круг його крик, писк товаришів. Оце молодець, так молодець. От як треба!

— Ну, щастя твоє, що ловкий! — хитають головами дорослі. Але не лають і не сердяться, — що говорити такому зайдиголові!

Толя аж задихався, дивлячись, як Федько перебирався по крижинах. Оченята йому розгорілися, серце билосся міцно й

гаряче. Нічого там страшного немає на тих крижинах. А зате як інтересно, як весело! От би взяти та й собі побігти. Тільки скинути калоші, а то в них важко. То зовсім не трудно. Узяти у Федька палицю, устромляти в лід і стрибати. Велика штука!

А коли Федько вийшов на берег, коли його оточили хлопці й із радістю та захватом дивилися на нього, як на героя, Толя відчув, що він теж може перейти. І не тільки може, а от візьме й перейде!

І він, нічого нікому не кажучи, швидко зняв калоші, струсив ранець із плечей на землю й підійшов до Федька.

— Дай мені свою палицю, — сказав він.

Федько здивовано подивився на панича:

— Нащо тобі?

— Я теж хочу йти на той бік!

— Куди?

— На той бік.

Спірка й Стьопка так і фиркнули, але Федько не засміявся.

— А як упадеш у воду?

— Не бійся, не впаду. Давай!

— Краще не треба, Тільки... Ти не вмієш.

— Ова! Ти один вмієш! Ну, давай палицю. Що, може, жалко?

— На... — стиснув плечима Федько. — Тільки гляди...

Толя взяв палицю і пішов на кригу.

— А куди знову? Чого? Хто? — раптом закричали люди, побачивши Толю на льоду.

Але Толя, так само, як Федько, побіг далі й стрибнув на другу крижину. У цей час насунула ціла купа льоду й одрізала Толю від берега. Він опинився сам серед страшних і холодних крижин, які всі ворушилися, лізли одна на одну, тріщали та крутилися.

На березі щось кричали, бігали. Толя розгубився, хотів бігти назад, але не можна — перед ним ціла смуга води. А ззаду суне величезна скеля льоду. Вона наче спеціально хоче налізти на Толю, так увесь час напірає на його кригу.

Толі зробилося страшно. У руках стало якось дуже холодно, ноги ослабли й сковзнули по льоду. Хотілося впасти на лід, притулитися до нього всім тілом і кричати, кликати на поміч. Але він і те боявся зробити. Тільки стояв і тихенько став плакати.

А люди на березі хвилювалися, кричали, радилися, як урятувати Толю, і не знали, що зробити, бо кожний радив одне, другий — друге, третій — третє. Усі йшли разом із крижиною, на якій стояв і плакав Толя, кричали, махали руками, кудись когось посилали. А Толя тим часом плив далі. Він уже випустив палицю з рук і хукав на червоні пальці, обливаючи їх сльозами.

Деякі з дорослих пробували зайти по крижинах до Толі з другого боку, але крига вгиналася, ламалася під ними, й один швець навіть трохи не впав у воду.

У цей час звідкись узявся Федько. Він, як тільки Толя розгубився на льоду й усі побачили, що злякався, десь зразу зник. Його навіть хотіли вилаяти, що призвів панича до такої біди, але Федько як під кригу пішов.

— Ага! Злякався, стервин син! Шибеник чортів, навчив хлопця та й утік.

Усі вже знали, що Толя — хазяйський синок, а деякі навіть побігли за його папою.

І от, коли всі метушилися, бігали й не знали, як урятувати Толю, несподівано з'явився Федько. У руках у нього була довжелезна палиця, у яку він почав забивати гвіздка, раз по раз заклопотано подивляючись на Толю. Спірка й Стьопка всіма силами старалися допомагати йому. (...)

— Ану, гей, дайте дорогу... З дороги!

Усі розступилися на крик. А диви, знову цей шибеник! Але він із палицею, чи не рятувати панича збирається?

— Ти куди, халамидро?

— Дорогу!.. Ану, дайте дорогу!

Федько продерся крізь юрбу, вибрав крижину й стрибнув.
— Держися, Только! Я зараз буду коло тебе. Держися, не бігай, стій на місці!

Толя, побачивши Федька, захвилювався і хотів бігти йому назустріч, але наказ Федька зупинив його.

Хвилин через п'ять Федько вже був на Толиній крижині.

— Ну, давай руку... Іди за мною. Та не бійся, іди сміливо. Палицю візьми та впирайся. Ну, так... Держися... Стій... Я перестрибну, а ти підожди...

— Ой, не ходи!.. Я боюся... — ухопився за нього Толя.

— Та стій! От дурне... Я перестрибну й присуну до тебе свою крижину, а ти перейдеш... Бо сам же не перестрибнеш...

Федько перескочив, підбіг на край своєї крижини й уперся палицею в сусідню купу льоду. Крига зашаруділа й підсунулася до Толі.

— Тепер переходь сюди!.. Ну, от бачиш... Тепер іди на цей край. Іди сміливо, не бійся... Ставай тут. Стій, не бійся. Я піду назад, підштовхну тепер до берега...

Федько перебіг на другий кінець крижини й тільки хотів упертися палицею в дно річки, як раптом під ним почувся тріск, крижка крижина розламалася надвоє — і Федько зник із льоду. Усі так і завмерли.

Але Федько не розгубився, він ухопився руками за кригу й з усієї сили пнувся, щоб його не знесло. Але на латку води, яка сталася від цього, уже сунула нова крига. Вона знесе Федька.

Толя побачив це та з криком забігав по крижині.

— Толю! Толю! — кричав Федько. — Подай мені палицю свою. Подай палицю свою... Я вилізу...

Але крижину в цей час підбило до берега, і Толя, як стріла, вилетів із неї.

Стьопка, Спірка й інші хлопці кинулися до Федька й протягнули йому палицю. Федько весь посинів й хотів узятися за палицю, але рука не слухалася, залякла.

А підійти до нього не можна, бо крижина вгинається, заливається водою і може розвалитися знову.

— Стьопко, ляж на лід і підсунься до мене, — прохрипів Федько.

З берега дорослі щось кричали, але хлопці їх не слухали. Стьопка ліг і став підсуватися до Федька.

— Зійдіть там із криги, хто лишній, — крикнув Стьопка, озирнувшись.

Але в цей час один із хлопчиків подав Стьопці шворку, зв'язану з поясів. Стьопка кинув її Федькові.

— Хватай, Федю! Хватай... Швидше, Федю, бо крига йде.

Федько простягнув руку, але знов ухопився нею за лід.

— Не можу... — прошипів він. — Руки не держать, упаду...

І раптом ухопив зубами за шворку, набрав повний рот, міцно стиснув зуби й мотнув головою, мовляв: «Тягни!»

Стьопка, хлопці й дорослі з берега почали тягти Федька.

— Держися, Федю, держися, нічого... Ех, держися, ще трішки! Браво!

Федько був увесь синій од холоду й того, що держався зубами за пояс. Але, як тільки витягнули його на тверде, він став на ноги й почав швидко-швидко топати та махати руками. Вода лилася з нього, зуби йому цокали, але він на те не зважав:

— Нічого, не перший раз, я цієї зими три рази на льоду провалювався. Треба тільки бігати.

Але йому не дали побігати. Десь узялися папа й мама Толині, а з ними мати Федька. Толя, побачивши їх, затрусився та з криком і плачем кинувся до них:

— Папочко!.. Мамочко!.. Я не винен, я не винен!..

Але папа й мама не дали йому говорити. Схопивши його під руки, шарпнули й потягли додому.

Мати Федькова теж схопила Федька й так торсоннула, що з того аж бризки посипалися.

— Додому, іроде! Ось я тобі покажу! — І знову так потягнула, що Федько мусив бігти за нею. Такою блідою і лютою Федько ніколи не бачив свою матір.

А попереду батьки тягли Толю, який увесь час спотикався, щось кричав і голосно плакав. Батьки йому щось відповідали й шарпали так, що в Толі кілька разів спадала з голови шапка.

Раптом вони зупинились і почекали Федька з матір'ю.

— Він був на льоду? — грізно звернувся Толин батько до Федька.

Федькові було дуже холодно, зуби йому не переставали стукати, усе тіло боліло від шарпання матері, але він усе-таки встиг помітити, що в батька Толиного аж слина запеклася на губах, а очі налилися кров'ю. А Толя із жахом задирав голову то до мами, то до папи й жалібно говорив:

— Я не винен, я не винен...

— Мовчи! — крикнув до нього батько й знову повернувся до Федька: — Був він на льоду?

— Був... — цокаючи зубами, сказав Федько.

— Неправда! Неправда! — ще жалібніше й зі страхом забився Толя. — Я не хотів іти, а вони мене потягнули на річку. А потім Федько взяв і пхнув мене на кригу... Спитайте всіх... Я не винен...

Федько аж тремтіти перестав і подивився на Толю. А мати Федькова так і спалахнула:

— Ох, боже ж мій! Та що ж ти собі думаєш, люципере ти! Та батько ж із тебе три шкури здере, та він же на тобі живого місця не залишить. Чому тебе чортяка не вхопила там, у воді, ти, ідоляко?!

І вона з усієї сили вдарила Федька по голові. Федько аж упав на одне коліно й закрив руками голову. Мати знову хотіла вдарити його.

— Підождіть, Іванихо! — зупинив її батько Толин і підняв Федька. — Устань... Чекайте, Іванихо... Я хочу спитати його... Федьку, я вірю тобі, я знаю, що ти ніколи не брешеш, не брешеш й тепер: говори, ти потягнув Толю на річку?

Федько трусився, коліна йому зігнулись і хилиталися на всі боки. Він мовчав.

— Говори ж, падлюко! — торсоннула його мати.

Федько глянув на Толю, той великими, повними страху й тоски очима дивився прямо на нього. Сльози текли йому по щоках і зупинялись у куточках рота. Толя машинально слизував їх язиком і дивився на Федька з чеканням чогось страшного.

— Ну, говори ж, Федьку, — нетерпляче сказав Толин батько.

Федько відвів очі від Толі, похилився і тихо сказав:

— Повів...

— І пхнув його на кригу?

— Пхнув...

— Паршивець же ти! — крикнув Толин батько та сильно хляснув Федька по лиці. А потім повернувся до Федькової матері й сказав: — Надіюся, що на цей раз Ваш чоловік покарає його як слід... Інакше очистіть мені квартиру.

Федькові знов упала з голови шапка, як ударив його Толин батько. Він підняв її і подивився на Толю. Але Толя тулився до матері, яка милувала вже й жаліла його.

* * *

А ввечері, коли мав прийти Федьків батько з роботи, Федько кашляв та облизував гарячі губи. Йому було страшенно жарко.

— Ага, бухикаєш, кашляєш, ідоле? — обзивалась од печі мати. — Підожди, підожди, візьме тебе чорт... Ось нехай ще батько прийде та погріє ременем. Що, жар?

— Є... — тихо відповів Федько, а сам придивлявся, як в очах його стояли жовті й зелені плями.

Коли батько прийшов і мати стала йому розказувати, Федькові в очах уже було зовсім жовто, і голова була страшно тяжка й гаряча; така була тяжка, що не можна було держати її на плечах і хотілося покласти чи на стіл, чи на землю, чи хоч у піч — аби покласти.

Мати говорила, але Федько навіть не слухав і не пам'ятав уже нічого. Він тільки як крізь сон бачив, що тато чогось став страшенно лютий, такий лютий, що аж говорити не міг, а тільки хапався то за горло, то за ремінь.

Потім Федька покладали на стілець і били вже як слід. Але Федько й на цей раз навіть не скрикнув. Тільки, як батько пустив руку, якою держав його, Федько впав додолу й не ворушився.

— Устава-ай!!! — ревноу батько й шарпнув сина за руку; але рука була така гаряча, а лице сина було таке дивно спокійне, що батько кинув ремінь і нахилився до Федька. Федько вже нічого не чув і не бачив.

* * *

А через три дні він лежав мертвий. Разів зо два він приходив до пам'яті, питав, чи били Толю, щось бурмотів і знову падав непритомний. А в непритомності когось просив, комусь грозився та все чогось допитувався в Толі.

Батько й мати не відходили від його постелі, трусились і мовчки боролися зі смертю. Але смерть поборола.

На четвертий день Федька ховали. На кладовище йшли всі хлопці з усіх сусідніх вулиць. Спірка, Стюпка й Гаврик плакали навзрид.

А Толя тихенько виглядав із вікна. Мама йому строго наказала не виходити до вуличних хлопців. А йому було цікаво подивитися, як будуть ховати Федька-халамидника.

Коли Федькова труна сховалася за рогом вулиці й не було вже нікого видно, Толя відійшов од вікна, перекутився на одній нозі й побіг гратися із чижиком.

Цього чижика він сказав Федьковій матері віддати йому, бо він його виграв у Федька.

✦ Розвиваємо компетентності

Події оповідання В. Винниченка «Федько-халамидник» відбуваються понад сто років тому, коли не було мобільних телефонів. До якої служби треба негайно звернутися в ситуації, що сталася на крижинах? Який телефонний номер цієї служби?

1. У дитинстві В. Винниченко своєю вдачею був схожий на

- А Стьопку
- Б Спірку
- В Федька
- Г Толю

2. Слова «Ну? Нажився на світі? Говори!» належать

- А Стьопці
- Б Спірці
- В Федькові
- Г Толі

3. Толю описано словами

- А «...спокій був його ворогом, з яким він боровся на кожному місці...»
- Б «...чуб йому стирчком виліз із-під картуза, очі хутко бігають...»
- В «...дитина ніжна, делікатна, смирна... виходив надвір трошки боязко...»
- Г «...жилаве, чортове хлопча... стрибає, як кішка...»

4. З яких деталей ви дізналися, що події в оповіданні В. Винниченка «Федько-халамидник» відбуваються в невеликому місті?

- 5. Пригадайте епізод із повітряним змієм. Чи вважали Федька своїм другом Стьопка, Спірка й інші хлопчаки?
- 6. Як характеризує Федька той факт, що він повернув відібраного змія, ще й ниток своїх дав хлопчикам?
- 7. Прокоментуйте слова Федькової мами: «То дитина благородна, ніжна, а ти, мужиченя, з ним так, як із Стьопкою. Та через тебе нас із квартири виженуть... Щоб ти не смів підходити до нього...» Розтлумачте значення слова мужиченя.

8. За яку рису вдачі батько особливо поважав Федька?
9. Доведіть, що оповідання «Федько-халамидник» належить до епічних творів.
10. Через що, на вашу думку, помер Федько: через застуду чи недбайливе ставлення батьків? Чи можна було зарадити смерті хлопчика?
- 11. Опис природи називають *пейзажем*. Знайдіть в оповіданні пейзажі й прочитайте їх. Висловіть свою думку про те, як вони підсилюють психологічний стан літературного героя або впливають на сприйняття читача.
12. Виразно прочитайте за ролями уривок, що починається словами: *«Толя часто подивлявся на Федька: ну, що ж він не йде на кригу...»* і закінчується реченням: *«...Але не лають і не сердяться, — що говорити такому зайдиголові!»*
- 1. Текст оповідання В. Винниченка «Федько-халамидник» поділено на частини. Доберіть до кожної з них заголовки, запишіть у зошит.
2. Випишіть із тлумачного словника всі значення слів *пан* і *панський*. У якому значенні їх ужито на позначення членів родини Толі? Проілюструйте свій вибір конкретними прикладами з тексту (*за бажанням*).

Теорія літератури

Герої та героїні в художньому творі

Читаючи художні твори, ви часто мимоволі ставите себе на місце героя/героїні, здебільшого того/тієї, що вам найсимпатичніший/найсимпатичніша. Читаючи оповідання В. Винниченка «Федько-халамидник», ви, напевне, найбільше симпатизуєте бешкетнику. Чому? Мабуть, через те, що він має багато хороших рис: Федько чесний, у складній ситуації завжди готовий підтримати чи захистити того, хто потребує його допомоги. Кожний/кожна мріє про такого друга. Яскраві особистості (позитивні вони чи негативні) в основному відіграють головну роль у художньому творі, решта перебувають ніби в тіні або ж з'являються в полі зору читача/читачки лише іноді. З огляду на це героїв/героїнь літературного твору поділяють на *головних* і *другорядних*.

Головний герой чи **головна героїня літературного твору** — це дійова особа, що перебуває в центрі уваги письменника/письмен-

ниці, з нею пов'язані основні події твору. Головні герої/героїні наділені яскравими характерами, їх зображають широко, усебічно.

Головного героя/головну героїню літературного твору описують досить детально (пригадайте: опис зовнішності героя/героїні називають **портретом**), автор/авторка приділяє йому/їй найбільше уваги. Головний герой/головна героїня, як правило, з'являється на початку твору й діє аж до самого кінця. Його/її вчинки виписані ретельно, адже саме з них ви найбільше дізнаєтеся про вдачу героя/героїні. В епічних творах буває різна кількість головних героїв/героїнь: в оповіданні — один/одна, рідше — двоє; у повісті чи романі — кілька головних героїв/героїнь. Ім'ям головного героя/головної героїні часто називають художній твір («Федько-халамидник»), саме навколо цього бешкетника розгортається сюжет.

Другорядні герої/героїні художнього твору діють поруч із головним/головною, вони доповнюють своїми діями розвиток сюжету. Другорядні герої/героїні також можуть мати яскраві характери, проте поступаються своєю значущістю перед головною дійовою особою. Другорядними героями в оповіданні «Федько-халамид-ник» є Толя, Спірка, Стьопка, Васька, Грицик, батьки Федька й Толі.

◆ До речі

В. Винниченко мав не тільки талант письменника, він був відомим політичним діячем, а ще — художником. Створив майже сто картин. Акварельні й олійні пейзажі, портрети, натюр-морти та графічні композиції не раз експонували у Франції та за її межами. Їхню художню досконалість визнавали видатні художники, зокрема Поль Сіньяк і Пабло Пікассо.

В. Винниченко.
Хутір Велика Бастида

В. Винниченко.
Український
пейзаж

1. Найбільше в оповіданні «Федько-халамидник» розкрито характер другорядного героя
  - А Стьопки
  - Б Толі
  - В тата Федька
  - Г тата Толі
2. Федька за вдачею протиставлено
  - А Спірці
  - Б Стьопці
  - В Грицику
  - Г Толі
3. Словами «...він раптом повертається й віддає змія. Навіть принесе ще своїх ниток і дасть...» охарактеризовано
  - А Федька
  - Б Толю
  - В Спірку
  - Г Стьопку

4. Якого героя називають *головним*? Скільки головних героїв в оповіданні В. Винниченка «Федько-халамидник»?
5. Чим другорядні герої відрізняються від головних?
6. Знайдіть і прочитайте портретні характеристики Толі, Федька та його тата.
7. З якого вчинку Толі ви дізналися, що він так і не зробив висновків із трагічної ситуації наприкінці твору?
8. Чи винний, на вашу думку, Федько в тому, що Толя поліз на кригу?
9. Якими рисами своєї вдачі ви схожі на Толю, а якими — на Федька? З якими вадами свого характеру вам треба боротися?
10. Чого навчило вас оповідання «Федько-халамидник»?

11. Чи вдало, на вашу думку, художниця в малюнках передала характери Федька й Толі? Чому ви так вважаєте?
12. Поміркуйте, чому читач/читачка найбільше симпатизує бешкетникові, зірвиголові й халамидникові Федьку.

Випишіть з оповідання В. Винниченка «Федько-халамидник» по 2–3 приклади епітетів, порівняйте і персоніфікацій.

ГРИГІР ТЮТЮННИК (1931–1980)

Григір Тютюнник народився в селі Шилівці на Полтавщині. Його дитинство було дуже складним. Голодні 1930-ті роки забрали діда, тоді Григір перестав ходити й говорити. Коли хлопчикові було шість років, заарештували його тата, більше він його й не побачив. Пізніше батька визнають невинним, але посмертно. Усе життя письменник згадував його з ніжністю: «Я тільки трішки пам'ятаю тата: вони були великі, і рука в них теж була велика. Вони часто клали ту руку мені на голову, і під нею було тепло й затишно, як під шапкою. Може, тому й зараз, коли я бачу на голові якогось хлопчика батьківську руку, мені теж хочеться стати маленьким». А потім були роки воєнного лиха...

Григір навчався в ремісничому училищі, куди пішов заради одежини й семисот грамів глевкого хліба на день. Саме цей хліб і допоміг йому з мамою вижити в голодні післявоєнні роки. Пізніше він навчався на філолога¹ в Харківському університеті.

Перші твори писав російською, потім — українською, у цьому допоміг його брат — відомий письменник Григорій Тютюнник. Значну частину своїх творів Григір Тютюнник написав для дітей. Зараз пропонуємо вам прочитати оповідання «*Дивак*» про маленького школяра, який умів відчувати красу природи й бути особистістю.

ДИВАК

Оповідання

(Скорочено)

На початку зими ходити Олесеві до школи можна двома стежками: одна — бором, друга — річкою. Сюди зручніше, та в зазимки лід на річці тоненький, так і зяє чорною прір-

¹ *Філолог* — фахівець із мови й літератури.

вою. Тому кожного разу, коли Олесь виходить із дому, мати наказує йому:

— Гляди ж, сину, річкою не йди. Там ще лід молодий.

Олесь смирно стоїть біля порога, слухає. Він ще малий, головою ледь до клямки дістає. Очі в нього чорні, глибокі, як вода в затінку, дивляться широко, немов одразу хочуть збагнути весь світ.

Олесь любить зиму. Йому подобається робити перші протопти в заметах, знімати снігові очіпки з кілків у тинах — вони стають тоді голі та сором'язливі,

як стрижені допризовники.

Ще любить Олесь малювати на снігу всяку всячину. Присяде навпочіпки й водить пальцем сюди-туди. Дивися, хата виходить, з бовдура¹ дим валує, а на тину півень горланить, розчепірівши дзьоба ножицями. Олесь пхає заляклого пальця в рот і, гримаючи чобітком об чобіток, милується своїм творінням, аж доки хтось не гукне з двору:

— А чого ото ти, парубче, не йдеш до школи? Ось підожди, я матері скажу!

Олесь підскачить, як злякане пострілом звірятко, засміється тоненько: «Гі-гі», — і подається в сосни.

У бору снігу мало. То там, то сям проглядає крізь пороху² трава з примерзлим до землі зеленими чубчиками, стримлять низенькі пеньки із жовтуватою, немов старий мед, смілкою на зрізах. Тихо навкруги й затишно. Тільки часом шелесне по гіллі вальок снігу, струшений вітром із верхів'яття. Десь неподалік чути: цюк-цюк-цюк — дятел порається. Олесь нахиляється, крекче, пильно мружить око. Пальтечко в нього товсте, а сам тонкий; важко нахилятися: дух спирає, під очима набрякає, тому кожний сучок птицею вздрівається.

Аж он під старою сосною латка шишок рябіє. Ба! Ще одна впала. Ось де він, дроворуб! Олесь стає навшпиньки й крадькома пнеться на косогір.

¹ *Бовдур* — димар.

² *Поро́ша* — перший сніг.

Зачувши людину, дятел перестав цюкати, повів гартованим дзьобом із боку в бік і націлив його на Олеся: «Чого тобі тутечки?» Здригнувся, хльоснув крилом по корі й зник, залишивши у вузькому дуплі шишку. Олесь хотів дістати її та покуштувати, але передумав — і притулився вухом до стовбура. Його ледве помітно розгойдувало, під корою щось жалібно скрипіло, а внизу під підшвами в Олеся ворушилося коріння — помирає сосна... Олесь нагріб чобітками снігу під окоренок, утрамбував його гарненько й, вирішивши, що тепер сосна не впаде, погицав через замети до школи.

Ще здалеку побачив міст із гатками по обидва боки. По той бік мосту, через вигін, червоніє крізь біле плетиво запарошених дерев цегляна школа. З бовдурів — дим угору тополіними стовпами. Повітря пахне торф'яним духом і весняним випаром сирих вільхових дров. Ліворуч від мосту чорніють миї, виграючи на сонці блискучими хвильками, — там б'ють джерела; а праворуч, на мілині, де лід міцніший, гасає ватага школярів. Лід гнеться, цьворохкає від берега до берега, здуваючись попереду ватаги, мов ковдра на снізі. З проломин цівками цебенить вода й заливає плесо.

— Ей, Олесю! — кличуть із гурту. — Гайда з нами подушки гнуть!

— Навіщо лід псуєте? — у відповідь Олесь. — Він ще молодий.

Дітвора сміється: дивак.

А Федько Тойкало розбишакувато вишкірив зуби й, укачуючи рукавом на Олеся, заволав так, що шия відразу зробилася тоненькою:

— Бий зрадника! — підскочив, тицьнув Олеся ліктем під скроню і зник поміж палями.

Олесь згарячу ніяково всміхнувся, поторкав мокрою рукавичкою тверду гулю під оком і, ковзаючись, побрів до школи. Під ногами лагідно, мов хмизок у лісі, потріскував лід, а біля ока щось обважніло й сіпалося. Олесь ліг долілиць, притиснув скроню до льоду й почав розглядати дно. Воно тьмарилося

мулистим пилком, пускало бульбашки, котрі прилипали до криги, — білі, круглі, як воляче око. Течія розчісувала зелений кушир¹, прями тоненькими ніжками якісь жучки, боком долаючи пружний струмінь. І ввижається Олесеві маленька хата під кущем водяної папороті, а в тій хатці він біля віконця сидить, рибку стереже. Забажав — вийшов. Ніхто тебе не займе. Іди, куди заманеться. Ось карасик пливе. Цап його за пірце: «Добрідень, дядьку! Як поживаєте?» Олесь солодко зойкає, щільніше припадає лобом до криги.

Раптом поміж куширами промайнула чорна блискавиця і завмерла осторонь довгастою плямою. Олесь підповз ближче, пригледівся й застогнав від подиву: щука! У зубах у неї тремтіла маленька пліточка.

— Пусти, — видихнув Олесь і ляпнув долонею по льоду.

Та щука й не поворухнулася. А плітка зникла. Він підхопився на ноги й став гатити підбором у те місце, де була щука, аж доки під чоботом не хрокнула вода.

Біля школи тельнюкнув дзвоник, улігся гамір. А Олесь сидів посеред річки поруч зеленої, з ряскою, калюжі й плакав. Під мостом бився об палі вихор, згортав до купки сухий очеретяний лист і гнав його в берег. Олесь підвівся, запхав книжки в пазуху й поплентався до школи.

На першому уроці було малювання. Старенька вчителька Матильда Петрівна ходила поміж партами й, роблячи загадкове обличчя, повільно говорила: «А сьогодні, діти, ми будемо малювати... горщечок...» Потім дістала з портфеля горщечок та урочисто поставила на стіл.

Діти почали малювати, виводячи кожний своє: той — жлуктичко, інший — ринку або макітерку². Й оскільки дірку в денці ніяк було передати, то її чіпляли збоку. Олесь старанно скрипів олівцем і натхненно прицмакував. Коли ж учителька зупинилася біля його парти, із зошита на неї, презирливо примруживши око, дивився дятел: «Чого тобі тутечки?»

— Олесю, адже я наказувала всім малювати горщечок, — суворо сказала Матильда Петрівна. Їй сподобався дятел, але вона добре знала, що таке вчительська принциповість, тому й додала: — Я поставлю тобі двійку.

¹ *Кушир* — рослина, що росте у воді; водяна кропива.

² *Жлукто, рінка, макітра* — види посуду.

У класі ввірвався гамірець. Відмінники дивилися на свого вчорашнього побратима співчутливо, а ті, хто вчився через пень-колоду, з радістю чекали на те, що до їхнього полку прибуде. Олесь зібрав книжки, виліз із-за парти й рушив до дверей.

— Куди це ти? — здивувалась учителька.

Олесь похнюпився:

— Я так не хо'!

— Як це — так?

— Горщечка отого не хочу малювати.

— Чому?

— Дятла хочу...

Доки Матильда Петрівна думала про долю свого авторитету, Олесь вийшов у коридор, похапцем натяг пальтечко й опинився на ганку.

У шкільному садку пурхали синички. У бур'янах вовтузилися горобці, скльовуючи реп'яшачі кім'яхи. Десь у вільхах по той бік річки били пеньки: бух, бух. Дзень — сокира сприснула.

Олесь уявив собі, як гарно зараз у лузі, і побіг у верболози.

Там він блукав до самого вечора. Обмацував холодні пташині гнізда, їв мерзлу калину, доки не набив оскоми. Потім шукав осикові трухляки, ховав за пазуху й, нап'явши пальтечко на голову, дивився: світять чи не світять? У кущах, заплетених осокою, шарудів вітер, попискували миші, а в березі терлись одна об одну вільхи, сповнюючи луг тривожним стогоном.

Сонце пробило в хмарах над байраком вузьеньку ополонку, яскравим променем стрельнуло на левади, Олесь радісно мружився йому назустріч, зводив очі до перенісся, ловлячи золоту мушку на кінчикові носа.

Надвечір хмари опустилися нижче, а тополі над селом повищали й набрали войовничого вигляду. Треба було йти додому. Олесь грядками вибрався на вигін і став чекати, доки випустять школярів. (...)

Біля школи грюкнули двері. Діти товпами посунули по домівках.

(...) На мосту Олесь дожидав Федько Тойкало.

— На попоїж, — сказав ніяковіючи й утиснув Олесеві в руку подавлений теплий пиріг. — Бери, дурний, з м'ясом.

Олесеві не хотілося пирога, але він зрадів примиренню й, щоб віддарувати товариша, хутенько занишпорив по кишеньках, дістаючи звідти духмяні верчики хмелю, сухе листя різного карбування, плетене з прядива та волон'ячої шерсті ремезяче гніздо, подібне до башличка.

— Забейкався¹ ти, — сказав Федько й почав обминати Олесеві пальтечко.

Олесє ще дужче захвилювався, ледве не заплакав від щирості й солодкого почуття братерства. Він ухопив ремезяче гніздо й обома руками подав його Федькові. Той заховав подарунок під полу, пом'явся:

— А вчителька сердилася, як ти пішов... ги-ги... страх!

Потім крикнув: «Гат-тя-вйо!» — і подався до річки трусити ятері.

У селі ледь вечоріє, а в сосні вже крони зімкнуло пільмою.

Олесє біжить підтюпцем і раптом помічає, що дерева теж біжать, кружляють, ховаються одне за одного, немов у жмурки грають.

Олесє зупиняється — і дерева завмирають.

По той бік сосни чути: сани скриплять, коні ширхають і голос діда Прокопа:

— А но-но!

Уздівши Олесє, дід натягає віжки.

— Сідай, внуче, по соломі поїдемо.

Олесє радо вмощується, махає на коней:

— Гат-тя-вйо!

(...) Поминули провалля, майже вщерть занесене снігом. На ріллях цілим хутором замаячили скирти. (...)

— Діду, чого на мене кажуть дивак?

— Невстріливий, значить, дивний еси. — Прокіп двома пальцями, як щипцями, ухопився за ніс і висякався так лунко, що аж коні побігли. — Хто ж ото таке патякає? — спитав перегодом.

— Дядьки на вигоні.

— Ет, фармазони²... Ти їх не слухай. — Помовчав. А далі: — Воно, звичайно, правильно. Завзяття в тебе обмаль. Усе чогось у землі порпаєшся. А треба — у людях. Та отак побіля

¹Забéйкатися — тут: забруднитися.

²Фармазón — тут: вигадник.

них, отак... Того — ліктем, того — почотом... Гульк — уперед вийшов. А першого не перечепиш, бо не доженеш. О!

Олесь винувато підсморбує носом.

— Діду, чому дятел шишки їсть, а щука — пліточок?

— А то вже хто якого поріддя.

— А я не забрав у дятла шишки, — хвалиться Олесь.

— І вірно. Навіщо вона здалася. Це як путне щось побачиш — дощечку, скажімо, або гвіздочок — тоді бери.

— Навіщо?

— Пригодиться.

Коли набирали солому, дід часто сповзав із скирти, нанизував солому на ріжняки й гуцав так, що аж ліса скрипіла.

— Товчи, онучку, гніти! — хекав. — А я ще якийсь навильник скину. — І знову дерся на скирту.

Спочатку Олесь надолужував, потім заморився й сів.

— Навіщо стільки беремо?

— Як навіщо? — озвався з п'ятьми Прокіп. — Це ж собі, а не тещі. Хе-хе! Ти знаєш, що таке теща? Ні? Підростеш — узнаєш. Клята баба.

— А якщо коням важко буде? — своєї Олесь.

— Нічого. Зате нам легко. Натопив — і вилежуйся собі на печі. Ти відпочинь, а тоді ще пострибаєш. Воно ж таки груз.

Поверталися додому в темряві.

Ліпив мокрий сніг, припорошуючи білим конячі спини. Прокіп хльоскав батоном і лаявся. А Олесь сердито сопів у нього над вухом і підбивав руку. Замахнеться Прокіп гарненько, цьвох — і мимо.

— Не бий, — благає Олесь. — Бачиш: важко.

Прокіп зітхнув і, намотавши батога на руку, щоб не згубить, обернувся до Олеся.

— Ось послухай, дурнику, що я тобі скажу. Слухай і на вус мотай. Тут, на землі, не бити не можна. Тут не ти, так тебе одрепають ще й плакати не дадуть.

Подався вперед і, обдаючи Олеся прилим духом давно не митої бороди, захарчав у саме вухо:

— Пойняв?

Олесеві зробилося сумно. Закортіло швидше туди, у село, де сніг плете навколо електричних ліхтарів густі рожеві сіті й привітно світяться вікна в хатках.

Попереду білою стіною підвівся бір. Він уже не гув і не шикав на коней.

— Мовчить, — тихо сказав Олесь.

— Снігом забило, — пояснив Прокіп. — Вітер гілля не зрушить.

Дома Олесь не став дожидати, доки дід із матір'ю скидають соломку, швиденько роздягся і поліз на піч. Через деякий час у сінях заgrimали чобітьми, загомоніли.

— Ото ж я і кажу, — говорив дід, — неглемедза він у тебе, Наталко. Дивак... Затопчуть його... Бо воно ж як деревце в пагоні...

Потім дід увійшов до хати, заглянув на піч.

— Змерз, онучку? А ти ножки — на черинь¹, а зверху — кухваєчкою...

Олесь глибше зарився в подушку й тоненько заскмілив. Прокіп підняв брови сторчака.

— Он диви, чого це він розприндився?

— Геть, не займайте його, — сумно обізвалася мати з хатини. — Їжте вже.

— А хіба я що? — мимрив Прокіп. — А йому нічого такого й не казав...

Він їв швидко, винувато витріщав очі, плямкав тихіше, ніж завжди, і губив крихти в бороді.

Олесь непомітно для себе заснув. А вночі крізь сон благав матір розповісти казку про Івасика-Телесика, злякано зойкав, коли відьма гризла дуба, і радо сміявся, коли гусиня взяла Івасика на свої крилята. Удосвіта знову загули на морозі сосни й закричали півні на горищах. Народжувався новий день.

❖ Розвиваємо компетентності

Олесь любив розглядати різні природні об'єкти та явища. Здавна за станом неба (зорі, сонце, місяць, хмари) люди визначали, яким буде наступний день, щоб спланувати свою роботу. Як часто ви дивитеся на небо? Чи кожного ранку ви це робите, коли виходите з дому? Які народні прикмети, пов'язані з погодою, ви знаєте?

¹ Черинь — площа над зводом печі, на якій сплять, сушать зерно та ін.

1. На уроці малювання Олесь зобразив

А горщечок	В дятла
Б карасика	Г щуку

2. Словами «Завзяття в тебе обмаль. А треба — у людях. Та отак побіля них, отак... Того — ліктем, того — почотом... Гульк — уперед вийшов» Олеся повчає

А мати	В Федько Тойкало
Б Матильда Петрівна	Г дід Прокіп

3. Прочитайте речення.
 «Зачувши людину, дятел перестав цюкати, повів **гартованим** дзьобом із боку в бік і націлив його на Олеся».
 Синонімом до виділеного слова є прикметник

А гарний	В тренований
Б гострий	Г великий

4. Розкажіть про дитинство Гр. Тютюнника.
5. Доведіть, що твір Гр. Тютюнника «Дивак» є оповіданням.
6. Знайдіть у тексті оповідання вислови «вчитися через пень-колоду» та «до їхнього полку прибуде». Поясніть їхнє значення.
7. Що вказує на любов Олеся до природи, коли описано його дорогу до школи? Про кого найбільше він дбав, повертаючись додому з дідом Прокопом? Про яку людську рису свідчить така поведінка хлопчика?
8. Чи справедливо учителька поставилася до Олеся? Чи можна покидати клас без дозволу вчителя/учительки?
9. Знайдіть описи природи в оповіданні «Дивак» і виразно прочитайте їх. Які художні засоби (тропи) точно й коротко передають красу довкілля: дерев, снігу, птахів, бору, річки?
10. Чи згодні ви з тим, що Олеся називали *диваком*? Що у вас є спільного й відмінного із цим хлопчиком? Ким за професією може стати Олесь у майбутньому?

11. Поділіть оповідання на чотири частини, доберіть до кожної з них заголовки й запишіть їх у зошит.
12. Складіть план характеристики Олеся, використавши в ньому слова: *вік, портрет, вчинки, ставлення, уява, поведінка* та ін.

1. Напишіть власне закінчення оповідання «Дивак» (до 1 с.).
2. Вивчіть напам'ять уривок з оповідання «Дивак» від слів: «... Олесь уявив собі, як гарно зараз у лузі, і побіг у верболози» і до слів: «...і став чекати, доки випустять школярів» (за бажанням).

ПРИГОДИ ТА ФАНТАСТИКА В СУЧАСНІЙ ПРОЗІ

ГАЛИНА МАЛИК
(нар. 1951 р.)

Галина Малик — сучасна українська письменниця, яка мешкає в Ужгороді. Написала понад п'ятдесят книжок для дітей. Найвідоміші з них такі: «*Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії*», «Подорож Алі до країни сяк-таків», «Третя подорож Алі», «Сміятись заборонено», «Злочинці з паралельного світу». Здебільшого це казки. Цей жанр літератури для письменниці особливий, адже перша книжка, яку їй подарували в житті, — це збірник «Українські народні казки».

Герої казок Г. Малик люблять потрапляти з реального світу в казковий, а казкові персонажі часто проникають у наше життя. Твори цієї письменниці насичені пригодами, веселощами, добро в них завжди перемагає зло.

НЕЗВИЧАЙНІ ПРИГОДИ АЛІ В КРАЇНІ НЕДОЛАДІЇ

Повість
(Скорочено)

Розділ перший,
у якому починаються чудеса

Аля грюкнула кімнатними дверима й притулила долоні до гарячих щік:

— Ой, як соромно! Як негарно все вийшло!

Ще місяць тому вона надумала вишити рушничок для бабусі до її дня народження. І нитки підбрала, і рушничок білий знайшла, і навіть перший хрестик зробила. А потім їй перехотілося вишивати.

Вона відклала роботу й подумала: «Завтра дошию!»

Назавтра часу в неї не знайшлося. А згодом вона й зовсім забула про вишивку. Їй навіть здалося, що рушничок давним-давно вишитий!

Тому, коли сьогодні всі поздоровляли бабусю, Аля була впевнена, що дарує рушничок із вишитими червоними півнями.

Бабуся розгорнула пакунок, і тут усі побачили біле полотно з маленьким хрестиком у куточку та лялечку червоних ниток.

— Що це? — здивувалася бабуся.

— Це... це... вишиваний рушничок... — ледве вимовила Аля і по-червоніла, як ті нитки.

А тато глянув на неї та стиха мовив:

— Ех ти!

І тоді Аля втекла до своєї кімнати.

Ох, як негарно все вийшло!

Потроху дівчинка заспокоїлася. Вона чекала, що по неї от-от хтось прийде, бо час сідати до святкового столу! Але ніхто не прийшов. Спочатку Алі стало нудно, а потім вона розсердилася. «То ви такі! — сказала вона сама собі. — Ось візьму голку й навишиваю вам сто півників, щоб ви не думали!..»

— Цілих сто! — голосно промовила вона й затягнула в голку нитку із червоного клубочка.

— Еге ж, рівнесенько сто! — повторив раптом хтось за її спиною.

Першої миті Аля зраділа, бо вирішила, що по неї таки прийшли. Але таким голосом ні тато, ні мама й ніхто з її знайомих не розмовляє! Він був якийсь неживий, безбарвний, дуже неприємний — ніби цвяхом дряпали по склу.

Аля обернулася й...

— Хто тут? — прошепотіла вона.

На плінтусі сидів маленький чоловічок у довгому, майже до п'ят, картатому піджаку із широкими кишенями. На голові в чоловічка червонів ковпачок, а на ногах у нього були величезні зелені черевики із червоними шнурівками.

Аля зацікавилася. А чоловічок поваж-

но вийняв з однієї кишені окуляри, з другої — якогось папірця та почав уважно читати, водячи по рядках указівним пальцем.

— Так, так, усе правильно! — задоволено мовив він. — Сьогодні ця дівчинка не завершила соту справу. Якраз стільки, скільки потрібно, щоб...

Чоловічок не доказав, бо Аля вже встигла на той час отямитися. Вона неухважно запхнула до кишеньки нитки з голкою, які ще тримала в руці, і хотіла накрити чоловічка долонькою, наче коника. Але він побачив занесену над собою руку — і вмить опинився на люстрі. Зручно вмовстився на її краєчку, звисивши ноги у величезних черевиках.

Аля задерла голову та із цікавістю чекала, що ж він робитиме далі.

А чудернацький гість тим часом змахнув руками та швидко-швидко щось забурмотів собі під ніс. Аля прислухалась і розібрала дивні слова:

Недо-роби!	І недо-їж!
Недо-пиши!	І недо-ший!
Недо-почни!	І в Недо-ладію
Недо-лиши!	Мерщій!

Чоловічок задоволено потер руки. Потім зняв із лівої ноги черевика й почав засовувати його до кишені.

Черевик помістився, однак носком діставав аж до підборіддя дивного гостя.

Тоді отой чоловічок, справді, наче коник, стрибнув на підлогу, тупнув ногою та... зник!

Раптом щось підхопило Алю — і вона миттю вилетіла в розчинене вікно...

Розділ другий, у якому Аля потрапляє в дуже дивну країну

А треба вам сказати, що Аля тільки на перший погляд була звичайна дівчинка. Тобто виглядала вона звичайною: ластовиння на носі, дві кіски, ямочки на щоках. І морозиво любила, як усі. А от вдачу вона мала дуже незвичайну. Вона нічого, ну зовсім нічогісінько не могла доробити до кінця.

Почнімо з того, що насправді звали її Галя. Але ще як була вона маленькою, вимовляла своє ім'я не повністю. Казала: «Аля хоче! Алі дай!» Тато з мамою так і почали звати її не

Галею, а Алею. За ними — бабуся з дідусем. Потім — знайомі та сусіди. Так і залишилася вона Алею.

Те, що їй клали на тарілку, вона не доїдала. Те, що давали пити, не допивала. Почне малювати — кине, бо набридло. Почне щось ліпити з пластиліну — кине, бо нудно. Почне вишивати — кине, бо нецікаво. Навіть заплестися їй ні разу не вдалося до кінця. Заплете одну кіску, а за другу й не береться. Так і ходить цілий день — одна коса заплетена, а друга — ні.

Через це з нею завжди траплялися якісь неприємності, як-от сьогодні з бабусиним днем народження.

Утім, подивімося, що трапилося далі.

Аля недовго мандрувала таким незвичним способом. Їй здалося, що вона просто впала зі стільця на підлогу. Але, роздивившись навкруги, зрозуміла, що опинилася в геть незнайомому місці.

Вона сиділа біля ставка. Але якого ставка! У ньому зовсім не було води! Так, так! Аля протерла очі, але дивний ставок не зникав. Великі й маленькі риби пішки походжали по його дну, наче прогулювалися. Старий рак з однією клешнею за щось сварив маленьких рачат. А біля самого берега гуляли дві плотвички. Одна з них тримала парасольку. Вона часто поглядала на небо й казала:

— Згадаєш мої слова, любонько! Сьогодні неодмінно буде дощ і ми всі добряче вимокнемо!

Неподалік білів у траві цілий острівець ромашок. Алі вони видалися дивними. Придивившись, вона побачила, що лежали вони просто на землі. У них не було ні стебел, ні листя, ні коріння.

Та найбільше здивувалась Аля, коли подивилася на небо. Там сяяло не кругле сонце, а рівнесько відрізана його половина. Промені від неї розходилися тільки в один бік.

— Ну й дива! Що це з ними всіма сталося — зі ставком, із квітами, із сонцем?! (...)

Розділ третій,
у якому Аля знайомиться з першим недоладянином

Тільки-но мандрівниця звернула за перший поворот дороги, аж попереду побачила дерев'яний стовпчик. На ньому криво прибита стрілка показувала кудись угору. А на стрілці нерівними літерами нашкрябано «Недоладія».

— Що за Недоладія? — уголос запитала Аля. — І де вона, якщо навколо тільки трава та кущі?

І тут у цих самих кущах щось зашаруділо. З густого листя висунулася голова. Її прикрашав шкіряний капелюшок із півнячою пір'їною збоку. Капелюшок сидів криво, бо лівого вуха, яке б мало його підтримувати, на голові зовсім не було. Голова повернулася обличчям до Алі. Добре, що хоч очі на місці. Зате одне — більше, а друге — менше. Ніс набік скривлений, губи перекошені. Навіть ямочка на підборідді не на своєму місці, а майже біля вуха. Та, незважаючи на це, губи весело всміхалися, очі дивилися лагідно, а обличчя було відкритим і добродушним.

— Ти хто? — спитала голова звичайним людським голосом.

— Я — Аля, — отямившись від несподіванки, відповіла дівчинка. — А ти хто?

— А я — Недоладько! — Губи ще ширше розпливлися в усмішці, а менше око майже зовсім заплющилося.

І з кущів виліз кременний, широкоплечий хлопчина. Стояв він, нахилившись набік, бо ліва нога в нього була коротша від правої. (...)

— Ти часом не знаєш, що це за Недоладія?

— Ой, тепер я зрозумів! — не відповідаючи на запитання дівчинки, вигукнув Недоладько та ляснув себе по лобі: — Ти, напевно, тільки що прибула! От такий компот! А я дивлюся на тебе й нічого не второпаю. Бо хоч одна кіска в тебе й не заплетена, та дуже ти схожа на звичайну живу дівчинку!

— Як це схожа? Я і є звичайна жива дівчинка! — обурилася Аля.

— Як? Справдешня жива?! — не повірив Недоладько. Він так кумедно округлив свої неоднакові очі, що Аля голосно засміялася.

- Прочитайте розділ четвертий повісті, у якому Недоладько розповідає про дивні речі.

Розділ п'ятий, у якому Аля вперше доводить справу до кінця

Недоладько підвівся, підморгнув Алі й, на диво легко ступаючи нерівною дорогою, заспівав:

Чисту правду вам сказати не боюсь:
так, насправді Недоладьком я зовусь.
Ще не все у мене зовні до ладу.
І накульгую я трохи, як іду.
І очі в мене різні,
І ніс — кривий.
Та це велике щастя,

що я — живий!
А як у грудях серце
Не мертве, а живе,
то вирівняти можна
усе,
що ще криве!
От такий компот!

(...) Сонце стояло високо. Алі вже давно хотілося пити.

Нарешті мандрівники побачили колодязь, а біля нього — журавля з новеньким відром. Дівчинка радісно підбігла до колодязя й трохи не заплакала: зовсім новеньке відро було без дна. Вода тут, поруч, — чиста, прохолодна, а набрати її нічим!

— Яка безглузда країна! — З досади в дівчинки на очі навернулися сльози.

— Атож, живуть десь там лінюхи та шелепи-недотепи — це не зробив, те кинув на півдорозі. А через них і ми мучимося! — підтакнув Недоладько. Але відразу ж похопився: — Ох, вибач, я не хотів тебе образити!

Алі відразу ж перехотілося плакати. Вона зрозуміла, що теж належить до отих шелеп-недотеп.

— Я не гніваюся, Недоладьку. Якщо і є мені на кого гніватися, то тільки на саму себе, — сумно прошепотіла вона пошерхлими від спраги губами. (...)

Незабаром Аля побачила на квітці велику бабку.

— Ой, Недоладьку, дивися, яка гарна! — вигукнула вона. — Давай її сполохаємо — нехай політає!

— Вона не літає, — зітхнув Недоладько й зупинився. — У неї немає одного крильця.

«Бідолашна! Їй, мабуть, так хочеться літати!» — подумки пожаліла дівчинка бабку.

І раптом згадала, що в одній кишеньці в неї лежить біла в синій горошок стрічка, а в другій — голка з клубочком червоних ниток.

Дівчинка присіла коло бабки й заходилася працювати. На крильце вистачило малесенького клаптика, а стрічку вона заховала назад до кишеньки. Обережно, щоб не зробити бабці боляче, Аля пришила крильце.

Бабка нерішуче стріпнула ним раз, удруге... Потім знялася й полетіла!

Аля дуже зраділа. Недоладько на radoщах стрибав навколо неї і підкидав угору капелюха. Потім кинувся цілувати дівчинку.

— Ура! Виходить, ти чудово вмєш доробляти недороблене! Ура!

Й Аля зрозуміла, що вперше у своєму житті довела справу до кінця. Вони рушили далі.

«Так ось чому мені стало так радісно! — подумала дівчинка. — Виходить, це дуже приємно — розпочату справу доводити до кінця».

— Ось ми й прийшли! — перервав її роздуми Недоладько. (...) І справді, перед ними в широкому видолинку лежало місто.

- Прочитайте розділ шостий повісті, у якому Аля дедалі більше дивується.

Розділ сьомий,

у якому Аля вперше чує про Першого Недорадника

Поки Аля розглядала товстуна, Недоладько привітно потиснув йому руку.

— Здоров був, Недоштаньку! — усміхаючись, сказав він. — Ну, що тут у вас нового скоїлося?

— У нас завжди все по-старому! — знехотя буркнув товстун.

— Зате поглянь, з ким я прийшов! — І Недоладько повернувся до Алі.

Та Недоштанько вже обдивився дівчинку, тому навіть не ворухнувся, тільки знову буркнув:

— Дівчисько як дівчисько.

— Е, не кажи! (...) Це — справжня жива дівчинка!

Ось тепер Недоштанько таки здивувався. Він навіть обійшов довкола Алі, щоб краще її роздивитися.

— А як вона сюди потрапила? — ошелешено запитав він.

— Саме цього ні я, ні вона не знаємо, — здвигнув плечима Недоладько. — Зараз головне інше — вона хоче звідси вибратися.

— Ну, хто потрапляє сюди, той звідси вже не вибирається, — спохмурнівши, повторив гладун Недоладькові слова. І, немовби вирішивши, що говорити далі про це не варто, повернувся до Алі: — Вибирай собі кімнату й живи, — кивнув він на недотель. — Можу запропонувати цілком пристойне помешкання. Щойно звільнилася кімната, усього-на-всього без дверей.

— Усього-на-всього?! — уперше розтулила рот Аля. — А як же там живуть без дверей?

— Пхе! Велика біда — без дверей! А як тобі подобаються кімнати без ліжка, без опалення, без водогону й стелі або кімнати без стін? (...)

— Але я не хочу тут жити! Я хочу додому! Мені у вас не подобається!

— Ха, відкрила Америку! Нам усім тут не подобається! — роздратовано буркнув Недоштанько. — А раз ти сюди потрапила, значить, тобі теж чогось не вистачає і ти мусиш тут жити!

— А от і вистачає, вистачає! Я не хочу й не буду тут жити! — розсердилася Аля та навіть тупнула ногою.

— А куди ж ти подінешся? — єхидно запитав товстун.

— Ну-ну, не треба сваритися! — утрутився Недоладько. — Я саме збирався тобі пояснити. Вона хоче йти до Недороля Десятого. Га? Що ти на це скажеш?

— Скажу, що на це треба наплювати й забути.

— Це ж чому?

— Бо якщо навіть їй і пощастить дістатися до замку, там її неодмінно схопить Перший Недорадник, і — гоп! — її розпатланої голови наче й не було! Ось чому! (...)

- Прочитайте розділ восьмий повісті, у якому Аля пробирається до замку Недороля Десятого, і розділ дев'ятий, у якому Недопопелюшка ризикує життям.

Розділ десятий,
у якому Аля зустрічається з Недоролом Десятим

Посередині ліжка сидів маленький чоловічок у нічній сорочці та нічному ковпаку з китицею. Поруч у мідному свічнику горіла свічка. Він тримав у руках банджо¹ й легенько перебирав струни. Потім умостився зручніше й заспівав сумно-сумно:

(...) Я свій виступ починаю, наче казку.
День у день я знову граю цю давно обридлу роль.
Все частіше забуваю — я людина чи король?
Хоч би привид завітав до мене в гості.
Ми посиділи б, пограли з ним у кості!
Тільки й привиди мене чомусь бояться!
Ех, обридло як монархом називається!

Поки Недороль співав, дівчинка розмірковувала, як озватися до нього, щоб він, бува, не злякався та не зчинив галасу.

Нарешті вона відважилася й тихенько прошепотіла:

— Ваша недоречносте!

Та Недороль Десятий усе одно страшенно перелякався.

Він заверещав, шпурнув банджо вбік, аж воно жалібно бренькнуло, і почав швидко зариватися в подушки. (...)

І ось уже на ліжку замість короля височіла гора ковдр і подушок.

«Ох, як я його налякала! — почала потерпати дівчинка. — Ще задихнетесь там під подушками!»

І вона знову покликала:

— Ваша недоречносте! Вилазьте! Я зовсім не привид! (...)

Купа заворушилася, і почувся голос:

— Як-кщо ти не пири-ри-риви-вид, то доторкнися до моєї ру-руки! — І з-під подушок виткнулася тремтяча королівська рука.

Аля легенько потисла її.

Тоді з-під ковдр вигулькнули спочатку ковпак, а потім і голова Недороля.

— Ді-ді-дійсно, начебто не пири-ри-вид! — сказав він. — То хто ж ти?

— Звичайна дівчинка!

¹ Банджо — струнний, щипковий інструмент.

— Звичайних дівчаток не буває! Тобто не буває в моєму королівстві!

Нарешті Недороль виліз і сів, відсапуєчись.

— Ох-х-х-х, як ти мене налякала! — І він приклав до серця руку. — Я думав, що воно от-от вискочить! Мене вже давно так ніхто не лякав! (...) Оглянувся довкола й ще тихіше додав: — Усіх боюся, але найбільше, — Недороль зблід, наче крейда, — найбільше я боюся свого Першого Недорадника!

1. Слова «от такий компот» любить повторювати

A Неодладько

B Недопопелюшка

B Недоштанько

Г Недороль Десятий

2. Повне ім'я Алі

A Галя

B Аліна

B Алла

Г Аліса

3. Установіть відповідність.

Герой/героїня твору	Слова
1 Аля	A «— Недо-роби! Недо-пиши! Недо-почни! Недо-лиши! І недо-їж! І недо-ший! І в Недо-ладію мерщій!»
2 Неодладько	B «— А як у грудях серце не мертве, а живе, то вирівняти можна усе, що ще криве!»
3 Недороль Десятий	B «— Хоч би привид завітав до мене в гості. Ми посиділи б, пограли з ним у кості!»
4 Недочеревик	Г «— Згадаєш мої слова, любонько! Сьогодні неодмінно буде дощ і ми всі добряче вимокнемо!»
	Д «— Так ось чому мені стало так радісно! (...) Виходить, це дуже приємно — розпочату справу доводити до кінця».

4. Хто живе в країні Неодладії? Розтлумачте походження її назви.

5. Скільки справ не довела до кінця Аля, після чого потрапила до Неодладії? Якою була остання справа, не доведена до кінця?

6. Чи відкладала Аля на завтра справи, які можна було зробити сьогодні? Обґрунтуйте свою думку.
7. Охарактеризуйте Недоладька. Чи винен він у тому, що йому дано таке ім'я? Чому?
8. Кого боїться Недороль Десятий? Як це його характеризує?
9. Чи маєте ви спільні риси з Алею? Назвіть їх? Що б ви їй порадили перед читанням наступних розділів?
10. Які ознаки казки має цей твір? Чи подібний він до народної казки?

11. Прочитайте розділ десятий за ролями.
12. Випишіть у зошит імена всіх героїв і героїнь із перших десяти розділів повісті. Запишіть біля них по три прикметники, які найкраще характеризують особливості кожного персонажа.

1. Знайдіть і випишіть у зошит портрети Алі, Недоладька й Недо-попелюшки.
2. Прочитайте повість «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії» по розділ дев'ятнадцятий включно.
3. Намалюйте країну Недоладію (за бажанням).

Розділ одинадцятий, у якому Аля дізнається про державну таємницю

— А ти знаєш, чому я боюся свого Першого Недорадника? Бо він зазіхає на мою корону! — плаксиво сказав Недороль Десятий. — Мене рятує тільки те, що в нього немає голови. Але як тільки він роздобуде голову... — Недороль засмучено похитав головою.

— Як це — немає голови?! — жажнулась Аля.

— Немає — і все! Його намалювала якась дівчинка спочатку з головою. Потім та голова їй чомусь не сподобалася, і вона стерла її гумкою. А іншу так і не намалювала. От він і залишився без голови!

І раптом Недороль похопився, вирячив очі, підняв палець угору й зашепотів:

— Але про це ніхто не знає! І ти про це нікому не кажи, бо... бо... бо...

Недороль затнувся. Він не знав, яку причину вигадати, щоб змусити Алю мовчати.

— Бо це державна таємниця! — нарешті придумав він. — Знаєш, що буває за розголошення державної таємниці? — Недороль рукою показав, ніби відпилює собі голову. І прохальним голосом запитав: — Ти нікому не скажеш?

Алі стало шкода маленького чоловічка. Вона запевнила його:

— Ні, ні, не бійтеся, ваша недоречносте! (...)

Біля трону Недороль підняв свічку над головою та освітив заглиблення в стіні — нішу. У ній стояли залізні лицарські лати.

— Бачиш цей шолом? — спитав Недороль. — Кожний ранок Перший Недорадник приходив сюди й прилаштував шолом собі на плечі замість голови, а ввечері ставить його назад. (...)

- Прочитайте розділ дванадцятий повісті, у якому Аля дізнається, із чого побудовано Недоладію; розділ тринадцятий, у якому Аля впізнає Першого Недорадника; розділ чотирнадцятий, у якому Алі допомагає Недоштанько.

Розділ п'ятнадцятий,

у якому Аля проникає до зачарованого будиночка

(...) — Я чекатиму тебе тут, — сказав Недоладько, — аж поки ти не повернешся. Хай навіть мине сто років!

— Ну-ну, заспокойся! Так довго, думаю, тобі не доведеться чекати! — Й Аля попростувала до будиночка із червоної цегли, що самотньо височів серед пустиря.

Дівчинка двічі обійшла його, але не знайшла навіть дірочки, крізь яку можна було б хоч зазирнути всередину. У розпачі вона присіла на камінь під стіною.

— От якби тут були ось такі малесенькі дверцята, щоб я могла в них пролізти, — сказала Аля й легенько провела пальцем по стіні.

І раптом там, де вона провела пальцем, з'явилися дверцята. Саме такі, які вона уявляла. Аля натисла на ручку. Двері відчинилися.

Перед нею був довгий коридор із високими вікнами. Аля визирнула в найближче з них і побачила чудовий сад і велетенську клумбу.

Та милуватися не було коли. Дівчинка рушила коридором. З обох його боків було багато дверей. Кожного разу, узявшись за ручку дверей, Аля переконувалася, що всі вони замкнені. Тоді дівчинка звернула в один із бокових коридорів, потім — у другий, третій, а кінця їм не було видно.

Аля час від часу виглядала у вікна, які їй траплялись і з лівого, і з правого боку. І завжди за вікном був той самий куточок саду з клумбою.

Вона вже геть знесилена й сіла на стілець, що невідомо звідки взявся в коридорі.

«Дивно, — подумала вона, — я добре пам'ятаю, що тут не було жодного стільця!» Раптом у неї в голові сяйнула здогадка. Вона швиденько встала — і стілець зник! Тоді знову захотіла сісти — і стілець з'явився.

— Цікаво, чи всі бажання тут здійснюються, — голосно промовила Аля. Їй відразу ж захотілося морозива. Так захотілося, що вона аж очі заплющила. А коли розплющила, побачила у своїй руці порцію пломбіру на паличці.

Аля рушила далі, смакуючи недоладянським морозивом, проминула кілька дверей і враз зупинилася.

— Ой, а якщо я захочу перенестися додому?! — вигукнула вона. — Оце було б чудово!

Дівчинка вже було відкрила рота, але перед очима раптом постав стурбований Недоладько. Вона згадала його слова й уявила, як він чекатиме її на пустирі десять, двадцять і всі сто років.

— Ні, ні, — схвильовано скрикнула Аля, бо злякалася, що її бажання буде негайно виконане. — Ні, ні! Я тільки хочу дізнатися, як можна вибратися з Недоладії. — І полегшено зітхнула, коли почула в себе за спиною легенький шурхіт. Оглянувшись, дівчинка побачила клаптик паперу, на якому було написано: «Інструкцію по перенесенню див. у чарівній книзі».

— Що ж, буду шукати чарівну книгу, — мовила Аля й поспішила далі.

Незабаром вона побачила ще одні двері. Натисла на ручку — теж замкнені.

— От якби мені ключ, — проказала вона, і враз щось дзенькнуло.

Аля побачила під ногами ключ, підняла його й спробувала відімкнути двері. Замок тихенько клацнув.

За дверима було темно. Аля обережно ступила через поріг, і двері самі зачинилися за нею.

— Я пропала! — похолола дівчинка. — Це пастка!

Очі поступово звикали до темряви. За кілька кроків вона побачила над самісінькою підлогою маленькі напівкруглі

віконця, подібні до розрізаних навпіл кружалець лимона. Аля присіла навпочіпки й заглянула в найближче віконце. Там, унизу, була невеличка затишна кімнатка. (...) Посередині кімнати, на столі, лежала велетенська розкрита книга.

А на стільці за столом... Аля навіть не повірила власним очам! На стільці сидів той самий чоловічок, якого вона вперше побачила вдома. Тільки тепер він був не малесенький, а на зріст майже такий, як вона. На голові в нього червонів ковпачок, а на лівій нозі не було черевика.

І тепер Аля знала, що звати цього карлика Недочеревик.

Розділ шістнадцятий, у якому Аля читає чарівну книгу «Справаномер»

Книга була величезна. Щоб перегорнути сторінку, Недочеревику щоразу доводилося підніматися зі стільця. (...)

Карлик заметушився й почав нишпорити по кишнях. З однієї витяг свого лівого черевика, узув його, тупнув ногою та... зник.

Аля кинулася до дверей, але вони були замкнені. Вона згадала, що залишила ключ у замку по той бік дверей.

— Швидше, швидше, ключ! — вигукнула дівчинка. І слухала, чи не дзеленькне об підлогу. Але ні! У цій кімнаті бажання не виконувалися. Аля зрозуміла, що її замкнено.

Шукаючи порятунку, дівчинка згадала, що в кишені в неї лежить ключ від хвіртки з королівського саду. Вона на всяк випадок спробувала відчинити ним двері. Яка радість — замок легко відімкнувся!

Але як же тепер дістатися до маленької кімнатки? Аля відімкнула вже кілька дверей, однак усі вони вели в ту кімнату, з якої вона вийшла.

З розпачу дівчинка ледь не заплакала. Адже карлик міг повернутися будь-якої миті. А вона так і не встигне прочитати чарівну книгу.

«А якщо спробувати знову...» — подумала Аля, підбігла до стіни та швиденько провела по ній пальцем. З'явилися дверцята. Дівчинка прочинила їх і нарешті опинилася в карликовій кімнаті... Вона підійшла до столу й на обкладинці книги вголос прочитала: — Спра-ва но-мер.

«Що за Справаномер такий?» — здивувалась Аля, але треба було поспішати, і вона розгорнула книгу. «Інструкції до зача-

рування та розчарування» — було написано на першій сторінці. Аля перегорнула її і радісно скрикнула. Перед очима була

Інструкція № 12
Як перенестися з країни Недоладії

Рівно о 12-й годині, коли хвилинна стрілка затулить годинну, стати перед годинником королівського замку, доробити все, що є в тебе недоробленого, і проказати закляття:

І до-роби!	І не лиши!	І з Недо-ладії
І до-пиши!	І до-їдай!	ТІКАЙ!
І роз-почни!	І до-пивай!	

Щоб краще запам'яталося, Аля подумки повторила закляття, потім перегорнула сторінку. Далі були адреси. Серед них дівчинка прочитала і свою. (...)

Отож, щоб повернутися додому, їй треба стати на площі перед годинником, заплести другу кіску й, коли проб'є рівно дванадцята, промовити закляття. Аля швиденько перевірила, чи не загубилася стрічка. Ні, вона лежала в кишенці.

Заспокоївшись, Аля гортала книгу далі. «Невже я нічого не дізнаюся про себе?» — засмутилася вона. Але коли перегорнула останню сторінку, зрозуміла, що знайшла те, що шукала. На ній рукою Недочеревика було написано: «Список людей, які не доробляють свої справи та яких я відібрав для перенесення до Недоладії».

Аля звернула увагу, що в списку проти кожного прізвища стояли цифри: дев'яносто вісім, сімдесят шість, п'ятдесят

чотири. Біля Алиного імені, що значилось у списку під номером один, була цифра сто й слово «перенесена». Унизу дівчинка помітила написану дрібненькими літерами примітку: «До Недоладії переноситься лише той, хто не доробив рівно сто справ». (...)

Вона похапцем вирвала листок і заховала в кишеню. А тепер — швидше до Недоладька, поки не повернувся карлик!

Аля пальцем намалювала на стіні двері й вийшла в коридор. Потім зробила те ж саме в коридорі й опинилася на пустирі. Двері за нею відразу ж зникли, але тепер вона знала таємницю будиночка.

А до неї, усміхаючись на весь рот, від чого його фізіономія здавалася ще недоладнішою, поспішав Недоладько. (...)

Розділ вісімнадцятий,
у якому Аля потрапляє до рук Першого Недорадника

Аля з Недоладьком знову подалися до королівського замку.

Двері їм відчинила заплакана Недопопелюшка.

— Що сталося? — стурбувалась Аля.

— Перший Недорадник наказав відрубати голову Головному Недокухарю нібито за те, що він подав круті яйця королю на обід. Але ж це неправда, яйця були недоварені, рідкі, я сама перевіряла, — схлипуючи, розповідала Недопопелюшка. — Недокухар був такий добрий! Він завжди пригощав мене ласощами з королівського столу! — І Недопопелюшка залилася слізьми.

— Цить, не плач! — заспокоїв її Недоладько. — Скоро цьому настане кінець.

Недопопелюшка кулачком витерла мокрі щоки й із надією подивилася на свого приятеля. А Недоладько, нашвидку розповівши їй останні новини, запитав:

— Може, ти знаєш, де живе годинникар?

— Звичайно, знаю! Адже я щодня ношу йому обід! Я знаю до нього найкоротшу дорогу! Ходімо! (...)

Недопопелюшка вела Алю незліченними залами старого замку. Вони дуже поспішали. І все-таки перед одними дверима їм довелося зупинитися. У кімнаті, через яку треба було переходити, хтось був. Навшпиньках підкралися вони до дверей та побачили Першого Недорадника. Він складав до високої шафи сувої королівських наказів і наспівував пісеньку. (...)

Недорадник повернув голову, й Аля із жахом побачила, що забороло в шоломі підняте, а із шолома визирає обличчя. Точнісінько таке, яке вона на своєму малюнку стерла гумкою, — хижє й зле. Аля схопила Недопопелюшку за руку та схвильовано прошепотіла:

- Дивися, дивися, у нього те обличчя, яке я стерла гумкою!
- Яке обличчя? — здивувалася Недопопелюшка.
- Там, у шоломі!
- Та шолом же порожній! У ньому нічого немає!

«Виходить, Недопопелюшка не бачить його обличчя! — зрозуміла Аля. — І ніхто не бачить! Тільки я!»

В Алі по спині забігали мурашки — чи то від страху, чи то від морозива. Не треба було стільки їсти! Мабуть, починався нежить, бо дівчинка так голосно чхнула, що в порожній залі аж загуло.

Недорадник підстрибнув до дверей, розчухнув їх і схопив Алю за руку.

- Прочитайте розділ дев'ятнадцятий повісті, у якому Недороль Десятий підписує наказ про Аліну страту.

1. Першою доведеною до кінця справою стало те, що Аля
  - А** домалювала голову Першому Недораднику
  - Б** вишила рушничок червоними півниками
  - В** домалювала вухо Недоладькові
  - Г** пришила бабці крильце

2. Мотлох і не доведені до кінця справи стягує до Недоладії
  - А** Перший Недорадник
  - Б** Недочеревик
  - В** Недороль Десятий
  - Г** Недоштанько

3. Установіть відповідність.

Герой/героїня твору	Вчинок
1 Недопопелюшка	А намагається провести Алю до годинникаря
2 Перший Недорадник	Б підписує наказ про страту Алі
3 Недороль Десятий	В закручує гвинтик на защіпці квартирки
4 Недочеревик	Г записує адреси недороблених справ
	Д наказує гвардійцям відвести Алю в підземелля

4. Про яку державну таємницю Недороль розповів Алі? Чи можна цю таємницю вважати вагомою, вартою формулювання «державна»? Як це характеризує Недороля Десятого?
5. Чому Аля не спробувала перенестися додому, коли була в зачарованому будиночку? Як це її характеризує?
6. Що ви відчували в той момент, коли Аля потрапила до зачарованого будиночка? За допомогою чого авторці вдалося створити атмосферу страху, таємничості й небезпеки?
7. Що кумедне ви побачили в описі Недокватирки? Чому вона постійно була застудженою? Прокоментуйте вчинок Алі з викруткою.
8. Охарактеризуйте Недопопелюшку. Чому вона, ризикуючи своїм життям, так віддано намагається допомогти Алі?
9. Хто сміливіший — дорослий Недороль чи маленька Аля? Проілюструйте свою думку розповіддю про вчинки героїв.
10. **«Подвійний щоденник»**. Прочитайте повість «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії» до кінця й заповніть «Подвійний щоденник».

Інструкція. Під час читання виписуйте в ліву колонку ті фрагменти, які вас найбільше схвилювали, здивували, викликали протест чи певні аналогії з попереднім життєвим досвідом. У правій колонці вкажіть, що змусило вас виписати саме цю цитату, які думки вона викликала.

Виписки з тексту	Коментарі

11. Якби вам довелося озвучувати фільм про пригоди Алі в Недоладії, то яким би був музичний супровід до шістнадцятого й вісімнадцятого розділів повісті? Розкажіть про гучність, темп, настрій музики, паузи та музичні інструменти.
12. Чи погоджуєтеся ви з такими словами Недороля, сказаними про Недочеревика: *«Бути без душі — це навіть гірше, ніж бути без голови»*? Обґрунтуйте свою позицію.

1. Прочитайте повість «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії» до кінця.
2. Підготуйтеся переказати один із розділів повісті, попередньо розподіливши їх між собою в класі.
3. Намалюйте героя/героїню повісті, якого / яку ви побачили під час читання, не таким / не такою, як його / її зображено в підручнику (за бажанням).

Розділ двадцятий,
у якому Аля опиняється в підземеллі

А куди ж поділася Недопопелюшка? Невже вона злякалася й покинула дівчинку в біді? Звичайно, ні!

Коли Перший Недорадник схопив Алю за руку, Недопопелюшка кинулася на допомогу. Та в цю мить її саму хтось боляче шарпнув за рукав, затулив долонею рота й потяг за двері. Звісно, це був Недоладько! Він не залишився на кухні, а назирці пішов за ними, щоб допомогти, якщо буде треба.

— Тс-с-с! — приклав Недоладько пальця до губ і пояснив: — Ти нічим їй зараз не допоможеш. Гвардійці відразу ж схоплять і тебе. А разом ми щось придумаємо. От такий компот!

Тим часом гвардійці відвели Алю до підземелля. Залізні ґрати перегороджували його на дві нерівні частини. У меншій сиділи засуджені. У більшій тримав своє знаряддя кат. (...)

Дівчинка присіла на оберемок соломи, що правив за ліжку.

«Як дивно! — думала вона. — Той чоловічок, якому я колись не домалювала голову, тепер наказав відрубати голову мені!»

Її сумні думки перервали чийсь кроки. То прийшов кат. Аля відразу впізнала його. Він мав величезні загрубілі руки й маленькі хитрі очиці. (...)

Побачивши його, гвардійці, наче по команді, піднялися й відійшли в найдалший куток підземелля.

Кат наблизився до ґрат. Улесливо кривлячись та огидно хихикаючи, звернувся до Алі:

— Чого ти сидиш там у кутку? Хи-хи! Підійди ближче. Я — королівський кат. Хи-хи! Я прийшов, щоб приміряти сокиру до твоєї шиї! Хи-хи! Щоб завтра не гаяти часу. Щоб швиденько — раз-раз і готово! Хи-хи! Треба, щоб усе йшло як по маслу. Я люблю свою роботу. А в того, хто любить свою роботу, усе завжди проходить гладенько! Хи-хи! Краще підготуватися задалегідь. Хи-хи! Щоб не було ніяких несподіванок.

Він був такий бридкий, що Алю аж пересмикнуло.

Побачивши, що дівчинка дивиться на нього з відразою, кат знову захихотів:

— Хи-хи-хи! Не дивися на мене так, не дивися! Знаєш, хто я? Я друга людина в королівстві після Першого Недо-

радника! Мене всі бояться! Хи-хи! А ще, не забувай: я — єдина людина в королівстві, якій дозволено доводити свою справу до кінця! Хи-хи-хи-хи!

Та раптом він перестав хихотити й жалібно сказав:

— А я не такий уже й поганий! Я — добрий! Ти думаєш, мені тебе не шкода? Ще і як! Але що вдієш — така робота! Я бачу, ти не хочеш підійти ближче. Нічого, нічого, не вставай! Ти, напевно, утомилася. Я вже й так бачу, що тобі найкраще підійде ось ця любонька! — І він узяв до рук невеличку сокиру з коротким держаком.

Кат провів пальцем по її лезу. Стурбовано пробурмотів: «Треба трохи підгострити!» Витяг із кишені точило, присів на плаху й заходився гострити сокиру, наспівуючи:

Всі чомусь мене обходять стороною
І ніхто не привітається зі мною.
І ніхто мені руки не подає —
Всі не люблять ремесло моє! (...)

- Прочитайте розділ двадцять перший повісті, у якому Аля, якби вона не спала, могла б почути дивну розмову, і розділ двадцять другий, у якому в підземеллі з'являється Недороль Десятий.

Розділ двадцять третій,

у якому Недопопелюшка приходять Алі на допомогу

І знову двері до підземелля тихенько зарипіли й прочинилися, пропускаючи Недопопелюшку. Гвардійці, побачивши її, разом відвернулися від дверей та вступилися в протилежну стіну.

Недопелюшка навшпиньках підійшла до ґрат і покликала Алю.

— Це ти?! — радісно підстрибнула дівчинка.

— Тс-с-с! — Недопопелюшка приклала палець до губ.

Гвардійці завовтузилися, й один із них сказав:

— Я щось нічого не чую, Недобородо! А ти?

— Я теж! І навіть не бачу! — відповів другий.

Недопелюшка полегшено зітхнула та схвильовано сказала:

— Не падай духом! Ми тебе виручимо! Ніч довга, усі в замку вже заснули, а Недоладько пішов у місто по допомогу.

— Слухай уважно, Недопелюшко! — відповіла їй Аля. — Перш за все треба схвати голову Першого Недорадника.

— Як це — схвати?

— Дуже просто. Треба пробратися до Тронної зали. Там за тронном є ніша. У ній стоять лицарські лати. Шолом від них Недорадник кожного ранку прилаштовує собі на плечі замість голови, а ввечері знімає і ставить на місце. Зараз ніч. Отже, шолом можна переховати в інше місце.

— А для чого його ховати? — усе ще не розуміла Недопелюшка.

— Ну як ти не розумієш! Без голови Недорадник не зможе наказати катові, щоб той відрубав мені голову. — Аля перевела подих. — А якщо ви звільните мене до ранку, — продовжила вона, — то ще невідомо, чи встигне годинникар полагодити годинник до дванадцятої години. Недорадник накаже гвардійцям схопити його й теж відрубати голову.

— Тепер я все зрозуміла! — вигукнула Недопелюшка. — А зараз треба дізнатися, у кого ключ від твоєї в'язниці.

Після цих слів гвардійці знову забряжчали своїм залізничкам, й один із них сказав:

— Здається, ти залишив ключ у замку, Недобородо?

— Еге ж, у замку, — відповів другий.

— І дверцята можна відімкнути?

— Звичайно, якщо повернути ключ ліворуч!

— І можна випустити дівчинку з в'язниці?

— Звичайно, якщо хтось захоче це зробити!

І вони знову замовкли, утупившись у стіну.

Недопелюшка підбігла до дверцят і радісно ойкнула, бо в замку справді стирчав ключ.

Вона відімкнула двері, схопила Алю за руку, і вони побігли до виходу з підземелля. (...)

- Прочитайте розділ двадцять четвертий, у якому виявляється, що полагодити годинник неможливо.

Розділ двадцять п'ятий,
у якому всі вирушають на пошуки стрілки

Це справді була прикра новина. Адже без стрілки годі й думати полагодити годинник. А без годинника Алі нічого й мріяти про повернення додому. Усі зажурено мовчали.

Та ось Аля підвела голову. У її очах засвітилася надія.

— А яка вона, ця хвилинка стрілка? — спитала дівчинка. Вона згадала дивний спис одного з гвардійців, які охороняли її в підземеллі.

— Це довга пласка залізьяка, з одного кінця загострена. На другому кінці в неї дірочка, у яку просувають чотирикутну вісь, — пояснив Недождень.

— Здається, я пригадую, де бачила її! — Й Аля розповіла про спис.

— Швидше туди! Це, напевно, стрілка! — нетямився від радощів годинникар.

Вони вийшли з комірчини. Уже сходило сонце. Розпочинався новий день. Проминувши кілька кімнат, усі помітили, що в замку діється щось незвичайне. Назустріч їм бігли гвардійці. На превелике здивування, вони зовсім не звертали на Алю уваги. Навпаки, здавалося, що гвардійці самі від когось тікають. Вони на бігу скидали із себе лати й шпурляли зброю. Придворні з перекошеними від жаху обличчями тягли якісь вузли та валізи. Усі вони бігли із замку й зникали в кривих вуличках міста.

Дедалі більше дивуючись, Аля з друзями почали спускатися до підземелля. Тут вони наштовхнулися на ката. Він прожогом промчав повз них і зник за поворотом галереї.

А в підземеллі на них чекала ще дивовижніша картина! Усе катове начиння було поперевертане й розкидане, наче тут промчав ураган. Двоє знайомих нам гвардійців спокійнісінько чатували біля в'язниці. А за ґратами з кутка в куток, наче розлючений тигр, бігав Перший Недорадник без голови! Час від часу він кидався на ґрати й тряс їх, ніби намагаючись зламати.

Аля й Недопопелюшка завмерли від несподіванки й дивилися на цю вражаючу картину. А Недождень тим часом, щось радісно вигукуючи, підбіг до одного з гвардійців і почав виривати в нього з рук списа.

Солдат не чекав такого наглого нападу й тому відчайдушно боронився. Його товариш кинувся йому на допомогу. Невідомо, чим би все закінчилося, якби Аля не підбігла до них.

— Недобородо, Недовусе, це ж ми! Невже ви нас не впізнали?

Недовус одразу ж відпустив годинникаря. Усе ще неприязно поглядаючи на Недожденя, Недоборода, відсапууючись, пробурмотів:

— А чого він, оце саме, кидається, наче тигр?!

За хвилину все з'ясувалося. Аля розповіла гвардійцям, навіщо їм знадобився цей дивний спис.

Недоборода сам простяг його годинникареві зі словами: «Візьми, друже!»

А Перший Недорадник оскаженіло тряс ґрати в'язниці.

Розділ двадцять шостий,
у якому ми дізнаємося, чому Перший Недорадник
опинився за ґратами

Справді, як же Перший Недорадник опинився за ґратами? Уранці він, як завжди, пішов до Тронної зали, щоб одягти шолом. Обнишпорив усю нішу, та шолома не знайшов. Оскаженівши, Перший Недорадник став бігати по замку й із кулаками кидатися на всіх.

Саме в цей час у підземелля спустився кат. Однак замість Алі за ґратами плигав Недорадник без голови.

За своє життя кат немало бачив голів без тулубів і тулубів без голів. Але щоб тулуб без голови отак вистрибував і вимахував руками — таке він побачив уперше в житті! Він вирішив, що його ремеслу настав кінець, бо навіщо тоді відрубувати голову, якщо тулуб і без неї, наче несамовитий, гасає по в'язниці? Кат теж дременує із замку.

А Недороль Десятий визирнув зі спальні й побачив навкруги страшний переполох. Він зарився в ліжко, наче в копицю сіна, і тремтів там від страху так, що все ліжко ходило ходором. (...)

Його довго не могли знайти, аж поки хтось здогадався зазирнути в ліжко. І звідти витягли зеленого від переляку маленького чоловічка, у якому ледве можна було впізнати Недороля Десятого.

Розділ двадцять сьомий,
у якому Аля не впізнає деяких давніх друзів

Годинникар зі стрілкою спокійно повернувся на вежу. Не гаючи часу, він прив'язався мотузкою до товстої балки й заліз на циферблат велетенського годинника. Аля й Недопопелюшка подавали майстру інструменти.

Коли Аля визирнула з вежі, у неї закрутилася голова — так тут було високо. Якби ненароком мотузка обірвалася, Неждень неминуче б розбився. Але він, здавалося, зовсім забув про небезпеку й із насолодою працював.

Цифри на циферблаті радісно всміхалися йому, наче давньому знайомому. І знімали капелюхи, коли майстер постукував по них дзвінким молоточком: дзень-ззень, дзень-ззень!

На циферблаті відчинялися віконечка, і звідти нетерпляче визирали хвилини й секунди. Їм так уже хотілося швидше на волю! А поважні години сварили їх, щоб не заважали майстру працювати.

І так радісно було в годинникаря на серці, що він заспівав! А години, хвилини й секунди йому підспівували! А цифри танцювали, наче старовинний королівський балет.

Ну хто відгадає,
чому так буває?
Годинник не всім
час один відбиває.
Комусь — поспішає,
комусь — відстає,
а декому — навіть
назавжди стає!
(...)

А дехто години вбиває!
А дехто хвилини втрачає!
А дехто секунди губить,
Бо дехто свій час не любить.

А коли щодня і щогодини
не втрачаєш ти ані хвилини —
стане другом диво-циферблат,
і в ділах у тебе буде лад.

Ось уперше за багато років годинник почав вибивати час. З гарними мелодійними передзвонами відбивав він дев'яту годину ранку. Аля та Недопопелюшка слухали його й дивилися з бійниці вежі на місто. Воно лежало перед ними, наче на долоні.

Раптом до них долинув невиразний гомін. Аля побачила, що до площі суне натовп. Вів натовп Недоладько.

Недопелюшка потягла Алю вниз, радісно вигукуючи:
— Це Недоладько, Недоладько прийшов!

Недоладько дуже зрадів, коли побачив дівчаток живими та здоровими.

— А ми прийшли визволяти тебе, — звернувся він до Алі.

Аля обернулася й упізнала багатьох недоладян. Потім знову перевела погляд на Недоладька й раптом ляснула себе по лобі.

— Стій тут, нікуди не ходи! — гукнула вона йому й зникла в замку.

Дівчинка побігла на кухню, знайшла в каміні кілька холодних вуглинок, міцно затисла їх у кулаці й поспі-

шила назад.

— Стань отут, Недоладьку, — хвилюючись, попросила Аля. — Зніми, будь ласка, капелюха й повернися обличчям до сонця.

Вона поставила Недоладька впритул до кам'яного муру, перевела подих і взяла вуглинку. Намалювала йому друге вухо, підправила ніс і продовжила коротку ліву ногу. Але нічого не змінилося. Що ж вона забула? Так, ямочку! Тремтячою рукою дівчинка торкнулася середини Недоладькового підборіддя...

І сталося диво! Вухо стало справжнім, перекривлена по-стать вирівнялася, нога подовшала...

Перед Алею стояв стрункий, гарний хлопець. Недоладька важко було б упізнати, якби не ті ж щирі очі та добра й лагідна усмішка.

Аля сяяла від задоволення.

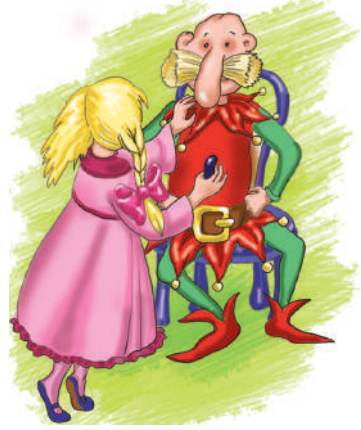
Хтось торкнувся її руки, і дівчинка побачила Недовуса, який стояв поруч і благально дивився на неї. Аля зрозуміла все без слів і швиденько домалювала йому правого вуса. Він одразу ж перетворився на справжній.

Ось коли Алі довелося попрацювати!

Недоладяни тісно обступили її. Знадобилася не тільки Алина голка з ниткою, а й викрутка, і вуглинки та ще багато різних інструментів, які поносили недоладяни.

Сонце підбилося височенько, та Аля все ще доробляла — малювала, зашивала, докручувала, прибивала.

А коли нарешті спинилася перепочити, то побачила, що навкруги кипить робота. Недоладяни вже самі допомагали одне одному. На площі стояв гамір: там щось прибивали, там пиляли, там клепали. І всюди сяяли усмішки! Усмішки, яких раніше так не вистачало в цій країні!

Нарешті Аля згадала про годинник. Його стрілки показували за п'ятнадцять хвилин дванадцяту. Вона побігла шукати Недоладька. Він саме щось пиляв разом із Недоштаньком, у якого штани вже мали обидві холоші.

— Ну от, — сказала їм Аля, — тепер я спокійно можу повертатися додому. Адже я навчилася доробляти все, що починаю! Ходімо швидше до годинника, бо в нас обмаль часу! Кличте з нами всіх, хто хоче покинути цю недоладну країну.

Та Недоладько, опустивши голову, чомусь знічено перемінявся з ноги на ногу.

- Прочитайте розділ двадцять восьмий повісті, у якому Аля дістає подарунок.

Розділ двадцять дев'ятий, у якому Аля домальовує Першого Недорадника

Аля глянула на годинник. Стрілки показували за одну хвилину дванадцяту. Вона витягла з кишені стрічку та швиденько заплела косу. Годинник почав відбивати дванадцяту.

І до-роби!

І не лиши!

І з Недо-ладії

І до-пиши!

І до-їдай!

ТІКАЙ! —

І роз-почни!

І до-пивай!

проказала дівчинка. І враз їй здалося, що вона знову впала зі стільця, бо сиділа на підлозі у своїй кімнаті. Усе було, як і раніше. Лише біля неї лежав пакуночок із рушничком.

«Неначе в ракеті!» — подумала Аля. Підвелася з підлоги й знайшла в книжковій шафі старий альбом із недомальованим чоловічком. Дівчинка взяла олівець і почала домальовувати йому голову.

У кімнаті було тихо. Тільки олівець шурхотів по альбомному аркуші. Й Аля мимоволі почала наспівувати пісеньку, яка склалася сама собою:

(...) Що тут не доробив —   Буває, що добро
отам вилазить боком!   З одним виходить оком! (...)

Аля дуже старалася. Однак обличчя в чоловічка знову, як і першого разу, вийшло хиже й зле. Та перемальовувати Алі було ніколи — на неї чекала важлива справа: з кишеньки виглядав ріжок довгого списку шелеп-недотеп.

А в цей час у Недоладії Недовус і Недоборода, які все ще вартували Першого Недорадника, побачили, як той швидко-швидко закрутився на одному місці, наче дзиґа, і... зник, ніби його й не було!

А тепер швидше поздоровити бабусю! Аля взяла рушничка й зупинилася. Але як же вона подарує його бабусі, коли не сама вишивала цих гарних червоних півнів?! «Та якби я не навчила їх доробляти, цього рушничка взагалі б не було! — подумала Аля. — Виходить, у ньому є і часточка моєї праці! Отже, так і скажу бабусі — це від мене й від моїх друзів!»

І дівчинка рішуче прочинила двері до бабусиної кімнати.

Розділ тридцятий,
останній, і хоча він дуже короткий, його не можна вважати
недоробленим, бо такі вони і є, ці останні розділи,
які ще зветься епілогами

Карлик Недочеревик і досі тиняється по білому світу й збирає в Недоладію недороблені справи. А недоладяни негайно їх доробляють.

І невідомо, хто кого переможе, бо ще багато тут у нас недороблених справ.

Недороль Десятий улаштувався працювати нічним сторожем. Він цілі ночі грає сам із собою в кості. Кат працює гострильником. Краще за нього ніхто не може нагострити кухонного ножа чи ножиці.

А Перший Недорадник висить в Алі над письмовим столом, пришпилений до стіни. Він злісно дивиться на Алю, адже це через неї він так і не став королем.

Однак Аля аніскілочки його не боїться. Та й ніколи їй звертати на нього увагу, бо в кишеньці в неї ще величенький список з адресами, на які вона неодмінно мусить завітати.

А до тебе вона ще не приходила?

✦ Розвиваємо компетентності

Кожна людина як особистість має свої переваги й недоліки. Заповніть у зошиті діаграму Венна, уписавши в кола по кілька найяскравіших рис вдачі (у кола впишіть відмінне, а в перетин кіл — спільне). Розкажіть, що б ви хотіли в собі змінити, удосконалити.

Теорія літератури

Повість

Художні твори бувають різних видів за формою, змістом, обсягом. В одних діють кілька героїв або героїнь, а в інших — багато. Зважаючи на такі особливості, літературні твори поділяють на **жанри** (або **різновиди**). Багато жанрів ви вже знаєте, серед них: казки, міфи, легенди, народні перекази, байки, вірші, оповідання. А ось новий для вас жанр — повість. Повісті властиві такі ознаки:

- прозова мова;
- великий обсяг;
- кілька або багато героїв / героїнь;
- розповідь про події.

Отже, **повість** — це великий розповідний прозовий твір, у якому широко змальовано життя одного/однієї чи кількох героїв/героїнь протягом тривалого або важливого за подіями часу.

Художній твір Г. Малик «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії» за жанром — повість, адже ця книжка велика за обсягом (з ілюстраціями й без скорочень 120 сторінок!), вона написана прозовою мовою (хоча в деякі розділи авторка ввела пісеньки, а вони написані віршованою мовою), у ній діє багато героїв і героїнь, а різні важливі події відбуваються впродовж короткого проміжку часу. Крім того, ця повість **казкова**, адже в ній діють вигадані герої та героїні (Недороль Десятий, Недоштанько, Недопопелюшка та ін.), відбуваються чарівні події (перенесення дівчинки Алі з реального життя в країну Недоладію; проникнення Алі в зачарований будиночок через намальовані пальцем на стіні двері).

Повісті бувають **казковими, історичними, соціально-побутовими** та ін. Найближчий до повісті жанр — **оповідання**. Воно, на відміну від повісті, значно менше за обсягом, події в ньому відбуваються протягом короткого часу, а героїв/героїнь, як правило, — один/одна або два/дві. Більший від повісті за обсягом — **роман**, але із цим жанром за шкільною програмою ви вперше ознайомитеся в 9 класі; це буде роман П. Куліша «Чорна рада».

1. Хвилину стрілку від годинника замкової вежі не за призначенням використовував
  - А** Недочеревик
  - Б** Перший Недорадник
  - В** Недоборода
  - Г** Недовус

2. У кінці повісті нічним сторожем улаштувався працювати
  - А** Перший Недорадник
  - Б** Недороль Десятий
  - В** Недочеревик
  - Г** кат

3. Установіть відповідність.

Герой/героїня твору	Пісня
<ul style="list-style-type: none"> 1 Аля 2 кат 3 Недочеревик 4 Перший Недорадник 	<ul style="list-style-type: none"> А <i>«Що тут не доробив — отам вилазить боком! Буває, що добро з одним виходить оком!»</i> Б <i>«А дехто години вбиває! А дехто хвилини втрачає! А дехто секунди губить, Бо дехто свій час не любить».</i> В <i>«Порожня голова — не диво. І з нею можна жити щасливо. Думки до неї не приходять, і мрії з розуму не зводять».</i> Г <i>«От і виходить, бачте, що душа не коштує і мідного гроша!»</i> Д <i>«Всі чомусь мене обходять стороною І ніхто не привітається зі мною. І ніхто мені руки не подає — Всі не люблять ремесло моє!»</i>

4. Які особливості має повість як літературний жанр?
5. Із скількох розділів складається повість Г. Малик «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії»? За яким принципом авторка поділила повість на розділи?

6. Як діалоги допомагають розкрити характер героїв і героїнь? Проілюструйте свою думку конкретними прикладами з тексту повісті.
7. Що таке *відповідальність*? Хто з героїв і героїнь повісті від початку й до кінця відповідальний/відповідальна, а хто таким/такою стає через якийсь час?
8. У яких кольорах ви побачили країну Недоладію?
9. Як відомо, у казках добро перемагає зло. Яке зло переможене в історії про Алю?
10. Які людські якості виховує повість Г. Малик «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії»?

11. Яка з ілюстрацій до повісті вам найбільше сподобалася? Чим саме? Які риси зовнішності героїв і героїнь передають прикметні особливості їхнього характеру та внутрішні якості?
12. У зверненні до читачів і читачок повісті «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії» Г. Малик сказала: *«УСЕ-УСЕ на світі залежить від нас із вами. І ми з вами залежимо одне від одного»*. Чи згодні ви з тим, що все залежить від нас? Висловіть свої міркування, використовуючи приклади з повісті.

1. Напишіть продовження пригод Алі та її нових друзів (1 с.).
2. Підготуйтеся до інсценізації одного з розділів повісті.
3. Напишіть листа героям чи героїням казкової повісті з порадами, як стати кращими (за бажанням).

Радимо прочитати

Повість О. Гавроша «Пригоди тричі славного розбійника Пинті».

Подумайте й розкажіть

- Який/яка головний/головна герой/героїня з прочитаних творів вам найбільше запам'ятався/запам'яталася? Чим саме?
- До кого з другорядних літературних героїв/героїнь ви маєте симпатію?
- Чи вмієте ви так уважно спостерігати за природою, як Олесь з оповідання Гр. Тютюнника «Дивак»?
- Чи хотілося б вам переписати кінцівку оповідання В. Винниченка «Федько-халамидник»? Якщо так, то якою б вона була?

ВСЕВОЛОД НЕСТАЙКО (1930–2014)

Всеволод Нестайко — майстер пригодницького жанру. Його творами захоплюються не тільки в нашій країні, а й далеко за її межами. Твір письменника «*Тореадори з Васюківки*» перекладено багатьма мовами світу. 1979 р. за рішенням Міжнародної ради з дитячої та юнацької літератури ця книжка внесена до Особливого почесного списку Г. К. Андерсена як один із найвидатніших творів сучасної дитячої літератури. З уривками цієї надзвичайно цікавої книжки ви ознайомитеся в 6 класі. Однак перед цим вам варто прочитати спогади В. Нестайка про своє дитинство. Напевно, у деяких із них ви впізнаєте себе!

«Коли я був маленьким хлопчиком, страшенно хотів якнайшвидше вирости й стати великим і дорослим. Може, тому, що я був справді малий на зріст, чи не найменший у класі. Малий, худий та ще й рудий. Як вогонь червоний. Мене дражнили “Море горить!”, “Пожежна команда”. А ще в класі мене називали Рудий Африканський Їжачок. Чому, питаєте, їжачок? А тому, що руде волосся на моїй голові стирчало, як голки в їжачка. А прозвав мене так Філя Шпіндель. Було це на уроці географії, коли ми проходили Африку.

Коротше кажучи, я страшенно хотів якнайшвидше вирости. І така мене брала нетерплячка, що я вам розказати не можу! Я годинами стояв і мокнув під дощем, підставляючи зливів свою руду довірливу голову, бо мій сусіда й приятель Вітасик Дяченко запевняв, що від дощу швидше ростуть. Він нещодавно переїхав до Києва із села й уособлював для мене народну мудрість. А мама лише дивувалася, чого це я повсякчас шморгаю носом...»

Спогади Вс. Нестайка про дитинство напрочуд яскраві: він розповідає про давні події так, ніби вони сталися вчора.

«Люди ростуть уві сні. Отже, що більше спати, то швидше виростеш! І я почав лягати спати... о сьомій годині вечора.

Скільки отого золотого, неповторного часу дитинства я ось так проспав!

У сні, нетерплячці я не зогледівся, як несподівано виріс. Витягнувся майже під два метри, і ото дивина — перестав бути рудим. І раптом збагнув, що даремно поспішав вирости, бо дитинство — найпрекрасніша, найщасливіша пора людського життя. І так мені захотілося повернутися назад! Назад — у дитинство. Та немає в часу дороги назад. Час іде тільки вперед...»

Сьогодні ви ознайомитеся з повістю «*Чарівний талісман*», у якій ідеться про справжню дружбу дітей та про їхні пригоди.

ЧАРІВНИЙ ТАЛІСМАН

Повість

(Скорочено)

Розділ перший,

у якому ви знайомитеся з нашими героями, а також із собакою Бровком, і всі разом звичайнісінько, без жодних чар вирушаєте в ліс по гриби

Сонце визирнуло з-за гори Мурави, глянуло на Гарбузяни та всміхнулося... Воно щоранку всміхається, коли встає і кидає свій перший погляд на наше село.

Та й хіба можна втриматися від радісної усмішки, коли дивишся з неба на наші Гарбузяни?.. Кращого села немає в цілому світі. (...)

І гора, і гай, і річечка (Голубенька називається). І хати білі в буйних садках потопають, і луг, і левада, і три верби схилилися над Голубенькою («де в'яжуться човни...»). А в Голубеньці й латаття, і жабуриння, і ряска — ну геть-чисто все, що треба для незабутньої мальовничості пейзажу. Недарма наш земляк поет Андрій Лопата створив неповторні, талановиті рядки:

Гарбузяни мої, Гарбузяни!..

Синьооке дитинство моє...

Немає місця кращого на землі!.. Але сонце всміхається не лише тому, що милується нашими Гарбузянами. Є в нього, у сонця, ще причини для усмішки...

Он воно зазирнуло у віконце крайньої над річку хати й ковзнуло своїм променистим поглядом по веснянкуватому

обличчю русявого хлопчика років дванадцяти, який солодко прицмокує губами крізь сон. Це перший із героїв нашої правдивої розповіді — Марусик. Не дивуйтеся, що в нього дивне ім'я. Насправді, він Сашко. Але в ранньому, синьо-окому, як пише Андрій Лопата, дитинстві мати запинала його хусточкою, і він був схожий на дівчинку. Тато жартома прозвав його Марусею. Ім'я приліпилося, і став він Марусиком.

Звичайно, я розумію, давати прізвиська непедагогічно, але, що вдієш, коли з давніх-давен існує ця негарна, непедагогічна звичка. Навіть славетний римський імператор Гай Юлій Цезар не вберігся від цього. Бо оте Цезар — не що інше, як вуличне прізвисько (що означало чупринистий, волохатий). І прізвисько це стало потім загальним, називним для означення царственного титулу. Отже, не гнівайтесь, що герої наші матимуть прізвиська... Але підемо слідом за сонцем.

Он воно зазирнуло в сусідню з крайньою хату. Цього разу не у вікно, а на горище, де в духмяному сіні розкинувся на ковдрі замузаний смаглявець.

Це теж Сашко. Але Сашко Циган. Іншого прізвиська йому й не придумаєш. І батько його був Циган по-вуличному, і дід, і прадід... Бо такі ж чорняві й темношкірі. А справжнє прізвище їхнє — Непорожні (...).

Та сонце кличе нас далі, у сусідній із Непорожніми садок.

Там під грушею на розкладачці згорнувся калачиком довготелесий білявий хлопчина.

Ви не повірите, але й він Сашко. На цьому кутку Гарбузьян, який зветься романтично й незвичайно — Бамбури, найулюбленіше ім'я — Сашко. Отже, погодьтеся, прізвиська на Бамбурах просто необхідні. Тим паче, що вони не образливі, навіть ніжні. Третього Сашка звать Журавель. Правда, прозвали його так не на честь прекрасного птаха, а за схожість із колодязним журавлем (він майже на дві голови вищий за своїх друзів).

Безтурботно сплять наші герої і не уявляють навіть, який незвичайний день щойно почався для них, яку несподівану пригоду він їм готує...

А втім, сонечко підморгує нам і запрошує зазирнути ще в одне місце. Пробачте, на цей раз — у собачу будку на Цигановому подвір'ї. Там, поклавши голову на волохаті, у реп'яхах лапи, дрімає здоровенний рудий Бровко.

Він теж герой нашої незвичайної, але цілком правдивої історії і відіграє в ній дуже важливу, якщо не сказати вирішальну в певному розумінні, роль. (...)

Покрутившись іще трохи, Сашко Циган знову потягнувся, сів, трусонув головою і примружився на сонячний ранок. Знизу чути було голоси батьків і чмихання мотоцикла. Батьки їхали на роботу — тато в поле, мама на ферму.

«Ану його! Рано як! — подумав хлопець із досадою. — Клята курка збудила ні світ ні зоря... А втім... — Сашко не вмів довго засмучуватися. — Нічого страшного. Значить, підемо сьогодні по гриби. Скільки збираємося — і все просипаємо».

Збадьорений цією думкою, хлопець підхопився, підскочив і — ой! — боляче вдарився головою об бантину. Але, спускаючись драбиною вниз, він уже веселенько щось мугикав.

Гарна була в Сашка Цигана вдача. Оптимістична.

Батьки вже поїхали — дирдиркання мотоцикла віддалялося.

Намочивши під умивальником два пальці й протерши ними очі, хлопець заскочив на кухню. На столі стояв прикритий рушником сніданок. Сьорбнувши із чашки молока й куснувши пиріжка із сиром, Сашко Циган сунув надкушений пиріжок у кишеню, схопив у кутку кошик і гайнув надвір.

Бровко вискочив із будки й привітно заметляв хвостом.

— На! — надкушений пиріжок зник у Бровковій пащі так блискавично, що важко було навіть устежити, як це трапилося. — До лісу підемо. По гриби! — Хлопець одв'язав пса, і той відразу застрибав, намагаючись лизнути господаря в ніс. (...)

...Марусик усміхався крізь сон. Йому снилися вареники з вишнями. Раптом один із вареників розліпився і голосом Сашка Цигана закричав:

— Ану, уставай, сонько! Чуєш!

Другий вареник теж розліпився і гавкнув на Марусика. Марусик здригнувся і розплющив очі. У розчиненому вікні стирчало дві голови — хлоп'яча та собача.

Одна належала Сашкові Цигану, друга — його псові.

— Га? — лупнув на них Марусик спросоння.

— Гав! — озвався Бровко.

— Уставай, кажу, крокодиле! По гриби підемо! Швидше! — вигукнув Сашко Циган.

— Єсть! — Марусик по-солдатському скочив із ліжка.

На відміну від Сашка Цигана, він довгенько хлюпався під умивальником, пирхаючи та бризкаючись на всі боки. Він любив умиватися. (...)

Зате на сніданок Марусик, так само, як і Сашко Циган, часу не витрачав. Сьорбнувши компоту й куснувши хліба із салом, він вигукнув:

— Я готовий!

Надкушений хліб із салом зник у Бровковій пащі чи не швидше, ніж пиріжок.

Утрюх вони бігом подалися в садок до Журавля.

Та навіть утрюх збудити Журавля виявилось справою не такою і легкою.

На вигуки, гавкання та навіть штурхани Журавель тільки дригав ногами й, не розплющуючи очей, повертався на другий бік.

— Уставай! Ти що! — гукав Сашко Циган.

— По гриби ж ідемо! Уставай, чуєш! — кричав Марусик.

— Гав! Гав! Гав! — басовито вторив Бровко.

Та Журавель тільки сопів і дригав ногою. Він любив поспати. Особливо вранці, коли так солодко спиться і коли сняться найцікавіші сни. Журавель свої сни пам'ятав добре й любив їх розповідати.

Тому прокидатися зараз він не мав аніякісінького бажання.

Нарешті Циган побіг у сні, схопив кухоль із водою і хлюпнув Журавлю на голову.

Лише тоді Журавель розплющив очі, мотнув головою і сів на розкладачці.

— Що таке? Горить десь, чи що?

— По гриби йдемо, чуєш! — гукнув Сашко Циган.

— Давай швидше! — квапив Марусик. (...)

Журавель нарешті підвівся з розкладачки, й одразу стало видно, наскільки він вищий за своїх друзів. Вони ледве сягали йому до плеча.

— Хлопці! — згадавши щось, замислився Журавель. — Я не можу... Я матері обіцяв зробити повітку...

— Та ну тебе! Ніколи з тобою не виберешся нікуди! — сердито закричав Сашко Циган. — Завжди тобі щось треба — то дрова рубати, то воду носити, то...

— Пізніше зробиш! Як повернемося, — махнув рукою Марусик. (...)

Зітхнувши, Журавель узяв велику корзину, і вони рушили.

Розділи другий–п'ятий

У Губанівському лісі хлопці йшли повз таємниче й містичне озеро Бакай. У ньому начебто жила нечиста сила. Саме на березі цього озера вони побачили незнайомця, він мав незвичайний вигляд: «Одягнений він наче по-міському, але на голові мав старого солом'яного бриля, потемнілого й обшарпаного, як у діда баштанника. Та головне, звичайно, не бриль. Головне було — голова. Лобата, як у казкового мудреця. Великий ніс. Сиві кошлаті, ніби приклеєні, брови, з-під яких насмішкувато позирають примружені очі. І великий, розтягнутий в усмішці рот... На таких людей і в натовпі обертаються». Чоловік привітався й назвав себе чарівником, потім дав хлопцям чарівний талісман — засушену жаб'ячу лапку, яка виконає будь-яке бажання. Лапку взяв ватажок — Сашко Циган.

Хлопці, звісно, не повірили незнайомцеві, пішли далі в ліс по гриби. Потім передумали й повернулися, щоб поспостерігати за незнайомцем. Проте його біля озера вже не було. Хлопці повернулися додому.

Увечері Сашко Циган прийшов до Журавля й розповів, що заради розваги загадав жаб'ячій лапці отримати автомобіль. Пізніше прийшов поштар із газетою, у якій були результати розіграшу лотереї. Циган перевірів свою лотерею, яку напередодні їм дала замість решти продавчиня в магазині, цифри збіглися: на них чекав виграш — автомобіль «Запорожець». Хлопці розповіли цю дивину Марусику. Батьки накрили стіл — виграш святкував увесь куток!

Уранці Семен Семенович (тато Марусика) випитав у сина, скільки його грошей було, коли продавчиня замість решти дала хлопцям лотерею. Виявилось, що Циган дав один карбованець із копійками, Журавель — 40 копійок, а Марусик — два карбованці. Увечері Семен Семенович пішов до Павла Максимовича (батька Сашка Цигана) і запропонував самому відвезти лотерейний білет у банк до райцентру. Той відмовив. Чоловіки здійняли гучну сварку, яку чули не тільки хлопці, а й увесь куток. Друзям стало ніяково через своїх батьків. Вони розійшлися по домівках. Семен Семенович нагримав на Марусика, і Сашкові Цигану також від батька дісталось на горіхи.

Розділ шостий, у якому наші герої задумують і здійснюють рішучу операцію. «На! Тепер ти загадай...»

Заснув Сашко Циган і... одразу ж прокинувся. Наче й не спав зовсім. Сонечко, як завжди, усміхалося з неба. Весело щебетало на деревах птаство. Рохкала в хліві льоха. Життя було прекрасне.

Але хлопець умить згадав учорашні події, і світ затьма-рився для нього, як у найлютішу негоду.

«Ні! Так далі жити не можна!» — подумав він, і раптова рішучість охопила його. Він швидко зліз із горища і, навіть не снідаючи, подався до Марусика.

Марусик іще спав. Уві сні обличчя його було печальне й скорботне.

— Альо! — торкнув його за плече Сашко Циган.

— Га? — перелякано розплющив очі Марусик.

— Уставай! Годі спати. Треба вирішити, як нам жити далі.

— Що? — не второпавав спросоння Марусик.

— Ти як хочеш, а я думаю втекти з дому, — важко зітхнув Сашко Циган.

— Як?!

— Звичайно. Утечу та й усе. Хай собі їздять на тій машині скільки влізе. У мене вчора з батьком... розмова була.

— І в мене, — зітхнув Марусик.

— Нецікаво мені стало вдома. Розумієш? Нецікаво.

— А куди ж ти тікатимеш?

— Не знаю ще...

— Слухай, — несподівано збадьорився Марусик. — Надовго втекти, звичайно, важко. Усе одно міліція знайде й поверне. А от на кілька днів, щоб провчити їх, — це можна. Тоді і я з тобою. Га?

— Давай! Хоч на кілька днів... — Сашко Циган навіть повеселішав. Відверто кажучи, він і сам не уявляв, як утече.

— Ну, а куди тікатимемо, як ти думаєш? — спитав Марусик. Він звик, що ідеї надходять від Сашка Цигана.

— Ну... я думаю... — Сашко Циган насупив брови, що мало означати задуму, — я думаю... краще за все... у ліс.

— У ліс? — скривився Марусик.

— А що? У македонському курені сховаємося.

— А їстимемо що?

— Щось із собою візьмемо. А тоді Журавель піднесе. Гриби збиратимемо, ягоди... (...)

— Ну, гаразд! — махнув рукою Марусик. — У ліс, то в ліс.

...Журавель порався біля скособочених дверей повітки, які він так і не полагодив ні позавчора, ні вчора. Тому так рано й устав.

Побачивши друзів, він здригнувся — дуже вже рішучий вигляд вони мали. А коли друзі виклали йому суть справи, Журавель сумно зітхнув.

— А я? Мене, значить, кидаєте?

— А тобі тікати нічого. У тебе немає причин. Та і їсти нам носитимеш, — сказав Сашко Циган. — І тобі ж треба... он повітку... і дрова, і воду... (...)

Македонський курінь хлопці виявили торік зовсім випадково, коли ходили по гриби. Він стояв на краю западини серед густих кущів і був майже не помітний. (...)

— Ого! — виглянув Журавель. — У ньому, мабуть, ще Александр Македонський жив.

Він саме тоді читав книжку про Александра Македонського. Так і прозвали вони його — македонський курінь. І якось, коли їх застала в лісі гроза, вони сховалися в курені від дощу. Було затишно, пахло грибами, прілим листям і глищею. Десь угорі шамотів у кронах дерев дощ, блискало й гриміло, але в курінь не потрапляла жодна краплина. (...)

Найкоротший шлях до македонського куреня пролягав повз Бакай. Та хлопці, не змовляючись, звернули вбік і дали доброго гака, обминаючи озеро. Хай йому грець! Ніхто його, звичайно, не боїться, але просто неприємно дивитися на нього. А для чого, питається, робити те, що неприємно?! (...)

Ішли мовчки. Сашко Циган і Марусик несли по великій торбі з харчами. Журавель ніс дві ковдри.

У лісі було тихо, хоч мак сій. Наче ліс разом із ними переживав урочистість моменту.

Вони ледве розшукали курінь. Двічі проходили повз нього й повертали потім назад. Десь має бути отут, а не видно...

— Не знайдуть, — упевнено сказав Сашко Циган. — Раз ми не відразу знайшли, ніхто нас тут не знайде.

— Ага, — сказав Марусик, і в голосі його було не стільки радості, скільки прихованого суму.

Журавель м'явся, переступав із ноги на ногу. Йому не хотілося розлучатися з друзями.

— А може... може, давайте гриби пошукаємо, — несміливо запропонував він.

— А що, давайте, — підтримав Сашко Циган.

І гайнули хлопці по гриби. (...)

Сьогодні хлопцям щастило, як ніколи. А коли щастить, і час летить мов на крилах. Сонце вже повернуло на вечірній пруг, коли вони нарешті схаменулися. Грибів у кожного було — повні торби.

— Що з ними робити? — знизав плечима Сашко Циган, коли підійшли до куреня.

— Може, хай Журавель додому забере? — сказав Марусик.

— Ні! Ні! — замахав руками Журавель. — Я і свої вам залишу, бо відразу ж зрозуміють, де я був. І вас почнуть шукати в лісі.

— О! Правильно! Розумно! — похвалив його Сашко Циган. — У тебе іноді каструлька варить. (...)

— Іди! — повторив Сашко Циган. — А то стемніє, самому боязко буде йти.

— Ви ж тут обережніше... З вовками й ведмедами не заводьтеся, — пожартував на прощання Журавель.

Після того як він пішов, Сашко Циган і Марусик деякий час мовчали, потім Циган сказав:

— А мені тут подобається. Ніхто не дорікає, моркву не шкребе.

— Ага, — без особливого захоплення кивнув Марусик.

— Хай!.. Хай вони тепер ділять ту машину... хоч пилкою ріжуть. Я її, щоб мене тепер просили, не хочу.

— І я, — вже зовсім щиро підхопив Марусик.

У лісі темніє швидко. Тільки зайшло сонце, і — не встиг озирнутися — хоч в око стрель.

Сашко Циган хотів запалити вогнище, але Марусик гаряче запротестував:

— Ні! Ні! Ще страшніше буде. Давай спати вкладатися.

Циган не став наполягати.

Загорнувшись у ковдри, вони лежали в цілковитій темряві, чекаючи сну. Але сон не приходив. (...)

Циган не міг би сказати, скільки минуло часу. Аж раптом... Почулися кроки. Блимнуло світло ліхтарика. І... У курінь хтось зазирнув.

— А-а, давні знайомі! Привіт! Здоровенькі були!

Циганові перехопило подих, наче хтось холодними пальцями стиснув горло. То був незнайомець...

— Ну, як? Тепер переконалися?.. Тож-то...

«Ні! Ні! Не хочу! Досить із мене...» — подумки вигукнув Сашко Циган.

Але незнайомець почув його.

— Ну, це вже твоя справа. Не хочеш — не треба... Можна й відмінити. Ну, спи, спи! Тільки не забудь зранку передати чарівний талісман іншому...

Світло ліхтарика погасло. Незнайомець зник. Сашко Циган наче полетів у чорну безодню. І відразу прокинувся. (...)

Сашко Циган не міг навіть збагнути, чи то наснилося йому, чи справді зазірав уночі в курінь незнайомець. Настільки чіткою була згадка про нього, настільки виразно чувся його голос. «Ні, мабуть, таки сон», — вирішив він.

Хлопець виліз із куреня. Ранковий ліс був такий гарний і веселий, що нічні страхи уявлялися тепер просто дивними та сміхотворними. «А навіть якби й зазірав уночі? Нічого страшного. Він же нічого злого не робить. Навіть навпаки. Чого ж боятися?» І таємничий незнайомець уже здавався йому навіть симпатичним.

Прокинувся й Марусик. З куреня вистромилася його заспана, скуйовджена голова. Очі дивилися перелякано.

— Привіт!.. Здоровенькі були! — весело вигукнув Сашко Циган. — Вилазь. Снідати будемо.

Він уже розпалював вогнище. Ніде так смачно не їсться, як ранком у лісі. Хлопці навернули трохи не пів торби харчів.

— Цікаво, як там наші старі, — усміхнувся Сашко Циган.

Марусику хотілося зітхнути, він ледве стримався. Він дуже переживав. «Мої, мабуть, очей не зімкнули. Тато курив цілу ніч, хоч три роки, як покинув. Він, коли дуже хвилюється, завжди закурює. І потім йому погано. Мати корвалол пила й плакала...»

Роздуми його перервав Сашко Циган.

— На! — сказав він і простягнув Марусику жаб'ячу лапку.

— Нащо? — здригнувся Марусик.

— Як «нащо»? Тепер ти загадуй. Тільки гляди, не так, як я...

— Та... Не треба. Не хочу я...

— Як це не хочеш? Це ж, можна сказати, через тебе усе заварилося. Я ж хотів викинути, пам'ятаєш. А ти... Ні, візьми! Тільки дивися: не забори з магазину все під віничок. Не будь жадною! — І Сашко Циган силоміць сунув жаб'ячу лапку Марусику в кишеню.

✦ Розвиваємо компетентності

У будь-якому колективі є лідер — людина, яка веде за собою. Хто з-поміж трьох Сашків — лідер? За які якості його вважають своїм ватажком? Висловте свої міркування з поданих питань.

- Лідерами народжуються чи стають?
- Як виховати в собі лідера?

🎨 Теорія літератури

Портрет

Уважні читачі та читачки завжди у своїй уяві малюють зовнішність кожного / кожної героя / героїні. Переглядаючи кінофільм чи виставу, ми бачимо персонажа: його стать, вік, зріст, риси обличчя, одяг та ін. У літературному творі письменник / письменниця описує нам, який вигляд мають дійові особи.

Змалювання зовнішнього вигляду літературних героїв чи героїнь називають **портрétом**. Звичайно, найдетальніший портрет мають головні дійові особи. Змальовуючи другорядних персонажів, автор/ авторка, як правило, або взагалі не подає портрета, або згадає лише якусь яскраву деталь, скажімо, великий ніс, згорбленість статури чи руде волосся.

Портретна деталь — це зображення лише однієї, але прикметної, дуже яскравої риси зовнішності. Наприклад, в описі зовнішності Скорохода з казки «Летючий корабель» використано лише одну портретну деталь: «*Іде чоловік шляхом, одна нога за вухо прив'язана, а на одній скаче*». В уяві читачів / читачок щоразу, коли з'являтиметься в казці Скороход, поставатиме образ чоловіка з прив'язаною за вухо ногою.

Слово *портрет* походить із французької мови, що в перекладі означає «зображення обличчя людини на фотографії або картині». Узагалі, літературне поняття «портрет» не треба сприймати вузько, як зображення зовнішності на фотокартці. Літературний портрет уключає опис як обличчя, волосся, статури, одягу, так і міміки, жестів і навіть голосу та манери говорити. Такий портрет дає можливість глибше зрозуміти внутрішній світ героя / героїні. Одяг людини часто свідчить про її естетичні смаки, риси вдачі, майновий стан і рід занять.

Міміка й жести теж промовисті, вони можуть нам розповісти про рівень внутрішньої культури й вихованості героя. **Міміка** — це рухи м'язів обличчя, які виражають внутрішній стан людини. **Жести** — це рухи тіла чи рук, які супроводжують людську мову або замінюють її.

- Прочитайте два описи. Визначте, який із них є портретом, а в якому міститься лише портретна деталь.

Марусик. «Он воно [сонце — Авт.] зазирнуло у віконце крайньої над річкую хати й ковзнуло своїм променистим поглядом по веснянкуватому обличчю русявого хлопчика років дванадцяти, який солодко прицмокує губами крізь сон».

Таємничий незнайомиць. «Одягнений він наче по-міському. Але на голові мав старого солом'яного бриля, потемнілого й обшарпаного, як у діда баштанника. Та головне, звичайно, не бриль. Головне було — голова. Лобата, як у казкового мудреця. Великий ніс. Сиві кошлаті, ніби приклеєні, брови, з-під яких насмішкувато позирають примружені очі. І великий, розтягнутий в усмішці рот... На таких людей і в натовпі обертаються».

1. На честь Александра Македонського хлопці називали

А ліс	В озеро
Б річку	Г курінь

2. Село, у якому відбуваються події повісті «Чарівний талісман», має назву

А Гарбузяни	В Мурава
Б Бамбури	Г Бакай

3. Установіть відповідність.

Портретна деталь	Герой твору
1 довготелесий білявий хлопчина	А Сашко Циган
2 замурзаний смаглявець	Б Журавель
3 веснянкувате обличчя русявого хлопчика	В Марусик
	Г Бровко

- Назвіть головних героїв повісті Вс. Нестайка «Чарівний талісман». Коротко охарактеризуйте кожного з них.
- Доведіть на конкретних прикладах, що події твору відбуваються не в наш час. Коли була написана повість?
- Чим відрізняється *портрет* від *портретної деталі*? Знайдіть і прочитайте портрет таємничого незнайомця та портретні деталі хлопців. Навіщо автор уводить портретні характеристики до художнього твору?
- Хто виявив ініціативу втекти з дому? Як поводити себе Сашко Циган і Марусик під час перебування в лісі?
- Із чого видно, що хлопці люблять Бровка? Як це їх характеризує?
- Знайдіть пейзаж на початку першого розділу й прочитайте його. Які деталі свідчать про те, що оповідач захоплюється описаною місцевістю?
- Коли та чому хлопці обралися на своїх батьків? Як ви прогнозуєте подальший розвиток подій у повісті?

- Стисло перекажіть шостий розділ повісті.
- Розкажіть історію походження прізвиська Марусик. Чи давали ви клички собаці, коту або іншій тваринці? Як ви вибирали наймення своїм молодшим друзям?

- Прочитайте повість Вс. Нестайка до кінця. Випишіть незрозумілі слова.

Розділ сьомий

Уранці Журавель прийшов до куреня й розповів, що батьки збираються в міліцію. Хлопці зрозуміли, що треба повертатися додому. Батьки зраділи, побачивши синів, на radoщах вони їх не сварили. Увечері листоноша приніс звістку: у газеті переплутали трійку з вісімкою, тож хлопці нічого не виграли. Батьки дуже зраділи, помирилися й відсвяткували цю подію.

**Розділ восьмий,
у якому ви знайомитеся з кіногрупою,
а також із феноменальним талантом шестикласника
Гриші Пасічного. «Ех ти! Артист!» Сварка**

Минуло кілька днів. Пригода з лотерейним білетом потроху почала забуватися. Життя, як пишуть у романах, входило у свою звичну колію. І про чарівний талісман, про жаб'ячу лапку, не згадували.

Журавель про неї, здається, зовсім забув. А Сашко Циган вирішив, що Марусик, мабуть, просто боїться загадувати. І махнув рукою: боїться, то боїться — його справа.

Якось Сашко Циган поїхав із батьком на мотоциклі в район. Після тієї пригоди з виграшем машини батько Сашка Цигана помітно подобішав і став часто катати сина на мотоциклі.

Марусик і Журавель сиділи на колодках біля воріт і лузали насіння. І враз побачили, як дорогою, здіймаючи куряву, прямо до них мчить машина.

Бровко аж зайшовся, шалено рвучись на прив'язі.

Не доїжджаючи до воріт, машина спинилася. То була «Волга» із шашками — таксі. Тільки на лобовому склі косо застромлена довгаста табличка з написом «Кінозйомочна».

Марусик раптом зблід як полотно. Та Журавель не помітив цього. Уся його увага була зосереджена на машині.

Троє дверцят відчинилися одночасно — як у кіно, коли ловлять злочинців і з машини вискакують детективи. Вийшли четверо: троє чоловіків та одна жінка.

Жінка була вже не молода, але вдягнена, як студентка, — у потертих джинсах, майці з емблемою авторалі й у велосипедній кепці з довгим козирком.

Височенний, з двома фотоапаратами на шиї чолов'яга захоплено сплеснув руками й вигукнув:

— От село! Писанка! Ельдорадо! (...)

— Тож-то й воно! Надто вже гарне. Неприродно, — скрикнув Гелій Борисович.

— Операторові подобається, режисеру подобається, мені подобається... Це головне. А дивіться, які типажі! Ми тут ще й головного героя знайдемо! — Курнатовський жестом показав на Журавля та Марусика.

І спершу жінка, а за нею і чоловіки попрямували до хлопців.

— Здрастуйте, хлопці! (...) — привіталася жінка.

Чоловіки мовчки кивнули. Марусик і Журавель чемненько підвелися з колодок. Марусик був у цю мить як із хреста знятий.

— Ми з кіностудії, — сказала жінка. — Я — режисерка. Це — головний оператор. Це — художник. А це — директор картини. Знімаємо фільм для дітей. Про пригоди сільських хлопчаків. Шукаємо натуру, тобто село, де б можна було проводити натурні зйомки. І кандидатів на ролі заодно шукаємо. Як тут у вас, є гарні хлопці, жваві, з характером, щоб і в самодіяльності виступали, і вчилися добре? Га?

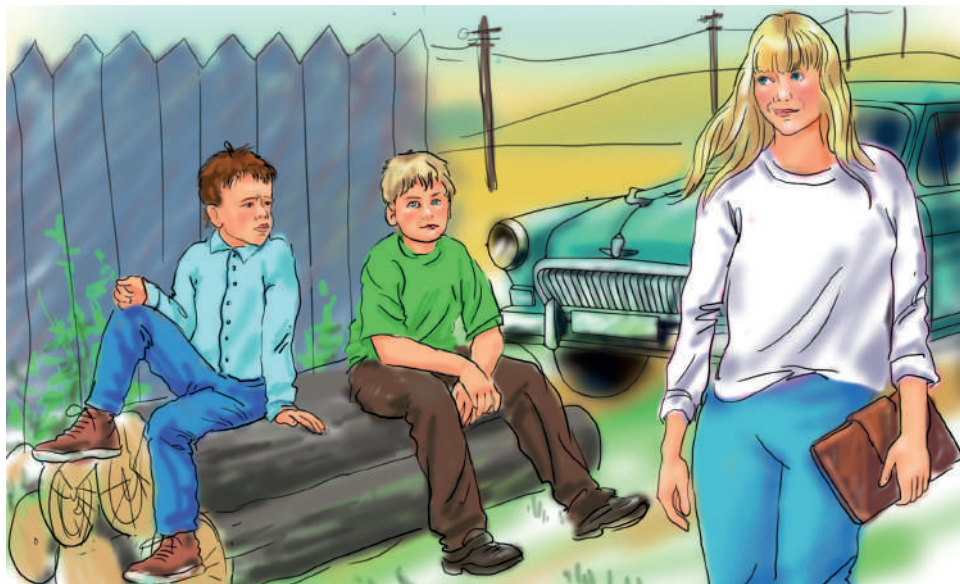
Хлопці презирнулися.

— Та що там питати! Оцей, по-моєму, за типажем абсолютно підходить, — Курнатовський кивнув на Марусика. — Точно за сценарієм. Кирпатий, веснянкуватий (...).

Марусик, здавалося, от-от знепритомніє.

— А що? Можна. Спробуємо, — лагідно промовила режисерка. — Як твоє прізвище, хлопчику? Ім'я, адреса... — Вона вийняла з кишені джинсів блокнот. Директор Курнатовський запобігливо простягнув їй авторучку.

Прізвище, ім'я та адресу Марусика сказав Журавель. У самого Марусика відібрало мову. (...)

— Ти що? Отетерів від щастя, чи що? Схаменися! — Журавель ляснув його долонею по спині.

Але Марусик не зреагував. Не на жарт наполошений, Журавель ляснув його ще раз — з усієї сили. Марусик поточився, мало не впав, і нарешті вимовив пересохлими губами:

— Жа... жаб'яча лапка...

— Що? — Журавель відчув, як у нього похололо в животі.

— Жаб'яча лапка, — повторив Марусик і перевів на Журавля скляний погляд. — Я ще вчора подумав, чого мені найбільше хотілося б. І вирішив — мабуть, стати кіноартистом. І от, бачиш...

— Тю! — тільки й зміг вимовити Журавель.

Аж тут почулося диркання мотоцикла, і до воріт під'їхали Сашко Циган із батьком. (...)

— Здорові будьте, хлопці! — бадьоро вигукнув він і раптом, пильно глянувши на них, здивовано підняв брови вгору. — Що це ви якісь, наче вас із криниці тільки що витяти? Що трапилося?

І Журавель, збиваючись, почав розповідати, що саме трапилося.

Сашко Циган слухав, і на обличчі його мінялася, як то кажуть, ціла гама переживань: і здивування, і захоплення, і жаль, що його не було в цей час, і, не будемо приховувати, заздрість до Марусика.

На закінчення Журавель поспішив додати:

— Не хвилюйся, ні я, ні ти за сценарієм не підходимо. За сценарієм їм треба веснянкуватого, кирпатого, саме такого, як Марусик.

— Гм... — задумливо гримнув Сашко Циган — (...) А про Гришу Пасічного ви не сказали?

Марусик густо почервонів та одвернувся. Журавель розгублено усміхнувся, глянув на Марусика й знизав плечима.

— Ну ви кадри! Я вам кажу!

Гришу Пасічного знало все село. Жодного свята не було, жодного вечора, щоб Гриша не виступав у художній самодіяльності. І як виступав! Такого успіху не мав ніхто. (...) Коли тільки оголошували: «А зараз виступить Гриша Пасічний», — зал уже вибухав оплесками. І цей хлопчина таке виробляв, таке виробляв на сцені — глядачі аж боки рвали, за реготом не чути було половини слів. А слова у виступі Гриші Пасічного

мали неабияке значення. Тому що номер його називався «Художнє читання». Він читав гуморески Остапа Вишні, уривки з повісті Івана Микитенка «Гавриїл Кириченко — школяр», оповідання Панаса Висікана й інші смішні речі. Здавалося, на сцені не один кирпатий веснянкуватий п'ятикласник, а цілий театр сатири. То був талант, справжній талант! Як то кажуть — од бога.

— Не згадати Гришу Пасічного — це, знаєте... — презирливо скривився Сашко Циган.

Журавель знову розгублено усміхнувся, глянув на Марусика. Той червонів дедалі більше. Не дивлячись на Цигана, він пробурмотів:

— А де... де його було шукати?.. І взагалі... вони ж поспішали... ті кіношники.

— Не напускай туману в очі! — одрубав Сашко Циган. — Скажи, що сам хотів. Сам випхався. Слави забажалось. Не думав я, що ти такий... Артист!

І тут раптом Марусика прорвало:

— Ти... ти сам, а не я... Ти просто заздриш, що не ти... що не тебе... Звик завжди командувати, бути першим, а тут... Хтось йому, бач, носа втер. Просто заздриш! І все! (...)

Це був справжній бунт. Уперше в житті Марусик підняв голос проти Сашка Цигана. Та ще й як підняв! Що це буде зараз?

Сашко Циган зблід, потім почервонів, потім знову зблід.

— Ну... ну... ну й пень... Я заздрю! Йому! Ха! Та... та хай тобі жаби в болоті заздять! Та я... та я після цього й знати тебе не хочу! Усе! Ти мені більше не друг! Щоб і стежку забув до мене!

Він круто повернувся й пішов геть.

Журавель якусь мить розпачливо дивився йому вслід, потім обернувся до Марусика:

— Нащо ти так?

— А чого ж він? Чого? Завжди... Завжди давить... Йому все можна, а іншим нічого. Набридло! Набридло! Проживу й без нього! Що я йому — горох при дорозі: хто йде, той скубне. Я теж людина. А ти... біжи за ним, як тобі його жаль! — І Марусик теж повернувся і пішов геть. Тільки в інший бік. (...)

Розділ дев'ятий,

**у якому ви дізнаєтеся про пригоду на річці Голубеньці,
про те, що відбулося потім і чим закінчилася
наша незвичайна пригода**

Ця новина, дорогі друзі, вразила мене, можна сказати, у самісіньке серце. Я в голову не клав, що таке може статися. З дитинства, з немовлячого, сказати б, віку були вони разом. Не без того, звичайно, що іноді й сварилися, чубилися, билися навіть, але до вечора вже й мирилися.

Та цього разу вечір миру не приніс. Ні вечір, ні наступний ранок, ні день, ні знову вечір... Та й другий день, і третій, і четвертий... Журавель робив відчайдушні спроби помирити їх, але ті спроби лопалися, як бульки на воді.

— Ач, роги показав! Я йому ті роги вкручу! Ще засвербить йому в носі! — цідив крізь зуби Сашко Циган і ні про яке примирення не хотів і слухати.

Марусик теж бурмосився:

— Не хочу-у!.. І все! Не хочу-у!..

Журавель розривався навпіл. Половина тягла до Сашка Цигана, половина до Марусика.

А головне, розривалося його серце. Бо він бачив, що хоч. Так-так, і Сашко Циган теж. (...)

Бунт Марусика зачепив Сашка Цигана за живе. І зрадила йому його легка вдача. Утратив він бадьорість свою і веселість. Що називається, нудив білим світом. Нічого йому не хотілося, ніщо його не радувало.

Ну, а Марусик — так той зовсім, як то кажуть, перевівся на смик — схуд, змарнів... Не Марусик, а сама тінь.

Кіношники ж — анічирк, ні пари з уст. Поїхали та як у воду канули. І де вони поділися? Марусику вже й чекати несила.

Одного дня тинявся він по селу без діла, і ноги якимось самі собою принесли його до подвір'я Гриші Пасічного.

Гриша сидів на призьбі, ушніпившись у книжку. Чи новий номер готував, чи просто так читав — хто його знає.

Марусик відчув себе раптом, наче злодій, спійманий на гарячому.

Став як укопаний і не міг зрушити з місця. І враз несподівана рішучість оволоділа ним. Він кілька разів глибоко вдихнув і пішов до Гриші.

— Гришо!

— Га? — стрепенувся той, відриваючись од книжки.

— Тут недавно... кіношники приїздили... — Марусик одвів очі. — Тебе десь не було. То вони мене записали. На зйомки. Фільм для дітей зніматимуть.

— Та ну! — вигукнув Гриша та враз примружився: — А ти мене за носа не водиш?

— О! — Марусик черконув себе відстовбурченим великим пальцем по шиї. — Хлопець їм потрібний. Кирпатий, веснянкуватий... Але я... я їм скажу, як вони приїдуть, щоб вони тебе взяли... — І, не давши Гриші опам'ятатися, повернувся та кинувся тікати.

Дома не встиг Марусик відхекатися, як прийшов Журавель. Розмова не клеїлася. Скільки не забалакував до нього Журавель, Марусик відмовчувався, відмахувався рукою. А потім раптом дістав із кишені жаб'ячу лапку й простягнув Журавлю:

— На!

Журавель закліпав очима, він уже й думати забув про чарівний талісман після тої сварки.

— Візьми! — зітхнув Марусик. — Вона мені більше не потрібна. Тепер ти долю спокушай.

Журавель якось напівусміхнувся і прихилив до плеча голову:

— Давай!

І ледве встиг він сховати жаб'ячу лапку до кишені, як рипнула хвіртка й з'явився захеканий Гриша Пасічний.

— Слу-уха-ай!.. — просто від хвіртки загукав він Марусику. — Чого ж ти втік, чудило? Ти ж мені толком розкажи, що то за кіношники й що вони таке зніматимуть... — Він повернувся до Журавля: — А то, розумієш: «Я скажу, щоб узяти тебе» — і навітки! Хто ж так робить? От чудило!

Марусик утягнув голову в плечі і, як спійманий горобець, зиркнув на Журавля.

Журавель розплився в усмішці.

— Та то він до мене побіг. Я його чекав. У нас із ним справа одна. А про кіношників тих толком і розказати нічого. Ми отуто біля воріт сидимо, насіння лузаємо, раптом під'їхали... Тир-бир, ми кіно знімаємо про сільських хлопчаків. Чи є у вас хлопці підходящі, щоб і в самодіяльності,

і вчилися добре?.. Ну, ми зразу про тебе подумали... От і все.

Але від Гриші не так легко було відкараскатися. Він іще не менше пів години розпитував про кіношників: і які вони, і як були вдягнені, і що точно говорили, і як стояли, і як сіли, і як поїхали... Хотілося людині побалакати на цю тему. Та й не дивно. Якби вам, друзі, світило знятися в кіно, ви б теж, мабуть, про це балакали.

Коли він нарешті пішов, Журавель ляснув Марусика по плечу:

— Молодець! Я так і знав, що ти це зробиш.

— Та! — махнув рукою Марусик. — Я як подумав про ті зйомки... Кругом люди товпляться, витріщуються на тебе... Ні, це не для мене... Хай уже Гриша цим займається. Він звичний.

Треба ж було Марусику щось говорити.

Коли того ж вечора Журавель розказав Сашкові Цигану про все, той тільки хмикнув:

— А мені що? Знімається, не знімається... Мені байдуже.

Але видно було, що йому не байдуже. Зовсім йому не байдуже. Бо настрої у Цигана відразу покращав, очі засвітилися, і навіть якась пісенька замуликалася на губах.

Та коли Журавель заговорив про примирення, Сашко Циган мовчки заперечно похитав головою. Витримував марку.

Не захотів перший іти з поклоном і Марусик. Він, мабуть, вважав, що з його боку головне зроблено — від кінозйомок він відмовився. Тепер, мовляв, слово за Сашком Циганом.

«Як легко посваритися і як важко помиритися», — із сумом думав Журавель.

Минуло ще кілька днів.

Серпень того року був напрочуд спекотний. Пекло й смалило немилосердно. Температура сягала тридцяти п'яти... Єдиний порятунок — річка.

Голубеньку нашу при всій до неї любові й повазі, на жаль, не можна назвати судноплавною магістраллю. Океанські лайнери на неї не запливають. У більшості місць її спокійно перебродять корови.

На Бамбурах була лише одна глибока місцина, де можна купатися. І, хоч-не-хоч, Сашкові Цигану й Марусику доводилося там зустрічатися. І вони зустрічалися.

Журавель то до Марусика підпливе, побалакає, то до Сашка Цигана. А вони й погляду один на одного не кинуть, удають, ніби просто не помічають, не знайомі наче...

От і цього разу так було.

Під берегом хлюпалася малеча. А хлопці плавали посеред річки на глибокому. Сашко Циган — з одного боку, Марусик — з іншого. А Журавель між ними... У воді було гарно, не хотілося вилазити. (...)

Зненацька Журавель зойкнув:

— Ой! Ой, корчі схопили... ногу!.. Ой, хлопці, як зводить! — Він занурився з головою, потім виринув і вже перелякано, пирхаючи, загукав: — Ой хлопці! Рятуйте! Ряту... — І знову занурився з головою.

Першим кинувся до нього Марусик. Він був ближче.

Підплив, зловив Журавля за руку, що на мить вистромила-ся з води, і не встиг опам'ятатися, як Журавель обхопив його руками.

І вони вже вдвох занурилися з головою.

Буль-буль!

«Ну, все! — майнуло в Марусика. — Пішли годувати раків!»

Він одчайдушно замолотив руками й ногами, вириваючись. Та Журавель тримав його міцно, як у лещатах.

Проте від тих, мабуть, одчайдушних Марусикових рухів вони почали впливати. Ще якась мить — і голова Марусика вже над водою.

— А... а... а... — жадібно ковтає він повітря і помічає, що поруч Сашко Циган.

— Бий його по голові! А тоді хапай за волосся! — гукає Циган.

— Не мо-о-жу... Він ме-е-не... держить... — ледве встигає вигукнути Марусик і знову занурюється.

І майже в ту ж мить відчуває удар по голові.

«Ой! Це ж він замість Журавля мене вгилів», — останнє, що подумав Марусик.

...Коли він прийшов до тьми й розплющив очі, то побачив, що лежить на березі. Його оточує цікава бамбуринська малеча, серед якої, як телевізійна вежа, стовбичить мокрий Журавель.

— О! Нарешті! — побачивши, що Марусик розплющив очі, вигукнув Журавель. — Ну й налякав ти нас!

— Ти... А ти ж як? — спитав Марусик, важко дихаючи.

— Одпустило... Тільки-но ти пішов на дно, корчі зразу відпустили. — Журавель винувато всміхнувся (не вмів Журавель брехати, і коли доводилося говорити неправду, він завжди винувато всміхався).

Сашко Циган підвівся, теж винувато всміхнувся і сказав:

— Ти пробач... я не хотів... я ж думав, що то він... Ваші макітри у воді такі схожі... (...)

А потім вони йшли додому й весело сміялися втрюх. І ніхто з них не згадував про сварку, наче її і не було. Найвеселіше сміявся Журавель. Він підстрибував на ходу, захилювався, заливаючись радісним сміхом.

— До речі, а як там... жаб'яча лапка... чарівний талісман? — спитав раптом Марусик.

— О! Жаб'яча лапка! Будь здоров! — захоплено вигукнув Журавель.

— Ти хоч побажав що-небудь?

— Аякже!.. Побажав, звичайно! Аякже. І — справдилося! Справдилося! — Він лукаво усміхнувся.

Хлопці перезирнулися і... враз зрозуміли, що саме побажав Журавель. Через те побажання вони і йдуть зараз разом, і сміються, і радіють, і... Хоча й без усякого талісмана вони б, звичайно, помирилися. (...)

Отака незвичайна пригода сталася в наших Гарбузянах. Хоча, якщо добре подумати, що ж у ній надзвичайного?

Нічого надзвичайного в ній немає. Нічогісінько. Усі події цілком реальні, нічого неймовірного, а тим паче чарівного не відбулося. Звичайнісінький збіг обставин.

А втім... Якщо подумати ще раз, то... хто його знає...

Чесно кажучи, я дуже люблю надзвичайні події. Без них якось нудно жити на світі.

1. Хлопці загадували бажання в послідовності, що подана у варіанті

А знятися в кіно — отримати авто — помирити Сашка Цигана й Марусика

Б помирити Сашка Цигана й Марусика — знятися в кіно — отримати авто

В отримати авто — помирити Сашка Цигана й Марусика — знятися в кіно

Г отримати авто — знятися в кіно — помирити Сашка Цигана й Марусика

2. НЕПРАВИЛЬНИМ є твердження, що
- А Сашко Циган і Марусик помирилися під час купання в річці
  - Б Журавель загадав бажання помирити своїх друзів
  - В чарівний талісман — це жаб'яча лапка
  - Г тато Сашка Цигана працював бухгалтером
3. До другорядних героїв належить
- А Гриша Пасічний
  - Б Сашко Циган
  - В Журавель
  - Г Марусик

4. Хто з трьох друзів боязкий і невпевнений у собі, хто з них поміркований та спокійний, а хто авантюрний і має лідерські здібності? Додайте до цих характеристик інші риси вдачі.
5. **Кластер**¹ «*Мій улюблений герой*». Кому з хлопців ви найбільше симпатизуєте? Чому?
6. Чи траплялися у вашому житті люди, схожі на героїв повісті «Чарівний талісман»?
7. Які вчинки трьох друзів вас найбільше вразили? Чим саме?
8. Який фрагмент повісті «Чарівний талісман» ви б проілюстрували? Опишіть цю ілюстрацію (*усно*).
9. Які бажання виконав чарівний талісман? Ви вважаєте здійснення загаданих бажань казковими елементами чи збігом обставин?
10. Чого вас навчила повість Вс. Нестайка «Чарівний талісман»?

11. **Інсценізація**. Інсценізуйте дев'ятий розділ повісті Вс. Нестайка «Чарівний талісман».
12. Запишіть у зошиті, яке б ви загадали бажання, якби мали чарівний талісман? Озвучте свої бажання в класі й виберіть найцікавіше.

Прочитайте фрагменти твору Дмитра Красицького «Дитинство Тараса». Випишіть незрозумілі слова.

Подумайте й розкажіть

- Що таке *портрет* і *портретна деталь*?
- Якого літературного героя чи героїню Г. Малик ви зіграли б у кіно?
- З яким літературним героєм Вс. Нестайка ви подружилися б у реальному житті? Чому саме з ним?

¹ *Кластер* передбачає запис на дошці ключового слова (або фрази), що доповнюють словами-супутниками (або фразами-супутниками). Наприклад, на дошці — ключове слово *Бровко*, а навколо нього записують слова-супутники: *добрий, кумедний, люблячий, відданий...*

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНА ТА НАУКОВО-ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА

Про що ви дізнаєтеся?

- Які твори називають *науково-популярними*, а які — *науково-художніми*?
- Якими були перші кроки Тараса Шевченка в малярстві?
- Як виховували майбутню театральну зірку — Марію Заньковецьку?

Науково-популярна книжка розповідає про дослідження в галузі науки, культури й техніки в доступній для широкого кола читачів і читачок формі. Якщо науково-популярні видання пишуть у публіцистичному стилі, то науково-художні — у художньому стилі.

Науково-популярна та науково-художня література розширюватимуть кругозір читачів і читачок, захоплюватимуть їх певною галуззю знань, формуватимуть стійкий інтерес до відкриттів у науці й мистецтві. Науково-популярні книжки привертають увагу до реальних явищ, процесів, таємниць і загадок навколишнього світу. Вони поєднують у собі цікавість із науковою достовірністю, образність оповідання з документальною точністю.

Пропонуємо вам уривки з книжки Д. Красицького «Дитинство Тараса», у яких у цікавій формі розповідається про перші кроки Т. Шевченка в малярстві. Як важливо вчасно виявити в собі талант! Не менш важливо, щоб поруч були люди, здатні його помітити й підказати, як той талант розвивати! Читайте! Захоплюйтеся! Робіть висновки!

ДМИТРО КРАСИЦЬКИЙ

ДИТИНСТВО ТАРАСА

Оповідання
(Уривки)

Золоті в тебе пальчики

Якось Тарас ніс подвір'ям воду до кухні й зачув галас паненят у садку:

І. Жакевич. Тарас-пастух

— Учитель, учитель! — І вони кинулися назустріч літній людині. Оточений панськими дітьми, учитель сів на лавочці й почав щось розповідати.

Поставивши відра на землю, Тарас підкрався до огорожі послухати, про що йтиме мова. (...)

Учитель Превлоцький розповідав дітям, що вчитиме їх малювати. Й одразу розпочав урок. Він пояснював просто, ясно, а панські діти ніяк не могли второпати. «І чого тут не розуміти», — дивувався Тарас. (...)

Прощаючись, учитель сказав, що приходитиме щодня в післяобідню пору, і звелів паненятам приготувати папір та олівці.

З того дня Тарас почав потай слухати уроки малювання. Зранку він дуже вправно працював на кухні, щоб швидше все впорати, а в обідню пору зникав, що й не розшукати.

Сховавшись за тином, хлопець уважно слухав, що говорив учитель. Він сумлінно виконував усі завдання, які давав учитель своїм учням. Незабаром Тарас навчився знімати натуру, затушовувати тіні.

Одного разу вчитель примітив, що якийсь бідне хлоп'я, сидячи за тином, слухає його та щось малює.

«І що то воно може малювати своїми огрубілими пальцями», — подумав учитель та підійшов до огорожі. Його здивуванню не було меж — кріпацька дитина тримала в руках чудово виконаний малюнок.

Учитель глянув на руки Тараса, на чорні, загрубілі від тяжкої роботи пальці та промовив:

— Золоті в тебе пальчики, хлопче... Дай малюнок... (...)
Учися, учися! З тебе буде маляр! — І дав Тарасові аж п'ять
аркушів паперу й олівець.

Превлоцький знайшов Тараса

Учитель малювання Степан Превлоцький, схиливши голову, повільною ходою ішов до будинку пана Дмитренка — управителя маєтками поміщика Енгельгардта — і наспівував улюблену пісню. Відчинивши двері, він зупинився в передпокої, здивовано кліпаючи очима — перед ним стояв Тарас. Зразу не міг збагнути, як він сюди потрапив, не помітив навіть, що на ньому чистий одяг.

— Здоров, Тарасе! А я думав, де це ти подівся, що тебе не видно в саду.

Тарас замість відповіді тяжко зітхнув.

— Значить, ти вже козачок?

— Буду прислужувати панові.

З передпокою Превлоцький пішов у кабінет пана й довго про щось там розмовляв. Зайшла мова про мистецтво, видатних художників, про учнів Превлоцького. Раптом Тарас почув своє ім'я.

«І що вони можуть про мене говорити?» — подумав він.

Перегода Превлоцький повертався в хорошому настрою в супроводі самого Дмитренка.

— Так, ми з Вами домовилися, що я через день Тарасові роботу даватиму, аби він не нудився тут. Хай малює!

Т. Шевченко. Місячна ніч на Кас-Аралі

— Немає заперечень, Степане Степановичу, якщо тільки Вас це не утруднить. Ви кажете, що в нього є смак, то, про мене, хай собі малює. Я, наприклад, у цьому смаку не маю, у мене свій інтерес...

— У Тараса є бажання і смак. (...) Завтра я принесу папір, олівці Тарасові.

— Про олівець та папір не турбуйтеся, я йому сам дам, у мене є.

Превлоцький пішов, управитель виніс жмут паперу та кілька різнокольорових олівців.

У Тараса на серці було свято. Тепер йому здавалося, що він найбагатша людина на світі. Крім того, на другий день учитель подарував йому кілька малюнків і загадав намалювати. Довго й уперто Тарас малював дуба, Усе не виходило, а таки вийшло!

Довідка

«Місячна ніч на Кос-Аралі» — один із малюнків Т. Шевченка, який після успішного завершення Аральської експедиції він подарував командирі Окремого Оренбурзького корпусу В. Обручову.

Матеріал: папір.

Техніка: акварель.

Розмір: 15 см x 29 см.

Сюжет. Нічний пейзаж косаральської землі. Біля піщаної коси непорушно застигли шхуни, поставлені на зимівлю. На березі — перевернуті човни та якір. Маленьке собача дивиться на повний місяць, що видніється з-за хмар. Його сяйво ніби позолотило спокійну поверхню води, місячна доріжка простяглася від берега до неба.

1. Про який хист ідеться в оповіданні Д. Красицького «Дитинство Тараса»?
2. Хто такий Степан Превлоцький? Яке враження він справив на вас?
3. Напишіть есе на основі вражень від оповідання Д. Красицького та картини Т. Шевченка «Місячна ніч на Кос-Аралі».

Прочитайте оповідання А. Багряної «Маленька Ляпутета». Випишіть у зошит незрозумілі слова.

Життя видатних дітей

«Життя видатних дітей» — книжкова серія видавництва «Грані-Т», яку заснували 2006 р. Вона об'єднує тридцять книжок сучасних українських авторів та авторок. Вони мали змогу особисто вибрати своїх кумирів і кумирок і написати про їхнє дитинство. Ця серія містить неймовірні історії про життя маленьких майбутніх митців і мисткинь, які надихають читачів і читачок своїм незламним прагненням досягти мрії.

Кожна книжка містить п'ять оповідань сучасних українських письменників чи письменниць про дитинство відомих людей різних часів і народів. Ось як описує призначення серії видавництво: «Видатний французький письменник Антуан де Сент-Екзюпері стверджував, що “усі ми родом із дитинства”. Наші дорослі досягнення ґрунтуються на дитячих спогадах і мріях. Ті, кому випало вчасно виявити свій талант, щасливі та відомі всьому світові».

Друзі, сподіваємося, історія з дитинства знаменитої української актриси Марії Заньковецької подарує вам натхнення й мотивуватиме на виявлення й розвиток у собі задатків, обдарованості та таланту.

АННА БАГРЯНА

МАЛЕНЬКА ЛЯПУТЕТА

Оповідання

(Скорочено)

Дитинство Марії Заньковецької

Господарем маєтку в селі Заньки — з великим будинком, розкішним садом і довгою, аж до ставу, липовою алеєю — був Костянтин Адасовський. Та хіба цьому дивуватися? Рід Адасовських уже не в одному поколінні має дворянський титул, шляхетне ще з української козацької старшини коріння. У таких родинах заведено шанувати звичай предків, а ще — знатися на високому мистецтві. (...)

До гостинного дому Адасовських часто приїздили гості з Ніжина та Чернігова... У такі дні господарі влаштовували невеличкі сімейні виступи.

А на храмові свята Костянтин Костянтинович збирав студентів і розучував із ними різноманітні хорові номери. Зазвичай це відбувалося у великій залі будинку: усі співаки ставали півколом, праворуч — басы, а ліворуч — дисканти. Господар брав камертона й керував співом. (...)

Невдовзі Адасовський вирішив організувати й церковний хор. Тодішня церква в Заньках була дещо незвична за своєю будовою. Не така, як інші церкви Чернігівської губернії. Але що напрочуд красива — ніхто не міг цього заперечити. (...) Селяни ходили до храму за давньою звичкою, прищепленою батьками та дідами, часто навіть не розуміючи до ладу істинної суті християнства. Але відколи поміщик Адасовський створив у селі Заньки церковний хор, щонедільні літургії перетворилися для заньківчан на найпрекрасніші години їхнього вбогого кріпацького життя. Чарівний та воістину божественний спів — коли всі голоси творили одну величну гармонію — піднімав приземлену душу хлібороба високо до небес.

Манечка також співала з батьком на церковному криласі, її янгольський голосочок особливо заворожував прихожан. А ще співала на хатніх посиденьках разом із родичами та гостями. І коли старші розігравали імпровізовані вистави, вона завжди з великою охотою приєднувалася до їхньої гри.

— Моя Ляпутета — так казав жартома на свою найменшу донечку поміщик Адасовський.

А Ляпутета зростала життєрадісною, доброзичливою дівчиною і вже змалечку мала гарну вроду — стрункий стан, граційну поставу, ніжну шкіру, пухнасте темне волосся та дві рівнесенькі дужки брів над карими очима, її очі випромінювали якесь особливе внутрішнє світло...

Адасовські готувалися до Маниного десятиліття. Костянтин Костянтинович розучував зі своїм хором спеціальну привітальну пісеньку. Марія Василівна замовила в кравця Петра пишне вбрання: вишневу корсетку, малинового кольору плахту зі срібними китичками, червоні сап'янові чобітки. А ще придбала для донечки-улюблениці рясне коралове намисто.

На свято до Адасовських прийшло чимало гостей — знайомі батькові поміщики зі своїми родинами, студенти, хористи, близькі родичі. Приїхала із Чернігова й тітка

Саша, сестра Марії Василівни зі своїм чоловіком Олександром Івановичем Маркевичем.

Після святкового обіду іменинниця виконала для гостей кілька пісень, а тоді затанцювала «козачка». Усі були вражені її талантом і голосом. А котрийсь із поміщиків навіть почав говорити про «майбутню актрису Адасовську», але, зіткнувшись із невдоволеним поглядом господаря, зупинився на півслові.

— Маня повинна здобувати освіту в найкращому навчальному закладі Чернігова, — переконувала тітка Саша свою сестру.

Тож як тільки настала осінь, десятилітню Марію віддали на навчання до приватного пансіону Осовської, що славився високим рівнем викладання багатьох особливо важливих для того часу дисциплін. (...)

Марія Адасовська була сумлінною ученицею, але понад усе її вабили уроки музики й танців, а також заняття пантомімою. Адже саме там вона могла вповні проявити свої артистичні та творчі здібності.

— З Адасовської може вийти пречудова балерина, — повторював балетмейстер пансіону Янек Прушинський, захоплено спостерігаючи, як дівчинка вправно виконує складні «па» мазурки.

А його дружина Броніслава Прушинська, котра викладала дівчатам спів, запевняла:

— Марія — вроджена оперна співачка!

Сама ж Маня тим часом невтомно вигадувала різноманітні п'єски й етюди, які потім разом з іншими ученицями пансіону ставила на імпровізованій сцені. Здебільшого то були так звані «анекдоти в лицах», коли розігрували кумедні випадки зі шкільного життя, висміювали окремих викладачів або учнів. Вірші до вистав Марія також писала сама.

Якось Вербицький попросив Адасовську, аби вона прочитала на уроці монолог Антігони з трагедії Софокла. Учениця настільки правдоподібно ввійшла в цю складну драматичну роль, що всі присутні в класі були просто приголомшені.

— Ти повинна просити своїх батьків, аби вони віддали тебе на навчання до Московської театральної школи. Маєш усі здібності актриси! — сказав Марії учитель словесності по закінченні заняття.

Після таких його слів вона спершу ніяково опустила очі, але потім сказала з притаманною їй сміливістю:

— Мені хотілося б виконувати ролі простих українських дівчат. Одного разу в Заньках я бачила, як плаче бідна наймичка. Я хочу показати своїм майбутнім глядачам сльози тієї наймички.

Щирі слова юнки приємно вразили серце Миколи Андрійовича. І тоді він зважився на досить ризикований на ті часи крок. На наступний урок словесності приніс для Марії подарунок — «Кобзар» Тараса Шевченка, колись підписаний для нього самим автором. Узявши до рук таку реліквію, учениця не могла стримати захвату. Ця книжка стала для неї оберегом. Щодня вона пильно вчитувалася в палкі та пронизливі рядки «Кобзаря», легко запам'ятовуючи цілі вірші та поеми. Їй уявляла, ніби вже виконує на сцені ролі знедолених Шевченкових героїнь...

Перед літніми канікулами Вербицький вирішив поставити в пансіоні казку «Дочка Кощея». І Маня надзвичайно майстерно зіграла роль сирітки, яка заблукала в лісі. Маркевичі, які прийшли подивитися на свою племінницю, були захоплені її талантом.

— От якби віддати її до театральної школи при Петербурзькому імператорському театрі! — такою думкою поділився з дружиною Олександр Іванович.

— Боже збав тебе сказати про це Костянтину, — тихо відповіла на те тітка Саша.

Скандал у родині Адасовських почався тоді, коли Манечка, приїхавши додому на канікули, вирішила створити домашній театр. У порожній коморі вона самотужки облаштувала сяку-таку подобу сцени й запросила на безкоштовну виставу глядачів — своїх подружок, їхніх молодших братиків і сестричок. Маня грала вже добре знайому їй роль Антігони — доньки фіванського царя Едіпа, яка через велику любов до батька пішла на страшну саможертву...

Але, як на біду, у найдраматичніший момент вистави до комори принесло бабу Сухондиху. Побачивши панську дочку з обличчям, вимазаним у крейду, розпатлану й закутану в простирадло, та ще й почувши, як та голосить і вигукує якісь дивні слова, стара няня злякалася й погукала господарів.

Власне, скандал у родині Адасовських почався тоді, коли Манечка впевнено заявила своїм батькам:

— Я хочу бути актрисою!

Така зухвала доньчина мрія страшенно розлютила зазвичай поміркованого повітового суддю Костянтина Костянтиновича.

— Як ти смієш мріяти про таке заняття? Хіба не знаєш, що актор — це професія сороміцька й негідна людей дворянського походження, що жінка на сцені — це вкрай непристойно?! — кричав він на доньку.

— Тату, мені подобається грати на сцені! — не здавалася Марія.

Проте Адасовський був категоричним:

— Нізащо у світі я тобі цього не дозволю. Запам'ятай: іще ніхто не ганьбив нашого знатного роду штукарством і блазнюванням. Тож я тебе прошу по-доброму: назавжди викинь оці дуращі зі своєї голови!

Тоді, не в силах більше стримуватися, дівчинка гірко заплакала. (...)

Марійка залишила батька у вітальні наодинці із цією нестерпною поміщицею, а сама вийшла на подвір'я. Якийсь час замріяно дивилася в далину — ніби прагла відшукати десь там власну невідворотну долю.

— Однак я стану актрисою! — сказала раптом уголос сама до себе, її сльози вже висохли. У глибині очей знову з'явилося сльиво...

✦ Розвиваємо компетентності

«Мікрофон». Марія Заньковецька змалку виявляла акторські здібності й бажання стати актрисою. Акторські здібності допомагають у різних життєвих ситуаціях: це й уміння переконувати людей, вести їх за собою, домагатися свого та ін. Потренуйтеся бути актором/актрисою, озвучивши фразу, яку Марія кинула своєму татові:

— Тату, мені подобається грати на сцені!

Довідка

Марія Заньковецька (справжнє прізвище — Адасовська) — українська акторка й театральна діячка, провідна зірка українського театру наприкінці XIX — на початку XX ст. У сучасній україн-

Марія Заньковецька

ській традиції входить до переліку найвідоміших жінок давньої та сучасної України.

У її репертуарі понад 30 ролей на сцені. Це переважно драматично-героїчні персонажі. Найкращою її роллю була Наталка Полтавка в однойменній п'єсі І. Котляревського. Грала Наталку в кінофільмі «Наталка Полтавка» (1909).

Ім'ям Заньковецької названо український драматичний театр у Львові, вулиці в багатьох містах України.

1. Який епізод із дитинства Марії Заньковецької вам видався найцікавішим? Перекажіть його.
2. Які вчинки Марії свідчать про її непересічний характер і смак?
3. Придумайте продовження оповідання про Марію Заньковецьку й запишіть його в зошит (0,5–1 с.).

Непересічний — який чимось вирізняється поміж іншими; особливий, незвичайний, винятковий.

Радимо прочитати

О. Дерманський та М. Павленко. Твори із серії «Життя видатних людей»

Подумайте й розкажіть

- Чим цікаві науково-популярні й науково-художні твори?
- Чого вас навчили твори Д. Красицького та А. Багряної?
- Про дитинство якої відомої людини ви хотіли б прочитати?

КОРОТКИЙ СЛОВНИК ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИХ ТЕРМІНІВ

Алегорія — це художній прийом, що полягає в наділенні тварин, рослин і предметів рисами характеру й особливостями поведінки людини.

Віршівана мова — це мова, яка має ритм, вона розмірена.

Гіпéрбола — це художній прийом, який полягає в перебільшенні рис людини, предмета чи явища з метою надання зображуваному виняткової виразності. Улюблений засіб народної творчості.

Головний геро́й чи **головна героїня літературного твору** — це дійова особа, що перебуває в центрі уваги письменника/письменниці, з нею пов'язані основні події твору. Головні герої/героїні наділені яскравими характерами, їх зображають широко, усебічно.

Дійова особа — образ, що наділений яскравим характером, його зображено у взаєминах із довкіллям. Дійовими особами в казках, байках і фантастичних творах, крім людини, можуть бути й тварини, рослини, речі, природні стихії та фантастичні істоти.

Драматичний твір — це художній твір, що призначений для постановки на сцені.

Другорядний геро́й чи **другорядна героїня літературного твору** — це ті персонажі, які відіграють у творі допоміжну роль. Вони сприяють глибшому висвітленню характеру та вчинків головних героїв.

Зага́дка — це короткий та дотепний опис людей, тварин, предметів, подій та явищ, які треба розпізнати й відгадати.

Легéнда — це усний прозовий народнопоетичний розповідний твір казкового або фантастичного характеру про давно минулі події міфологічного змісту.

Ліри́чний геро́й — образ особи, яка в ліричному творі розкриває свої душевні переживання, почуття: піднесення, смуток, щастя, хвилювання, любов та ін.

Ліричний твір — це твір, у якому виражено думки, почуття та переживання людини в певних обставинах, під впливом певних подій.

Літературна казка — це авторський художній твір у прозовій чи віршованій формі, заснований на фольклорних джерелах, або й цілком оригінальний. За основу казки взято вигадані події, які мають фантастичний характер. Кінцівка є переважно оптимістична: добро перемагає зло.

Літо́пис — найдавніший вид літератури. Це розміщені в часовій послідовності коротенькі замітки й докладні оповідання про історичні події.

Мета́фора — це слово чи словосполучення, яке розкриває ознаки та властивості одного явища або предмета через перенесення на них ознак іншого явища чи предмета: *засипаний піском часу* (дуже давній), *оповитий серпанком загадковості* (таємничий).

Міф — це розповідь, що передає уявлення наших далеких предків про створення світу, його будову, про богів і демонів, різних фантастичних істот.

Мова́ автора — розповідь (оповідь) від імені розповідача (оповідача) у літературних творах.

Мова персона́жів — репліки дійових осіб.

Народна казка — це усне народне оповідання про вигадані події, що сприймаються як реальні. Вигадка в ній пов'язується із життям людини, з її мріями про кращу долю.

Народний пере́каз — це усне оповідання про визначні історичні події та їхніх героїв і героїнь. За змістом перекази близькі до легенд, проте в них значно менше (а іноді й немає) фантастичних елементів і більше фактичних подій та достовірності.

Образне сло́во — особливе поетичне слово (або група слів), яке вражає красою, незвичайністю та загадковістю.

Оповідання — це невеликий прозовий твір про якусь подію із життя одного/однієї чи кількох героїв/героїнь протягом короткого проміжку часу.

Пейза́ж — це опис природи в художньому творі.

Персоніфіка́ція — образний вислів, у якому ознаки людини переносять на неживий предмет чи явище (одним словом, олюднення), наприклад: *танцюють сніжинки, спить камінь*.

Портре́т — це змалювання зовнішнього вигляду літературних героїв чи героїнь.

Прі́казка — це образний вислів, що влучно характеризує людину, але, на відміну від прислів'я, висловлює думку неповно.

Прислі́в'я — довершений за змістом вислів про риси та вчинки людей із повчальним характером.

Рі́ма — це співзвучні закінчення рядків у віршованому творі.

Ритм — це розміреність і злагодженість у звучанні.

Строфа́ — це кілька рядків, згрупованих за змістом та інтонаційно. Вона може об'єднувати два рядки (двовірш), три рядки (тривірш), чотири рядки (чотиривірш) і більше.

Фольклóр, або **у́сна наро́дна твóрчість**, — колективна художня творча діяльність народу, яка зберегла знання про життя та природу, давні культу й вірування, а також думки, уявлення, почуття та переживання людей.

ЗМІСТ

Розділ 1. МИСТЕЦЬКИЙ СПАДОК НАЩАДКАМ

Невичерпні джерела мудрості

Художня література як мистецтво слова	3
Початок словесного мистецтва	6
ТЛ <i>Легенда</i>	6
ТЛ <i>Міф</i>	7
Про Зоряний Віз	7
Чому пес живе коло людини	8
Неопалима купина	10
Як виникли Карпати	12
Ракова криниця	15
Народні перекази	18
ТЛ <i>Народний переказ</i>	18
Прийом у запорожці	18
Про запорожців	20
Як Сірко переміг татар	20
Загадки	23
ТЛ <i>Загадка</i>	23
Українські народні загадки	25
Прислів'я та приказки	29
ТЛ <i>Прислів'я та приказка</i>	29
ТЛ <i>Метафора</i>	31

Велике диво казки

Народна казка	35
ТЛ <i>Народна казка</i>	35
Вовк і Чапля	36
ТЛ <i>Алегорія</i>	37

Лисиця та Рак	37
Мудра дівчина	39
Виразне читання прозових творів	45
Про правду і кривду	46
Яйце-райце	52
Летючий корабель	63
Літературна казка	74
ТЛ Літературна казка	74
Іван Франко	75
Фарбований Лис	77
ТЛ Мова автора та персонажів	84
Василь Королів-Старий.	87
Мавка Вербинка.	88
Василь Симоненко	98
Цар Плаксіє та Лоскотон	99
ТЛ Віршована мова	103
Олександр Олесь	106
Микита Кожум'яка	106
ТЛ Драматичний твір, його будова	119

Розділ 2. МАЛЮЄ СВІТ ПОЕЗІЯ

Музика поетичного слова

Лірика	123
Тарас Шевченко	123
ТЛ Ліричний твір	124
«За сонцем хмаронька пливе...»	124
ТЛ Засоби образної мови	125
«Садок вишневий коло хати...»	125
Павло Тичина	128
Не бував ти у наших краях!..	128

Гаї шумлять	129
«Блакить мою душу обвіяла...»	129
ТЛ <i>Ліричний герой</i>	130
Євген Гуцало	132
Зірка	133
Чарівники	133
«Журавлі високі пролітають...»	134
Максим Рильський	136
Дощ	136
«Осінь-маляр із палітрою пишною...»	137
Микола Вінграновський	139
Бабунин дощ	139
Сама собою річка ця тече	140

Розділ 3. ВІД КАЗКИ ДО КНИГИ БУТТЯ

Книжка вчить, як у світі жити

Літописні оповіді	143
ТЛ <i>Літопис</i>	144
Повість минулих літ (<i>Уривки</i>)	145
Олександр Олесь	153
Заспів	153
Україна в старовину	156
Похід на Царгород	157
Ярослав Мудрий (<i>Скорочено</i>)	160
Іван Нечуй-Левицький	164
Запорожці (<i>Скорочено</i>)	164
Світ природи та людини в художній прозі	176
Євген Гуцало	176
Лось (<i>Скорочено</i>)	176
ТЛ <i>Оповідання</i>	184

Володимир Винниченко	186
Федько-халамидник (<i>Скорочено</i>)	187
ТЛ Герої та героїні в художньому творі	206
Григір Тютюнник	209
Дивак (<i>Скорочено</i>)	209
Пригоди та фантастика в сучасній прозі	218
Галина Малик	218
Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії (<i>Скорочено</i>)	218
Всеволод Нестайко	248
Чарівний талісман (<i>Скорочено</i>)	249
ТЛ Портрет	258
Науково-популярна та науково-художня література	271
Дмитро Красицький Дитинство Тараса (<i>Уривки</i>)	271
Анна Багряна Маленька Ляпутета (<i>Скорочено</i>)	275
Короткий словник літературознавчих термінів	281